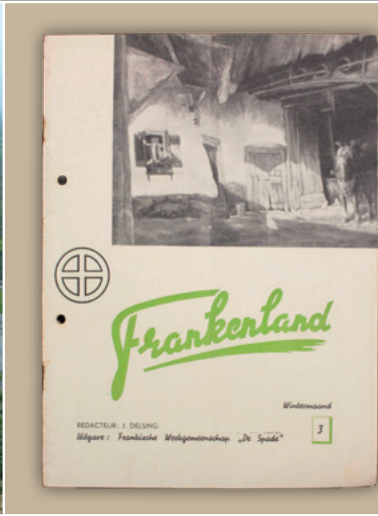
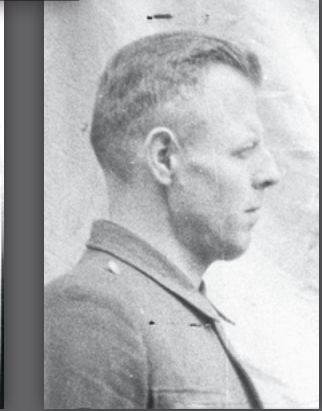
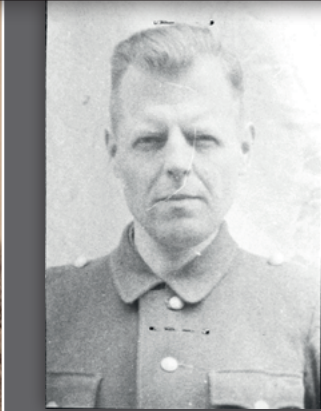

2025
deel 42

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK 42

2025

Deze publicatie kon gerealiseerd worden met financiële steun van

- Stichting Erfgoed Brabant

PERSOONLIJKE
LEVENSVÉRANDÉRENDE
OORLOGSVÉRHÁLEN

BRABANT
HERINNERT

ISBN: 978-90-831218-5-7

ISSN: 0923-5817

NUR: 693

Uitgave: Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m.
Erfgoed Brabant

erfgoed brabant

Vormgeving: Grafisch Ontwerpbureau Kees Kanters, Breda

Drukwerk: Books Factory

Dit werk is gelicenseerd onder een Creative Commons Naamsvermelding-NietCommercieel-GeenAfgeleideWerken 4.0 Internationaal licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/> om een kopie te zien van de licentie of stuur een brief naar Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

NOORDBRABANTS HISTORISCH JAARBOEK

2025

deel 42

Stichting Zuidelijk Historisch Contact
- Tilburg 2026 -
i.s.m. Stichting Erfgoed Brabant

Redactie

Prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, voorzitter
Mr. Erik-Jan Broers
Dr. Charles Caspers
Drs. Florian Daemen
Prof. dr. Dave De ruysscher
Mw. dr. Klaasje Douma
Dr. Rogier van Kooten
Dr. Karel Leenders
Drs. Lauran Toorians
Dr. Mark Vermeer

Eindredactie en redactiesecretariaat
Jan Brouwers MA

Redactieadres
redactie@stichtingzhc.nl

Richtlijnen voor auteurs kunnen worden aangevraagd bij de redactie.

Uitgeverij Zuidelijk Historisch Contact

Tel: +31 (0)6-24697563
info@stichtingzhc.nl

www.stichtingzhc.nl

Inhoud

Ten geleide	7
<i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
Eene plantagie in uitmuntenden toestand	9
De Helmondse gebroeders Bots en hun plantages <i>Ger Jan Onrust</i>	
Wer war Willi?	33
Willi Stöwsand (1907-1972), <i>Postenleiter</i> van de <i>Sicherheitspolizei</i> in Breda (1940-1944) <i>Hans van Oerle</i>	
Noord-Brabant in het spoor van Limburg?	61
Het collaborerende heemkundige tijdschrift <i>Frankenland</i> (1943-1944) <i>Olivier Rieter</i>	
Radicaal voor het levensverhaal	99
Geschiedenis als narratieve verwerking <i>Arnoud-Jan Bijsterveld</i>	
In memoriam Cock Gorisse	125
Kroniek	128
Summaries	162
Auteurs	165

Ten geleide

Beladen geschiedenissen, daarover gaan alle vier de bijdragen in deze jaargang van het *Noord-brabants Historisch Jaarboek*. Onze tijd, vol geopolitieke en culturele spanningen en al dan niet vermeende polarisatie, inspireert ons terug te kijken op perioden in het verleden waarin mensenrechten en democratie evenzeer onder druk stonden. Historici dragen met hun onderzoek bij aan deze reflectie, om zo meer inzicht te krijgen in en zo mogelijk een oordeel te vellen over het handelen van mensen in situaties van onderdrukking en geweld. Nog wezenlijker: de schaduw van dat beladen verleden hangt, zelfs generaties later, nog altijd over de levens van mensen wier voorouders repressie en vervolging meemaakten. Meer kennis van die perioden in de geschiedenis leert ons voor welke dilemma's mensen destijds stonden, hoe tegenstrijdig ze soms handelden, in welke context ze tot hun keuzes kwamen en hoeveel ruimte er was om onafhankelijk te handelen en het eigen leven te sturen. Dit wordt ook wel *agency* genoemd.

Ook in Noord-Brabant wordt de laatste jaren veel onderzoek gedaan naar het aandeel van Noord-Brabanders en van Noord-Brabantse bestuurders, ondernemers, bedrijven en religieuze instellingen in slavernij en in het koloniale verleden in het algemeen. In Helmond, Eindhoven, Tilburg en 's-Hertogenbosch resulteerde dit in (verkennde) boeken of rapporten.¹ In aansluiting op het Helmondse onderzoek bestudeerde Ger Jan Onrust de casus van de gebroeders Amandus en Arnoldus Bots, twee Helmondse ondernemers die in 1853, tien jaar voor de afschaffing van de slavernij, in Suriname de katoen- en koffieplantages Esthersrust en Killenstein kochten. Wat is er te vinden over het leven en het werk van slaafgemaakten op deze plantages en was dit bezit op een of andere manier vervlochten met de Helmondse katoenindustrie?

Een aspect van de toegenomen belangstelling voor het beladen verleden is de aandacht voor zogeheten dadergeschiedenis. Wie waren de – Duitse én Nederlandse – mannen en vrouwen die uitvoering gaven aan de vervolging en repressie door de Duitse bezetter in Nederland? Door de toegenomen toegankelijkheid van politie- en andere archieven – vooral het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) – krijgen we zicht op hun daden en de onderlinge verwevenheid van daders binnen het repressieapparaat en met de Nederlandse politie. Hans van Oerle deed onderzoek naar de Duitser Willi Stöwsand (1907-1972). Hij gaf tussen 1940 en 1944 als *Postenleiter* leiding aan de eenheid van de *Sicherheitspolizei* in Breda, die ondergeschikt was aan de *SD-Außenstelle* in 's-Hertogenbosch. Wie was hij en hoe opereerde hij in Breda? Op basis van het CABR-dossier over zijn naoorlogse berechting is na te gaan hoe hij gebruikmaakte van de speelruimte die hij in Breda kreeg en nam.

Al ver voor de oorlog bestond er in Noord-Brabant en Limburg een romantische kijk op het eigen verleden, die uitging van mythische noties van regionale eigenheid, waarin landschap, 'volk' en volkscultuur werden voorgesteld als eeuwenoud en onverbreekelijk met elkaar verbonden. In de jaren dertig en vooral tijdens de Duitse bezetting liet deze belangstelling zich vaak inspireren door de raciale *Blut-und-Boden*-ideologie van het Duitse nationaalsocialisme. Heemkunde en volkskunde belandden zo in 'fout' vaarwater. Een voorbeeld is het maandblad *Frankenland*, dat in 1943-1944 verscheen met volkskundige en heemkundige artikelen, maar ook literaire bijdragen van Limburgse en Noord-Brabantse

publicisten. Olivier Rieter ging na hoe de ideeën over één ‘Frankisch’ cultuurlandschap, dat Limburg en Noord-Brabant zou omvatten, in het tijdschrift tot uitdrukking kwamen.

De artikelen van Hans van Oerle en Olivier Rieter werden geschreven voor het project *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* (2022-2025). In het kader van Brabant Herinnert en de herdenking van tachtig jaar bevrijding (2024-2025) schreven meer dan zestig auteurs ruim tachtig artikelen die uitgaan van een persoonlijk verhaal, een herinnering, een locatie, een gebeurtenis, een foto, een bron of een object. Hiervan werden er 56 gepubliceerd op de website brabantserfgoed.nl/brabant-herinnert. Deze en nog meer verhalen verschenen in andere vormen, deels meermaals: als artikelen in tijdschriften en jaarboeken en op andere websites. 28 verhalen kregen een plaats in het gelijknamige boek.² Aan de verhalen werden foto's, kaarten en infographics toegevoegd.

Vier studenten van Yonder maakten bij de verhalen korte video's en Barbara van den Boogaard van Uma Media maakte zes korte films voor YouTube. Interviews met ooggetuigen van de oorlog die medewerkers van Omroep Brabant in het herdenkingsjaar 1994 opnamen, werden opnieuw toegankelijk gemaakt door middel van korte geluidsbestanden, inleidingen en samenvattingen (te vinden op www.brabantserfgoed.nl/page/16976/abelvierhout). Zo ontstond een multimediaal pakket van oorlogsverhalen, dat nog verder wordt uitgebreid in de nieuwe werkperiode van Brabant Herinnert. *Het andere verhaal* was een initiatief van Brabant Herinnert, de Leerstoel Cultuur in Brabant en Erfgoed Brabant.

Bij mijn afscheid als bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University op 2 mei 2025 sprak ik een rede uit die meer onderzoek bepleit op basis van levensgeschiedenissen, om zo bij te dragen aan de verwerking van traumatische geschiedenissen die doorwerken in onze samenleving. Naast de ervaringen van vervolging en geweld in de Tweede Wereldoorlog geldt dit ook de geschiedenis van slavernij en andere ingrijpende gebeurtenissen – oorlogen, kolonialisme, economische crises, migratie, de teloorgang van de maakindustrie, natuurrampen en pandemieën – die een blijvende impact hebben op onze maatschappij en bepalen hoe we onszelf zien als onderdeel hiervan. De uitgebreide en geannoteerde versie van deze rede vormt het vierde artikel van dit jaarboek.

In de Kroniek bespreken we zoals gebruikelijk recent verschenen publicaties die de Brabantse geschiedenis betreffen en een wetenschappelijk karakter hebben. Een In memoriam voor de in 2025 overleden historica en uitgeefster Cock Gorisse besluit deze aflevering.

Net als afgelopen jaar werden de ingediende artikelen onderworpen aan *peer review* door de redactie en een interne en externe beoordelaar (zie voor de procedure achterin dit jaarboek). Zoals voorgaande jaren zijn de bijdragen aan dit jaarboek in *open access* beschikbaar via Open Press TiU. Namens de redactie bedank ik de referenten uit de eigen gelederen en daarbuiten die de taak op zich namen de ingediende artikelen te beoordelen en van commentaar te voorzien.

Arnoud-Jan Bijsterveld

- 1 Kim Lempereur en Henk Roosenboom, Helmond en zijn slavernijverleden. Een verkennend onderzoek naar de rol van de bestuurders van de stad en gemeente Helmond (Helmond 2024) op www.helmond.nl/Media%20Helmond.nl/Documenten%20Helmond/Actueel/Nieuws/Nieuws%202024/Helmond%20en%20zijn%20slavernijverleden.pdf; Suzanne Rastovac e.a., *De Stad Vertelt. Vooronderzoek slavernijverleden Eindhoven* (Eindhoven 2024) op hdl.handle.net/2066/312866; Rosemarijn Hoefte, *Een Westers beschavingsof-fensief: Sporen van het koloniale en postkoloniale verleden van Tilburg* (Zutphen 2024); Dries Lyna, Kim Lempereur en Joris Martens, *Vergeten verhalen. Slavernij en de koloniale ketens van 's-Hertogenbosch* (Nijmegen 2025).
- 2 Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Hertogenbosch 2025).

Amandus Bots. RHCe, 12138, familie Coovels, inv.nr. 181123,
foto E. & B. (Emrik & Binger).

Arnoldus Gerardus Bots. RHCe, 12138, familie Coovels,
inv.nr. 181126, maker onbekend.

Ger Jan Onrust

Eene plantagie in uitmuntenden toestand¹

De Helmondse gebroeders Bots en hun plantages

30 juni 2023. De dag voor *Keti Koti* en de excuses van de koning voor het Nederlandse slavernijverleden. BNN/VARA zendt *Keti Koti in concert* uit. Naast live muziek van verschillende betrokken artiesten zijn er opgenomen optredens. Tegen het einde van het programma zien we de Zuid-Willemsvaart, de camera draait naar rechts: rapper/zanger Typhoon (Glenn de Randamie) komt in beeld, met in zijn hand een tak met witte katoenbollen. ‘Helmond, textielstad van Nederland. Iets om trots op te zijn. Maar wat veel mensen niet weten is dat textiel altijd nauw verbonden is met slavernij. (...) En later werd katoen een belangrijke grondstof voor de industrie hier in Helmond.’²

Terwijl de camera om hem heen draait, is duidelijk waar De Randamie staat: voor ‘het huis met de klok’ en het ‘auw fabriekske’, twee kapitale panden aan Kanaaldijk in Helmond. Panden met een vermeende bewogen achtergrond. Typhoon: ‘De panden waren het eigendom van Johannes Bots. Zijn familie bezat twee grote katoenplantages in Suriname. Het familiebedrijf liep ontzettend goed. Het was big business. Zo goed dat ze met die verdiensten die twee panden konden laten bouwen.’

Typhoon vertelt ook waarom met name de gebroeders Amandus en Arnoldus Bots enige bekendheid c.q. beruchtheid genieten: ‘Toen de afschaffing van de slavernij werd aangekondigd, tekenden zij bezwaar aan tegen het wetsvoorstel. Uiteindelijk kregen zij ruim 55.000 gulden. Dat is nu omgerekend zo’n half miljoen euro.’

Ingezonden artikel

Eind 2022 reageerde een lokaal historicus en voormalig docent Nederlands in het *Eindhovens Dagblad* op de door minister-president Mark Rutte gemaakte excuses voor het Nederlandse slavernijverleden. De historicus stelde dat wat Noord-Brabant betreft een voorbehoud gemaakt moest worden. Noord-Brabant had niets met het Nederlandse slavernijverleden van doen. Het was eerder zo dat de Randstadprovincies aan Brabant en Limburg – de generaliteitslanden – excuses schuldig waren wegens uitbuiting van de zuidelijke provincies.³ Schrijver dezes bracht daar tegenin dat je zonder onderzoek niet kunt stellen dat Brabant niet verbonden kan worden met een slavernijverleden. Daarbij noemde ik enkele voorbeelden – onder meer de gebroeders Bots – van Brabantse banden met slavernij.⁴

- 1 Met dank aan dr. Lia van Zalinge-Spooren, dr. Giel van Hooff en de twee anonieme reviewers voor het nalezen en het suggereren van verbeteringen van de tekst. De auteur blijft verantwoordelijk voor eventuele fouten in de tekst.
- 2 www.bnnvara.nl/videos/598088, laatst geraadpleegd 5-1-2024
- 3 Bressers, ‘Met slavernij verdiende rijkdom’.
- 4 Onrust, ‘De Heer van Helmond’.

Bots – de aanleiding

Wie 'slavernij' en 'Noord-Brabant' googelt, stuit vrijwel direct op 'Gebroeders Bots'. Twee textielhandelaars, in het bezit van twee Surinaamse plantages, woonachtig in het kapitale 'huis met de klok' aan de Zuid-Willemsvaart in Helmond. Maar 'Bots', was dat niet ook iemand die belangrijk was geweest bij de vestiging van een Rijks-HBS (mijn voormalige werkgever het Jan van Brabant College) in Helmond?

En was er niet een Bots naar wie een straat en een plein bij de Heistraat in Helmond zijn vernoemd, de Advocaat Botsstraat en het Advocaat Botsplein? Hoe zit het met de link tussen slavernij en mijn school? En hoe zit het met de vernoeming in een straat en een plein? Dat was het uitzoeken waard. Johannes Baptista Bots (Helmond 1806 - Helmond 1874) was gepromoveerd advocaat, lid van Provinciale Staten (1835-1847), gemeenteraadslid (1836-1839), gedeputeerde (1839-1847) en Tweede Kamerlid (1847-1873).

Hij was Thorbeckiaan, ongehuwd, zoon van textiel-fabrikant Johannes Albertus Bots en pleitbezorger voor 'Brabantse zaken' in de Kamer.

Bots woonde in een villa die later is afgebroken. Op die plaats is een nieuwe villa gebouwd die later hotel Westend is geworden. Hij behoorde tot de elite van de stad. De broers Amandus Hubertus (1816-1879) en Arnoldus Gerardus Bots (1826-1882) waren neven van Johan Bots. Backbencher dr. Bots (gepromoveerd in Leiden op familierecht) bemoeide zich in de Tweede Kamer niet met koloniale zaken. Maar wel met de vestiging van een Hogere Burgerschool in Helmond. Johan Rudolf Thorbecke voerde de HBS in en Johan Bots speelde voor oliemannetje. Zonder Bots geen Rijks-HBS in Helmond. Zonder Bots geen Jan van Brabant College. Maar slavernij? Daar had hij weinig mee van doen.

Mr. Joannes Baptista Bots. Stadsarchief Breda, Breda Beeldcollectie, id.nr. 19730276

Het Huis met de klok en het naastgelegen 'auw fabriekske'. Foto auteur.

Rijksmonument Jan van Brabant College. Foto auteur.

Onderzoek

In de afgelopen jaren is op veel plekken onderzoek gedaan naar het slavernijverleden van steden, bedrijven en provincies. Dat begon met het samenstellen van wandelgidsen en werd gevolgd door publicaties over de vier grote steden. Vervolgens verschenen zo'n twintig boeken en onderzoeksrapporten, van zowel steden en provincies als bedrijven. Het was te verwachten dat dit onderzoek zich concentreerde op de Randstad. Het was immers met name de Randstad die zich bemoeide met de West- en Oostindische Compagnie. Toch is er ook over Noord-Brabant en slavernij onderzoek gedaan.⁵

De conclusies die in de Brabantse slavernijonderzoeken worden getrokken zijn behoorlijk eenduidig. Fatah-Black en Oostindie stellen:

Van Lanschot speelde als handelsfirma een significante rol in de distributie van koloniale waren, inclusief met slavenarbeid geproduceerde goederen. De firma was indirect betrokken bij slavernij door goederen te verhandelen die met slavenarbeid waren geproduceerd. (...) De toeleveranciers van de deels in slavernij geproduceerde tropische goederen waren koloniale compagnieën en particuliere handelsbedrijven waaronder ook slavenhandelaren; voorts plantagebezitters dan wel fondsen die plantages beheerden.⁶

Rastovac e.a. geven aan dat er geen aanwijzingen zijn gevonden 'dat het stadsbestuur van Eindhoven in de Staatse periode (1648-1795) een prominente of structurele rol speelde in het koloniale bestuur. (...) Er is geen directe relatie tussen het Eindhovens stadsbestuur en koloniale slavernij geconstateerd, zoals de handel in tot slaaf gemaakte mensen, het bezit van plantages en tot slaaf gemaakte mensen of directeurschap van een plantagefonds.'⁷ Men had wel kennis van de praktijk van slavernij en linnen was een gewild betaalmiddel in de slavenhandel.

De slavernijonderzoekers van Helmond zijn stilliger:

Dit onderzoek heeft aangetoond dat Helmond op diverse niveaus eeuwenlang een directe verwevenheid had met de, grotendeels op slavernij berustende, handel in koloniale waren: als centrum van textielproductie (onder andere Haarlems bont) en als verwerkingsplaats van door slavenhanden geproduceerde grondstoffen (katoen). Helmond was tevens het vertrekpunt om avonturen over zee aan te gaan (bijvoorbeeld Van Ommeren). Helmond was een plaats waar eigendom en bestuurlijke ambten konden worden gekocht met het vergaarde fortuin en de slavenhandel en slavernij (Biertempel). In voorkomende gevallen traden Helmondse bestuurders en fabrikanten op als slavenhandelaren en slavenhouders (Daniel Cornelis Wesselman en de gebroeders Bots).⁸

In de studie van Hoeft gaat het grotendeels over het belang van religie en dat pas vanaf de negentiende eeuw. De missionarissen uit Tilburg brachten 'beschaving', onderwijs, cultuur, gezondheidszorg en bovenal geloof. De familie Van Lanschot was een belangrijke leverancier van koloniale waren als specerijen, koffie en thee. Klant was vooral de rijke burgerij: 'In de stad en Meijerij en elders mogen advocaten, ambtenaren, apothekers, doktoren, notarissen en onderwijzers als cliënten worden genoteerd.' Daarnaast waren diverse pastoors, dominees

5 Een overzicht van deze literatuur is opgenomen aan het eind van dit artikel.

6 Fatah-Black en Oostindie, *Van Lanschot*, 7-8.

7 Rastovac, *De stad vertelt*, 103.

8 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 49. De auteurs van dit onderzoeksrapport hadden de beschikking over een eerdere versie van dit artikel.

en kloosterlingen, alsmede hooggeplaatste officieren en personen van adel klant.⁹ Natuurlijk werd er ook gehandeld met textiel uit Tilburg – lakense stof – dus minder geschikt in de tropen dan katoen.¹⁰

De recent gepubliceerde studie naar het slavernijverleden van 's-Hertogenbosch trekt de volgende conclusie:

De stad, haar bestuurders en inwoners stonden niet aan de zijlijn, maar waren actief ingebed in economische netwerken die gebouwd waren op uitbuiting. Grondstoffen geproduceerd door de arbeid van tot slaaf gemaakte mensen in de koloniën, vonden hun weg over de oceaan om in Bossche suikerraffinaderijen en koffiebranderijen verwerkt te worden. Welgestelde families in de stad investeerden in plantages en koloniale producten, en plukten daar de vruchten van.¹¹

Dit artikel gaat ervan uit dat je niet zonder onderzoek kunt stellen dat Brabant al dan niet betrokken was bij de Nederlandse slavenhandel en slavernij. Een voorbeeld van dergelijk onderzoek wordt hier gedaan aan de hand van een casusstudie naar de 'gebroeders Bots', twee Helmondse plantagebezitters vlak voor de afschaffing van de slavernij. De broers Bots kochten hun eerste plantage in 1853, tien jaar voor de formele afschaffing van de slavernij in Suriname. Al in 1841 werd bij de nieuwe koning Willem II aangedrongen op afschaffing van slavernij. De plantage-eigenaren petitioneerden de koning en konden rekenen op zijn sympathie.¹² Wat dreef hen om plantage-eigenaar te worden en in hoeverre waren de investeringen in plantages (en slaafgemaakten) een succes? Kantelt het tot nu toe onderhavige beeld van Brabant waar gehandeld werd in middels slavernij verkregen producten en is er sprake van bestuurlijke invloed? In hoeverre was er sprake van *histoire croisée, entangled history* of telecoupling? Hiervan is sprake wanneer de geschiedenis van een regio – bijvoorbeeld Zuidoost-Brabant – vervlochten is met die van een kolonie overzee. Hier is sprake van een asymmetrische relatie: de plantage-economie heeft meer gevolgen voor Suriname dan voor Nederland en voor plantage Esthersrust meer dan voor Helmond.¹³ Verdere vragen zijn: kun je spreken van vervlochten geschiedenis van Surinaamse en Helmondse economie? Kloppen de uitspraken van Glenn de Randamie? Maar eerst, wie was de familie Bots?

Familie Bots

De familie Bots komt oorspronkelijk uit Borkel. In 1791 verhuisde het gezin van Arnoldus Bots (1743-1800) naar Helmond.¹⁴ Stamvader Arnoldus en zijn drie zonen Johannes Albertus (1766-1848), Albertus (1774-1848) en Anthony (1775-1847) begonnen in Helmond een linnenblekerij en een fabriek van bonten. Binnen vijf jaar produceerden zij ook katoenen stoffen. De productie vond begin negentiende eeuw vooral middels thuisnijverheid plaats; in 1812 werkten tien man in de fabriek en 175 personen buiten.¹⁵ Uit het huwelijk van Johannes Albertus met Maria Anna Dymphina Beels (1770-1852) werd onder meer Johannes Baptista Bots (1806-1874), ofwel advocaat Bots (zie kader) geboren. Anthony trouwde met Petronilla van Moorsel (1786-1832). Uit dit huwelijk werden de zonen Amandus Hubertus (1816-1879) en Arnoldus Gerardus (1826-1882) geboren, dit zijn de gebroeders Bots.

Voordat de familie Bots naar Helmond kwam, zaten de leden van de familie al in de textiel. Dat bleef zo in Helmond. De drie broers Albertus, Johannes Albertus en Anthony opereerden tot 1827 onder de firmanaam Gebrs. Bots. Dat jaar stapte Johannes Albertus uit

het bedrijf; hij ging rentenieren.¹⁶ Zes jaar later kregen Albertus en Anthony ruzie: Anthony nam aanmerkelijk minder geld uit het bedrijf als inkomen op dan zijn broer. Hun wegen scheidden zich en de firma's Albertus Bots en Zonen en Antonius Bots en Zoon zetten de activiteiten voort. Na de dood van hun vader in 1847 namen Amandus Hubertus en Arnoldus Gerardus het roer over.¹⁷ De vrijgezelle broers konden het blijkbaar goed met elkaar vinden. Zij groeiden op in een kapitaal pand op de hoek Veestraat-Kanaaldijk, waar nu restaurant De Bank zit. Zij beheerden samen enkele honderden hectaren onroerend goed in Vlierden, Steensel, Maarheeze, Bakel, Someren, Aarle-Rixtel, Mierlo en Helmond; met name woeste grond, heide en bos. Daarnaast handelden zij in allerhande goederen, met name in granen, zaden en oliën (bijvoorbeeld raap- en lijnolie).¹⁸ Ook de handweefonderneming werd tot de liquidatie in 1857 gezamenlijk geëxploiteerd.¹⁹

Helmond was in de negentiende eeuw een groeiende nijverheidsstad. De familie Bots heeft hier zeker aan bijgedragen. Nadat in 1826 de Zuid-Willemsvaart in zijn geheel was opgeleverd, werden beide oevers langzaam maar zeker volgebouwd met herenhuizen en bedrijfspanden. In 1834 liet Johannes Albertus het nu onder de naam 'huis met de klok' bekend staande herenhuis voor zijn zoon Franciscus bouwen. Dit is de oudste fabrikantenvilla van Helmond. Enkele jaren daarna (1840) werd het naastgelegen 'auw fabriekske' opgeleverd. Dit pakhuis was voor voorbereidende werkzaamheden als garenableken en -verven, het scheren van de ketting, de afwerking van de stoffen en hier had ook de verzending van de goederen plaats.²⁰ De beide panden werden in 1857 voor f 14.000 (€ 153.000 in 2024) verkocht aan buurman J.A. Raymakers en Co. Het huis West-Ende werd in 1874 door de erven Bots (de kinderen van Franciscus) aan Henricus C. Bogaers verkocht, die hier in 1880 de huidige villa (nu een deel van het Golden Tuliphotel) bouwde.

Net als telgen uit andere Helmondse fabrikantenfamilies was de familie Bots politiek geëngageerd. Al in 1798 bekleedde stamvader Arnoldus Bots kort (tot zijn overlijden twee jaar later) de functie van president-schepen. In 1811 werd zijn zoon Johannes raadslid. Een generatie later werden Arnoldus (zoon van Albertus; in 1836) en Amandus Hubertus (zoon van Anthony; 1850-1857) raadslid. Amandus was ook lid van de Kiescommissie in Helmond en had dus invloed op wie regionaal kandidaat voor de Tweede Kamer werd. Daarnaast was hij lid – later (vice) voorzitter – van de plaatselijke Kamer van Koophandel en volgde hij in 1848 (tot 1874) zijn neef Johannes Baptista op in de Provinciale Staten.²¹

9 Hoeft, *Een westers beschavingsoffensief*, 42.

10 Hoeft, *Een westers beschavingsoffensief*, 17.

11 Lyna, Lempereur en Martens, *Vergeten verhalen*, 180.

12 Lauret, 'No emancipation', 8.

13 Zie: Van Dam, 'Vervlochten geschiedenis', 105; Van Leede en Stoutjesdijk, *Kerk, kolonialisme en slavernij*, 13.

14 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 67.

15 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 82.

16 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 137-138.

17 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*.

18 Tijdens het onderzoek naar de gebroeders Bots werden meerdere archiefstukken (teruggevonden). In het Nationaal Archief bevindt zich een collectie kopieën van brieven (en bijlagen) met name geschreven door J.P. Haase jr. aan A.H. en A.G. Bots. Deze collectie is met een filatelisch doel (poststempels) in 1977 op een veiling gekocht en is incompleet. Het gaat om brieven uit met name 1853, 1855, 1856, 1868 en 1873. Verder zijn er vracht- en wisselbrieven mee gekopieerd. De kwaliteit van de kopieën laat te wensen over. Het is vooral spijtig dat één van de laatst gekopieerde stukken – een katoenmonster van plantage Esthersrust uit 1853 – niet aanwezig is. Het is niet bekend waar het originele archief gebleven is. In het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven bevinden zich alleen kopieën. De originelen zijn niet teruggevonden. Wel origineel, maar geïnventariseerd ('verstopt') in het archief Coovels – RHCE 12138, no.'s 641 en 642 – zijn twee buitenformaat *copieboeken* waarin afschriften van honderden door de gebroeders Bots verstuurd brieven uit de periode 1847 tot en met 1866.

19 www.deweblogvanhelmond.nl/startpagina/de-bad-bots-brothers-in-helmond/, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

20 Van Hooff, 'De knaal', 412.

21 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 11 en 39.

Estherrust op een kaart van Suriname, getekend door J.F.A. Cateau van Rosevelt, 1860-1879. Publiek domein via Wikimedia Commons.

Plantage Killenstein, Albuminedruk. Wereld Museum Rotterdam.

De Helmondse katoennijverheid heeft veel te danken aan de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) en diens Brabantse correspondent F. van Lanschot. Anthony Bots correspondeerde met de NHM en heeft ook opdrachten gekregen.²² Hij was daarnaast klant bij Van Lanschot. In 1841 richtte Anthony Bots een winkeltje ten behoeve van zijn arbeiders in. De koffie, thee, rijst, rode en witte kandij, suiker, suikerbroden en peperkorrels – koloniale waren dus – werden bij Van Lanschot gekocht. Op dat moment werkten 347 wevers en 96 spoelders voor de firma Ant. Bots en Zn.²³

Aankoop plantages

Hoewel de broers Amandus en Arnoldus Bots leiding gaven aan het textielbedrijf van hun in 1847 overleden vader en het onroerend goed in en om Helmond beheerden, hadden zij nog tijd om te investeren in twee in werking zijnde plantages in Suriname. Men wilde rechtstreekse aanvoer van grondstoffen en kocht daarom de katoenplantage Esthersrust en de koffieplantage (waar ook katoen werd geplant) Killenstein. Esthersrust – de broers hebben het zelf over Esther's-rust – werd in 1853 op een veiling gekocht. Zoals bij de meeste plantages woonden de eigenaars er niet. Zij stelden M. Thielier aan als plantagedirecteur en J.P. Haase jr. was administrateur en dus feitelijk verantwoordelijk.

Esthersrust ligt aan de Atlantische kust van Suriname, op het einde van het Warappakanaal. Dit is een met de hand uitgegraven voortzetting van de Warappakreek, die weer een aftakking van de Matapicakreek is. Deze kreek is een zijrivier van de Commewijne. De Commewijne mondt bij Nieuw-Amsterdam uit in de Surinamerivier die dan gezamenlijk naar de Atlantische Oceaan stromen. De boottrip naar deze samenvloeiing, naar Nieuw-Amsterdam, de Commewijne op naar plantage Frederiksdorp en nog verder naar Museum Bakkie is tegenwoordig een toeristische attractie, met name vanwege het slavernijverleden. Museum Bakkie ligt op de weg naar Esthersrust.

Zoals vele plantages had Esthersrust een tweede – in Suriname vaker gebruikte – naam, namelijk Skassie. Dit naar de eerste eigenaar, de Vlaming D.F. Schas, die eigenaar was van minimaal zeven andere Surinaamse plantages. Ook Schas woonde in Nederland. Hij overleed in 1848. Zijn erven verkochten de plantage vijf jaar later.²⁴

Het gebied van Esthersrust werd ook wel 'de kleine stad' genoemd wegens de groot-schalige opzet van de plantages. Dat gold zeker voor Esthersrust, gelegen naast de plantage Broederschap maar tegenover Asimo, Waterloo én Abigaels Lust. Eerder heette dit gebied 'Aan Barbedos' en later Esther's Lust. Rond 1821 heette de plantage Esther's-rust. Het was toen één van de laatst aangelegde katoenplantages in Suriname en zou ook tot 1885 één van de laatst werkzame katoenplantages zijn.²⁵

Esthersrust was een fraaie katoenplantage, in ieder geval volgens de gebroeders Bots. In 1871, toen de familie Bots de plantage weer van de hand wilde doen (wat niet lukte), werd deze in de advertentie als volgt omschreven:

22 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 134-135. Over het slavernijverleden van handelshuis Van Lanschot, zie: Fatah-Black en Oostindie, *Van Lanschot Kempen en Govers, Het geslacht en de firma F. van Lanschot*, 178-179.

23 Harkx, *De Helmondse textielnijverheid*, 274; Swinkels en Bertels, *Voeding van eigen bodem*, 51.

24 'Esthersrust' op nl.wikipedia.org/wiki/Esthersrust, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

25 Singh, *Connected*, 1.

Genoemde plantage, op goede lozing; heeft allerschoonste cultivatie van plus minus 200 akkers voltallig beplant met jonge katoenboomen van de beste verwachting, een uitmuntend goed onderhouden stoommachine, katoenpers en molen, een groot woonhuis (tevens voor katoenberging), katoenloods, stenen keuken, ziekenhuis, fabriekgebouwen, arbeiderswoningen, een gedekte en een open pont, een vier en een achtriems tentvaartuig, alles in goede orde, een schoone veestapel van pl minus 50 stuks hoornvee, die met succes kan uitgebreid worden.²⁶

Dat was nog niet alles; er stonden ook nog een schoolgebouw en een kapel, de Petrus Claverkapel²⁷ op het terrein. Dit was het eerste stenen katholieke kerkgebouw in Suriname. Die kapel was hier neergezet 'om afbreuk te doen aan het protestantismus'. Dat was gericht op de activiteiten van de Evangelische Broedergemeenschap (EBG), ofwel 'de Moravische Broeder-gemeente, die aan dezelfde kreek reeds een etablissement en een kerk, en eene vrij uitgebreide gemeente bezit'.²⁸ Nadat in 1853 de missionaris Meurkens voor het eerst Esthersrust bezocht, werd in 1854 de Peter Claverkapel door mgr. J.G. Schepers ingezegend.²⁹

Het ging om een 'allernetst, allerliefst' kerkje. De bisschop 'deed de inwijding met de gebruikelijk plegtigheden, die op de arme negermagt een diepen indruk maakten. Gedurende het heilig sakrificie sprak hij eerst in de Hollandsche taal en vervolgens in het neger-Engelsch tot de aanwezigen en bragt daarbij den meesten lof voor de heeren Bots en Haase voor hunnen ijver, om het Christendom onder de negers, en de godsdienstigen vorming en beschaving te bevorderen'.³⁰

Toen de gebroeders Bots in 1853 Esthersrust kochten, ging het om 850 in gebruik zijnde akkers. Een akker – afgeleid van het Engelse *acre* – stond voor 0,43 hectare. De in gebruik zijnde oppervlakte was daarmee 365,5 hectare. Het moet een flinke investering zijn geweest, maar aankoopgegevens zijn niet bekend. Blom schatte in 1786 een katoenplantage met ongeveer 250 slaafgemaakten en zo'n 1000 in gebruik zijnde akkers op iets minder dan twee ton in gulden.³¹ Voor dat bedrag wist men, in het geval van Esthersrust, dat de plantage ideaal op zandgrond en aan de kust lag, de ontwatering uitstekend was en er twee keer per jaar katoenbollen geoogst konden worden (rond oktober en rond maart).

Katoenrevolutie

Pas in de negentiende eeuw werden in Suriname op grotere schaal katoenplantages opgericht. Katoen werd de belangrijkste grondstof ter wereld. Tussen 1860 en 1890 verdubbelde het wereldwijde verbruik van katoen en dat gebeurde de volgende dertig jaar nogmaals.³² Katoen werd de basis voor de bredere industriële revolutie.³³ Het bepaalde het leven van slaafgemaakten in het Caraïbisch gebied, in de Verenigde Staten en dat van boeren in India.³⁴ Katoen was nodig voor legerkleding, maar was ook de belangrijkste handelswaar bij de aankoop van slaafgemaakten. Engeland urbaniseerde; de landarbeiders werden fabrieksarbeiders, die leefden onder de rook van de fabriek zoals (wat later) ook in Helmond. Katoenfabricage was de eerste industrie met een mondiaal karakter, wat de broers Bots duidelijk was; zij schreven onder meer over de economische situatie met betrekking tot katoen in landen als Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten. Toen tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) de katoenproductie uit de Verenigde Staten geheel wegviel – ook bekend onder de naam *cotton famine* – profiteerden andere landen kortstondig. In 1870 overtrof de Amerikaanse productie alweer die van 1860. Een

paar jaar later was er sprake van een wereldwijde prijzen crisis die ook de in Suriname geproduceerde balen raakte.³⁵

Katoen is een vrucht die vrij snel na het planten van zaden kan worden geoogst. Op de bedden werden drie tot vijf rijen kuiltjes gemaakt, waarin enkele zaadpitten werden gelegd die werden toegedekt. Kort daarop moest begonnen worden met het wieden van onkruid. Als er per kuiltje meer plantjes opkwamen, dan moesten de overtollige worden verwijderd. Na een maand moest begonnen worden met toppen en na negen maanden droeg de plant vrucht. In Suriname werd de katoen op meerdere stammen gekweekt. Katoen heeft een zwak verhoutte struik en wordt 1 tot 4 meter hoog. In augustus/september droeg de katoenboom bloesem, die echter binnen twee dagen afviel en waarvoor de vrucht in de plaats kwam. Deze moest anderhalve maand later worden geoogst. De witte vlokken werden op een stenen droogvloer in de zon te drogen gelegd. Dit is de zogenaamde 'vuile katoen', waar de pitten dus nog uitgehaald moesten worden. Door het door twee rollers van een molentje te halen werden de meeste pitten verwijderd. Vrouwelijke slaafgemaakten spreidden de katoen en sloegen er met tamarindetwijgen op tot alle pitten verwijderd waren. Breuk van de pitten diende voorkomen te worden, omdat de olie in de pitten dan de katoen bedierf. Drie pond vuile katoen leverde, na bewerking, ongeveer één pond schone. Dit werd geperst in balen en kon geëxporteerd worden.³⁶

De aan- en afvoer van water was van essentieel belang voor een (katoen)plantage. De meeste plantages – ook Esthersrust en Killenstein – lagen met de korte kant aan het water, op welke loostrenzen werden gegraven. Dwars hierop liepen smallere sloten. De uitgegraven grond werd gebruikt voor het opwerpen van een dam. Het graven werd vooral in de Grote Droge Tijd (half augustus - begin december; verder Kleine Regentijd: begin december - begin februari; Kleine Droge Tijd: begin februari - eind april en Grote Regentijd: eind april - half augustus) gedaan. Op de smalle sloten – trekkers genaamd – werden kleine trenten gedolven. De uitgegraven grond werd gebruikt als plantbed.³⁷

Directeur Haase

Johannes Philippus Haase junior was dus de plaatselijke vertegenwoordiger van de gebroeders Bots. Haase was getrouwd met Louisa Florentina Matille, een gekleurde vrouw. Haase woonde al enige tijd in Suriname, waar hij werkte als koopman en betrokken was bij de Surinaamse Maatschappij van Weldadigheid.³⁸

Bij de aankoop van Esthersrust kocht men vanzelfsprekend ook de mensen die daar werkzaam waren. Directeur J.P. Haase jr. schreef regelmatig, stuurde afschriften van de boekhouding en verantwoordde op die manier de financiële handel en wandel. De eerste

26 In: museumbakkie.com/kennisbank/archeologische-site-esthers-rust/, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

27 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Petrus_Claver, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

28 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Petrus_Claver, laatst geraadpleegd 5-1-2024.

29 Rastovac, *De stad vertelt*, 67.

30 *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22-1-1856.

31 Blom geciteerd bij Singh, *Connected*, 25-26.

32 Mulligan, *The global spread of abolition*.

33 Beckert, *Katoen*, 15.

34 Beckert, *Katoen*, 22.

35 Beckert, *Katoen*, 414.

36 Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 185-186.

37 Van Stipriaan, "Water", 350-352.

38 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 40.

keer dat er een compleet overzicht bewaard is gebleven is van mei/juni 1855. Op dat moment waren er 59 mannen, 45 vrouwen, 36 jongens en 33 (+1) meisjes, ofwel 173 (+1) slaafgemaakten aanwezig. Of toch niet; de ‘neger Heintje’ en de ‘oude neger Majoor’ waren in genoemde maanden aan de pokken overleden.³⁹ Ongeveer 170 tot 175 slaafgemaakten blijkt een normaal aantal voor deze plantage; in 1857 blijkt uit het jaarboekje van het letterlievend gezelschap Oefening kweekt kennis dat er 93 mannen en 79 vrouwen (172 totaal), nevens twee vrije witte bewoners, op de plantage woonachtig zijn.⁴⁰

De firma J. Haase & Zoon was eind jaren 1840 al actief voor de gebroeders Bots. Met enige regelmaat werden kisten ‘bonten’ (‘pool bont’ of ‘vries bont’) naar Suriname verscheept; Haase verzorgde de verscheping en verzekering. Ook andere producten, zoals wijn en sigaren werden naar Paramaribo verstuurd. Wanneer bepaalde producten in Suriname veel gevraagd werden, dan werd de productie in Helmond aangepast. ‘Wij zijn nu voornemens nog verdere poolbonten te vervaardigen alsmede vriese bonten in groote ligte patronen van Surinaamse smaak. Is er een of ander dat uwe voor Suriname van ons fabrikeurs thans beter denkt zoo gelieve ons zulks te communiceren.’⁴¹

Killenstein

Over de tweede aangekochte plantage, genaamd Killenstein, is minder bekend. Deze plantage lag aan de Beneden Commewijne, dus op de route van Nieuw Amsterdam naar de Matapicakreek. Juni 1853 adverteerde T.W. Sevenoaks in het *Surinaamsch Weekblad* dat de ‘Koffij-plantage Killestein met derzelve slavenmagt etc. gelegen aan de rivier de Commewijne, ter linkerhand in het opvaren, alsmede eenige privé slaven’ te koop staat.⁴² April 1854 schreef het *Surinaamse Courant en Gouvernements advertentie blad* dat A.H. Bots en A.G. Bots ‘plantaadje’ Killenstein, inclusief de gronden van de verlaten plantages Venlo en l’ Embarras hebben gekocht.⁴³ Wat betreft de laatste twee acquisities is onduidelijk wat de broers hiermee hebben gedaan, totdat zij deze in 1866 weer verkochten.⁴⁴

Of bij de aankoop van Killenstein de dat jaar gerapporteerde 84 niet-vrije bewoners van Afrikaanse en 26 vrije bewoners van Portugese (Madeira) afkomst daar nog werkten is niet duidelijk. Zes jaar later werden 28 Arowakken – zij behoren tot de oorspronkelijke bevolking van Suriname – ingezet als veldwerkers op deze plantage.⁴⁵

Killenstein is aanmerkelijk ouder dan Esthersrust. De gebroeders Bots waren de zevende eigenaren. De koffieplantage werd in 1745 al genoemd. Hoewel de plantage tot in de twintigste eeuw geëxploiteerd werd, hebben de Bots-broers hier relatief kort van geprofiteerd. Nog voordat de gronden van l’ Embarras en Venlo verkocht werden (vraagprijs: f 110,-) ging Killenstein voor f 25.600,- (€ 289.000,- in 2024) van de hand.⁴⁶

Killenstein was kleiner dan Esthersrust. In 1855 ging het om 480 akkers, iets meer dan 200 hectare. Die werden, in de verantwoording van J.P. Haase jr., bewerkt door 88 ‘slaven’: 34 mannen, 29 vrouwen, 17 jongens, 8 meisjes. Twee personen waren overleden en twee mannen en één vrouw waren ‘geabsenteerd’. In de maanden april, mei en juni hadden de ‘slaven’ onder meer bakkeljouw, haring, makreel, zout, bloem, tabak, grote pijpen, spijkers, veldgereedschappen, houtwaren, olie, verfwaren, koffiezakken en strengbindgaren gekregen.⁴⁷

Niet alleen Esthersrust werd regelmatig bezocht door rooms-katholieke geestelijken. Ook Killenstein kreeg regelmatig bezoek. In hetzelfde artikel in *De Tijd* waarin de inwijding

van de Petrus Claverkapel werd vermeld, wordt een eerder bezoek van monseigneur Schepers aan Killenstein beschreven. Hij werd ontvangen door

(...) de gansche negermagt en de Portugeezen. [Er werkten toen 25 'Portugeezen', waarschijnlijk afkomstig van Madeira, op de plantage.] die op de plantage onlangs in dienst zijn genomen – dank zij de bemoeiingen van den bekwamen directeur, den heer Turpier – aan den Bisschop eene schoone ontvangst bereid – en gaven zij blijken van opregt christelijken zin. Wij vleijen ons met het vooruitzicht dat de arbeid onzer missionarissen onder de arme negers van gezegenden invloed zal zijn. Jammer en ongelukkig is het helaas maar al te dikwijls, dat het zedelijk gedrag der Europeanen zoo schadelijk op de arme negers werkt.⁴⁸

Ook de Tilburgse missionaris Peerke Donders bezocht Killenstein:

Na ons ontbijt kwamen de negers en negerinnen in een zeer ruime en fraai gebouwde koffieloods bij elkander, en o! welk eene vreugde streelde ons beider harten, toen wij bespeurden, dat allen waren gekomen en niemand hunner waren achtergebleven (...) daarna doopte ik voor aller oogen elf hunner kinderen, van 2 en 3 maanden tot zes jaar. Ik was tevens peet van allen; aan een hunner gaf ik den naam van Amandus, naar de Gran-Masra of eigenaar, den heer Bots van Helmond (...) een derde noemde ik Arnoldus: deze was de zwartste van allen.⁴⁹

Redemptoristen

Het zal duidelijk zijn: de familie Bots was rooms-katholiek en overtuigd gelovig. Niet alleen behoorden monseigneur Swinkels⁵⁰ en Petrus (Peerke) Donders⁵¹ tot de vaste bezoekers, toen de broers Arnold en Amandus Bots in de jaren 1877-1879 zelf naar hun plantage Esthersrust verhuisden was er veelvuldig contact met de paters redemptoristen. Van de in Eindhoven geboren, maar in Helmond opgegroeide Joannes Baptista Swinkels (Eindhoven 1810 - Paramaribo 1875), die in 1865 tot bisschop werd gewijd en toen werd benoemd tot apostolisch vicaris van de missie in Suriname, is bekend dat hij in ieder geval in 1866 en 1869 Esthersrust bezocht.⁵²

Jaren later werd in het missietijdschrift *'t Gerardusklokje* pater Nederveen aangehaald die verhaalde over een grootvader en overgrootmoeder die slaven bij de familie Bots waren

39 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 2, bijlage bij brief dd 15-7-1855.

40 *Bots in heden en verleden*.

41 Martens, 'Textielnijverheid'.

42 *Surinaamsch Weekblad*, 9-6-1853.

43 *Surinaamse Courant en Gouvernements advertentie blad*, 22-4-1854.

44 *Koloniaal Nieuwsblad*, 19-10-1866.

45 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 44.

46 *De West-Indiër*: dagblad toegewijd aan de belangen van Nederlandsch-Guyana, 13-6-1866. Zie ook: nl.wikipedia.org/wiki/Killenstein waarin echter tot 1891 geen nieuwe eigenaars van Killenstein worden genoemd. Dit is onjuist, maar wie wel eigenaar is, is niet duidelijk.

47 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 2, bijlage bij brief dd 15-7-1855.

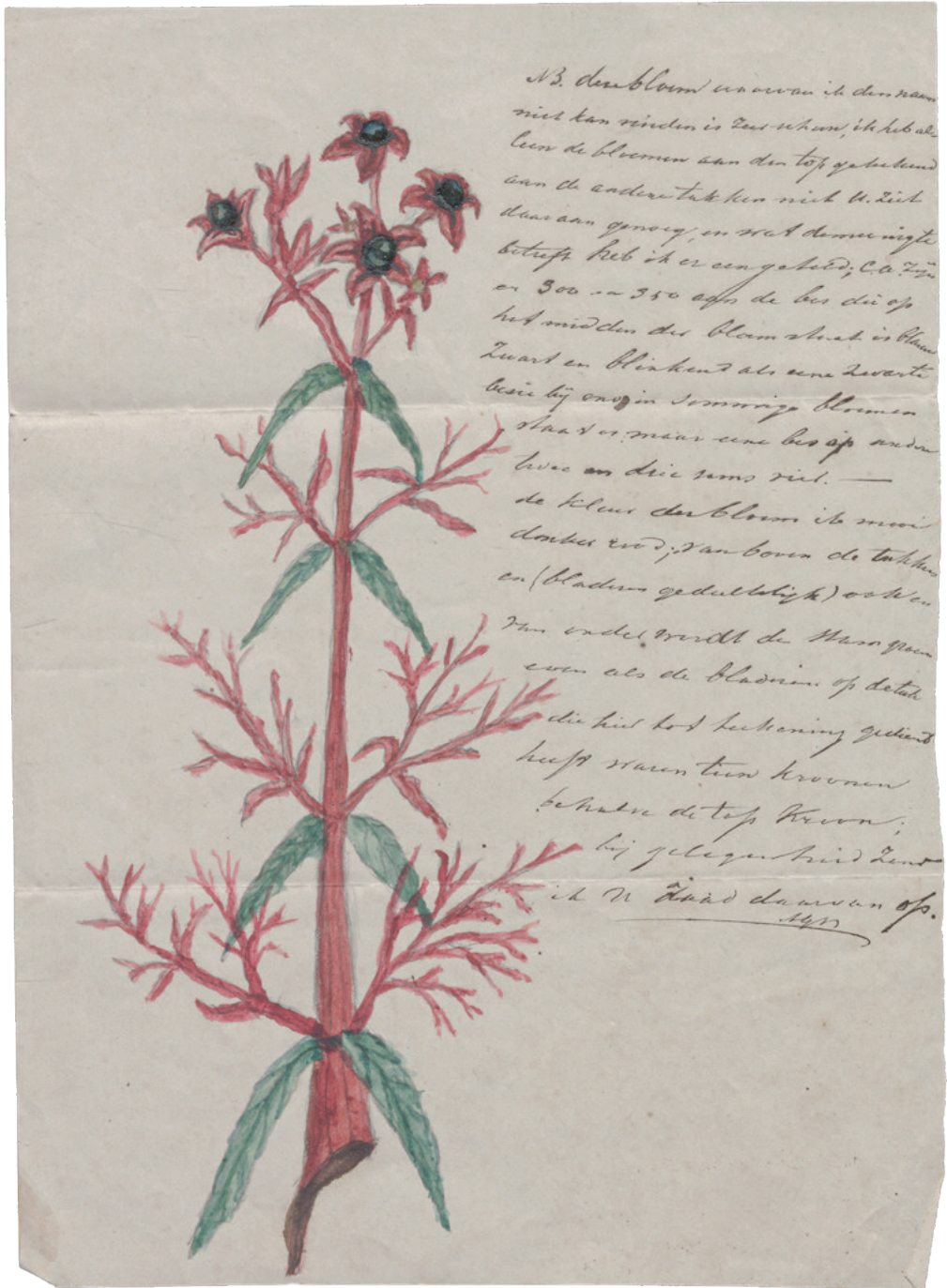
48 *De Tijd. Godsdienstig-staatkundig dagblad*, 22-1-1856.

49 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 42.

50 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Joannes_Baptista_Swinkels. Laatst geraadpleegd 27-1-2024.

51 Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Peerke_Donders. Laatst geraadpleegd 27-1-2024.

52 Rastovac, *De stad vertelt*, 67.

Tekening van een plant, vervaardigd door A.G. Bots, 1878. RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 646.

geweest. De gebroeders Bots waren ‘praktizeerende katholieken geweest. Hadden er voor gezorgd dat hun negervolk het Heilig Doopsel ontving. Vandaar dat de vroegere negerslaven, afkomstig van de plantages Esthers lust en Killenstein, allen katholiek zijn.’⁵³

Niet lang nadat de gebroeders Bots Killenstein in bezit kregen, werd de overheid verzocht om enkele slaven te mogen manumitteren (‘vrijgeven’, zo heet het in de *Surinaamse Courant*). In mei 1854 ging het om Petronella, geboren in 1844, dochter van Christina, en om Rosalina, geboren in 1821, dochter van Gracia. Een jaar later ging het om Frits, zoon van Cato en geboren in 1853 en aan het einde van dat jaar ook om Catherina (geboren 1834), dochter van Esther. Het is onduidelijk wat hierachter zit.⁵⁴ De overheid moest toestemming geven voor manumissie om te voorkomen dat oudere of gehandicapte slaafgemaakten ten laste van de overheid kwamen.

Tekening van koortskruid, vervaardigd door A.G. Bots, 1878. RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 646.

53 Geciteerd in: J. Heeren, *De Zuid-Willemsvaart*, 7-12-1935.

54 *Surinaamse courant*, 6-5-1854, 12-5-1855 en 20-12-1855.

Brieven

In het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE) bevindt zich het archief van de familie Coovels. Aldegondas, Petronella, Gerardus, Paulina en Petrus Coovels corresponderden regelmatig met Arnold en Amandus Bots, toen die laatsten op plantage Esthersrust (1878-1879) woonden. De 35 brieven die laatstgenoemden naar Helmond stuurden zijn bewaard gebleven. In de brieven schrijven de broers aan hun 'waarde neven en nichten' over het leven op de plantage: het natuurschoon, de plantage zelf, familie en bekenden alsmede de politiek van Helmond en omstreken, vervanging van hun *spinning jenny*, hun gezondheid, tijgerjacht, het eten, maar vrijwel niets over de arbeiders.⁵⁵

De arbeiders zijn mogelijk slechts in naam katholiek geweest. Augustus 1878 sprak Amandus in ieder geval zijn twijfel uit over de oprechtheid van het geloof van hun arbeiders. 'Het volk' weigerde te werken. Amandus heeft het over een 'strike'. 'Men wilde voor een halve taak werks een heele taak betaald hebben.' De broers deden zeker acht dagen niets en omdat de arbeiders geen eten kregen 'kwam men van lieverlede weer om werk vragen'. De grootste groep werd weer in genade aangenomen, maar 'een oude bastiaan'⁵⁶ – ook wel 'zwartofficier' genoemd, een zwarte tussenpersoon tussen zwarten en witten – en enkele anderen werden ontslagen. De bastiaan weigerde te vertrekken, waarop hulp van de marechaussee in Paramaribo werd ingeroepen. De oude bastiaan dreigde met 'een bakroe', een mythische afschrikwekkende figuur.⁵⁷ 'En dat heeten dan katholieke negers. Wekelijks in de kerk schijnen zij zeer godsdienstig en zelfs godsvruchtig maar voor het overige ligt de godsdienst er dunnetjes op, van den geest der godsdienst weten zij weinig of niets.'⁵⁸

Plantage-eigenaren

In Suriname hebben er honderden – in 1730 alleen al vierhonderd – plantages bestaan.⁵⁹ Er zijn dus ook honderden eigenaren geweest. Na onderzoek is het mogelijk om van veel plantages de namen van de eigenaren te weten te komen. Maar een beperkt aantal eigenaren – vaak de meest wrede of degenen bij wie een opstand plaats heeft gevonden – komt in publicaties terecht. De gebroeders Bots behoren tot deze beroemde/beruchte categorie. Niet vanwege een slavenopstand en er zijn ook geen indicaties dat zij (of anderen namens hen) wreed waren. Amandus en Arnoldus zijn komen bovendrijven vanwege een open brief die zij in 1857 aan de Minister van Koloniën schreven, een brief die zij ook lieten uitgeven en die nogal wat stof deed opwaaien.

Midden jaren vijftig, dus in de tijd dat de Bots-broers nog maar net plantage-eigenaren waren, werd gesproken over afschaffing van de slavernij.⁶⁰ Ze zagen het met lede ogen aan en schreven in 1855:

Zijne excellentie den Gouverneur is van zijne reis van Cajeine [Bedoeld wordt Cayenne, de hoofdstad van buurland Frans-Guyana; de slavernij was in 1848 in de Franse koloniën afgeschaft.] met zijn gevolg geretourneerd. De berigten hiervan en rapporten omtrent de gevolgen der emancipatie zijn zoo allerverschrikkelijks afschuwelijk, zoo erg dat ik mijne pen hier niet voor wil gebruiken, om derzelve te vermelden. Nu zal het te bezien staan of men den rapporten van deze commissie uitgebragt, waar den Gouverneur het hoofd van is, geloven zal, ja dan neen. Het is te hopen de regering, het Gouvernement, Zijne Majesteit geloven zal, en God Suriname en onze goede Negers voor dusdanig gruwelen moge behouden.⁶¹

In februari 1857 klommen Amandus en Arnoldus in de pen en maakten zich bekend als Helmonders en eigenaren van katoen- en koffieplantages Esthersrust en Killenstein. Steen des aanstoots was het eerste rapport van de staatscommissie waarin voorgesteld werd de slavernij af te schaffen.⁶² De broers ageerden hier vooral tegen omdat ze de indruk kregen dat slaveneigenaren bij afschaffing van de slavernij niet of beperkt schadeloos zouden worden gesteld voor het verlies van hun eigendommen, met uitzondering van eigenaren van suikerplantages. ‘Zij is daarentegen gruwelijk onbillijk en onregtvaardig tegen de overigen’, schrijven de broers. Ze protesteerden ook tegen het voorstel om een gemiddelde prijs van een slaaf van de laatste tien jaar te hanteren, wat echter voor ‘de requestanten’ (de gebroeders Bots, dus) nadelig zou uitvallen. ‘Het bewijs dezer stelling levert onder anderen de katoenplantage der requestanten op. Deze hebben zij gekocht voor een prijs, die op zich zelve verre f 200,- voor iederen kop te boven ging.’ Het adres gaat verder in op de door hen gemaakte kosten. De plantage ‘verkeerde in een uiterst verwaarloosden toestand’, de gebouwen en ‘de cultuur’ waren in verval. De fabriek moest verbeterd worden. Aangezien de plantage aan de zee lag, had de plantage geen drinkwater, dus moest een regenbak worden aangelegd, een investering van f 2000. De op dat moment nog gebruikte trapmolen moest vervangen worden door ‘een molen ter zuivering van katoen door eene stoommachine gedreven’. En er was natuurlijk een kerk gebouwd, voor ‘de zedelijke verbetering der negers’.⁶³

De broers waren ook trots:

Door het besteden van al deze aanzienlijke kosten gepaard met onophoudelijke zorgen, is het effect dan ook zoo verbeterd, dat de waarde er van meer dan het dubbele van den primitieven koopprijs bedraagt, en een ieder erkent, dat wellicht nimmer te Suriname eene plantage in zulk uitmuntenden toestand bestond, en op eene rentegevende hoogte is gebragt, dat menige suiker-plantage zoodanige gunstige resultaten niet te wachten heeft. Het fabriekmatige wordt zoo zeer geapprecieerd, dat de aanvragen van anderen om tegen loon af te malen, zoo als men het daar noemt, menigvuldig zijn en de aanschaffing van eenen tweeden molen of Cottongin noodwendig is geworden.⁶⁴

De conclusie van dit alles is duidelijk: onteigening en schadeloosstelling middels een gemiddelde prijs zou niet billijk zijn. Omdat de staat ‘zich toeigent wat hen niet toekomt’ moet, net als voor de suikerplantages (bij welke rekening wordt gehouden met grotere investeringen), een ‘regtmatige maatstaf’ worden betaald.⁶⁵

55 RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 143. De brieven zijn met kroontjespen op flinterdun blauw papier geschreven, waardoor de letters regelmatig ‘vollopen’ en de tekst doorslaat naar de andere zijde. De meeste brieven zijn vier volgeschreven kantjes groot. In dit archief, inv.nr. 646, zitten ook enkele tekeningen, in 1878 gemaakt door A.G. Bots. Alle primaire bronnen die voor dit artikel zijn gebruikt zijn zogenaamde ‘witte’ bronnen. Ze zijn gemaakt door witte mannen, voor vooral witte mannen. Slaafgemaakten komen niet aan het woord, sterker nog, zij worden amper genoemd.

56 Over deze tussenpersonen, zie Browne, *The driver's story*.

57 Mythische afschrikwekkende figuur. Zie: nl.wikipedia.org/wiki/Bakroe, laatst geraadpleegd 11-1-2024.

58 RHCE 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus d.d. 20-8-1878.

59 Van Stipriaan, *Surinaams contrast*, 438.

60 Zie hierover bijvoorbeeld: Oostindie, *Fifty years later*; Fatah-Black, *Eigendomsstrijd*; Kuitenbrouwer, ‘De Nederlandse afschaffing’; Lauret, ‘No emancipation’.

61 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 2, brief 21-6-1855.

62 Zie: *Eerste rapport* en Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

63 Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

64 Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

65 Bots, *Aan Zijne Excellentie*.

Of de open brief invloed heeft gehad, is niet duidelijk. In ieder geval is in het aangenomen wetsvoorstel een eenheidsprijs voor alle slaafgemaakten in Suriname afgesproken, namelijk *f* 300,- per persoon (en lagere bedragen voor Curaçao/Bonaire/Aruba/St. Eustatius, Saba en St. Maarten).⁶⁶ Het debat in de Tweede Kamer over de vier benodigde wetsvoorstellen vond plaats tussen 2 en 10 juli 1862. Johannes Baptista Bots was als kamerlid, hij vertegenwoordigde het district Eindhoven, aanwezig en stemde voor de voorstellen ter afschaffing van slavernij, de tegemoetkoming voor de slavenhouders en voor de tien jaar durende periode van staatstoezicht in Suriname. Tijdens die periode waren voormalig slaafgemaakten tussen vijftien en zestig jaar verplicht een arbeidsovereenkomst aan te gaan en ze bleven onder toezicht van de staat. Bots voerde geen enkele maal het woord.⁶⁷

Op 1 juli 1863 – de dag die nu bekend staat onder de naam *Keti Koti* – kregen de broers voor 186 slaafgemaakten (de broers claimden er 191) van Esthersrust en 84 slaafgemaakten van Killenstein (claim 87)⁶⁸ vergoed. Dat leverde hen *f* 81.000, dus ieder *f* 40.500. Een kapitaal bedrag, in euro's op dit moment het gezamenlijke bedrag ongeveer € 945.000.

Wat men echter vreesde, gebeurde: de voormalige slaafgemaakten – Haase jr. heeft het over 'de creolen' – vertrokken. Hij wist de hand te leggen op Franse gedeporteerden om hen te vervangen: 'Gisteren zijn hier overgebracht achttien Fransche gedeporteerden, die, naar wij vernemen, met een sloep, aan den mond der Warappakreek aangekomen, zich den 9n dezer op de plantaadje Esthersrust hadden begeeven.'⁶⁹ De eerste keer dat we weten hoeveel arbeiders nog op Esthersrust werken is juli 1873, dus kort na de afschaffing van het staatstoezicht. Ter gelegenheid van de aankomst van 3 mannen, 5 vrouwen, 9 jongens en 7 meisjes wordt ook het aantal al aanwezige arbeiders genoemd: 30 mannen, 28 vrouwen, 9 jongens, 7 meisjes; 74 totaal. Twee maanden later ziet het er weer heel anders uit; er zijn nog maar 17 mannen, 10 vrouwen, 4 jongens en 4 meisjes (35 totaal) aanwezig.⁷⁰

Strijkstok

Eind 1877 gingen de 61-jarige Amandus en zijn tien jaar jongere broer Arnoldus, vergezeld door hun neef Henri van Grinsven, naar Esthersrust. Ze hadden het vermoeden dat ze – ook na zoveel jaren samengewerkt te hebben met vader en zoon Haase – onvoldoende rendement kregen en zelfs dat er te veel aan de strijkstok bleef hangen.

Na een vlotte overtocht van dertig dagen kwamen Amandus en Arnoldus Bots begin januari 1878 aan op de rede van Paramaribo. In de stad aangekomen, wilden de broers eerst een bezoek 'aan God' brengen. Na het bezoek aan de kerk bracht pater Oudenhoven hen naar het klooster van de paters redemptoristen, waar 'Mons. Schaap en al andere Paters ons allerhartelijkst ontvingen'.⁷¹

Na een half jaar in Suriname ontsloegen de broers 'de administrateur der plantage heer Haase' en tegelijk werd de procuratie voor hem ingetrokken. Hij kon dus niet langer in naam van de gebroeders Bots handelen. 'Hoe langer wij hier zijn, hoe meer wij ontwaren, hoe ondoelbaar onze belangen zijn waargenomen. Ze is ons meermalen toegeschenen, alsof hij niets anders betracht heeft dan ons te dwingen tot verkoop. Gelukkig zijn wij nog ter laatste ure hier gekomen.'⁷² Ze braken echter niet geheel met Haase; deze bleef handelsagent van de broers.

Dik een half jaar later heeft Amandus 'onverwacht nieuws'. Door 'eene toenemende zwakte van het goede oog dat aan het felle zonnelicht in deze kolonie wordt toegeschreven' heeft Arnold besloten om naar Nederland terug te keren. Op 22 januari 1879 scheepte de laatste zich in op de Anna & Bertha. Amandus: 'Ik blijf op mijn post, en God zij dank,

mijn gezondheid acht ik genoegzaam hersteld, hoewel mijne krachten nog niet zijn wat zij wezen moeten om al de vermoelingen die het plantage toezigt vereischen, te kunnen trotseren.⁷³ Arnold voegt er nog een kantje aan toe. Hij besluit met: ‘Het meeste wat mij droevig stemt is dat Amandus alleen onder deze duivels moet blijven.’⁷⁴

In de maanden daarna gaat het op en af met Amandus. Eind maart loopt hij leeg, hetgeen hij plastisch laat weten: ‘Inderdaad heb ik de dissenterie gehad. Ben in 8 dagen tijd meermaalen dan 250 maal op den pot geweest. De gewone afgang kwam op het laatst weinig maar zag er dan uit als chocolade, maar veelal wat tot etter of slijm met min of meer bloed, en altijd met persingen.’⁷⁵

De laatste brief uit Suriname is gedateerd op 4 augustus. In het archief Coovels zit nog een schrijven van Arnoldus van 2 december van dat jaar. Amandus is dan waarschijnlijk overleden. Meerdere bronnen stellen dat hij in het klooster van de paters redemptoristen is heengegaan. Zijn broer Arnoldus overleed drie jaar later te Lieshout. Aangezien de laatste brief van Amandus augustus 1879 werd verstuurd, is hij dan nog in leven (en dus niet in 1878 overleden). Arnold is dus niet pas na het overlijden van zijn broer terug naar Nederland gegaan, maar aan het begin van 1879. Er is geen hard bewijs wanneer en waar Amandus is overleden.

Zandduin

Verreweg de meeste plantages zijn op een bepaald moment verlaten. Esthersrust kort na het overlijden van Amandus, Killenstein pas in de twintigste eeuw. De meeste plantages zijn afgebroken of in het oerwoud verdwenen. De kust voor Esthersrust is in de loop der tijd weggeslagen door de oceaan. Het Warappakanaal is 2,5 km korter geworden. Esthersrust is onder een dikke laag modder en een zandduin verdwenen. Dat was tot de zee in 2010 het zandduin en modderpakket deels wegsloeg (ongeveer de helft ligt nog onder het zand). Sindsdien zijn onder meer de resten van de fabriek, van een aantal barakken, het huis, een bakkerij en de bedden met vaar- en loostrenzen bij eb zichtbaar. Graven zijn tot heden niet gevonden hoewel er sprake is geweest van een ‘onderlinge begravenisverzekering’. Hoewel vermoedelijk artefacten door anderen zijn meegenomen, zijn er honderden overblijfselen, met onder meer het houten kruis van de kerk, teruggevonden.⁷⁶ Omdat het elders in Suriname vooral gaat om overblijfselen van suikerplantages is de site van deze katoenplantage van groot belang voor de geschiedenis van Suriname.

66 Nimako, Delea, en Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten*, 110.

67 Nimako, Delea, en Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten*, 141-156.

68 Zie voor Esthersrust: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00341/63def446-327d-4fe4-bf22-ff37b8793c7c en voor Killenstein: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/index/nt00341/60e35e6e-b663-4b16-93d2-05a10d502969, beide laatst geraadpleegd 15-1-2024. Op de site van het Nationaal Archief is van alle slaafgemaakten de voor- en achternaam, in- en uitschrijfdatum, geslacht, godsdienst, beroep en het originele uitschrijfdocument te vinden.

69 ‘Nieuwstijdingen’, *Surinaamsche courant en Gouvernements advertentie blad*, 13 september 1864.

70 NA, Bots, 2.21.031, inv.nr. 6, bijlage bij brieven juli 1873 en 20-10-1873.

71 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus 3-1-1878.

72 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus 17-7-1878.

73 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, 21-1-1879.

74 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Arnoldus. 21-1-1879.

75 RHCE, 12138, Coovels, inv.nr. 143, brief Amandus 31-3-1879.

76 Singh, *Connected by water*, P. Dikland, S. Fokké, *Meting plantage Esther's rust*, 15-12-2019, met aanvullende metingen in 2020 en 2021; S. Singh, *Plantation Esthersrust official final SS1*. www.youtube.com/watch?v=3Jc8qIXm5ic Januari 2024 zijn nieuwe metingen gedaan en zijn artefacten meegenomen. Deze laatste zijn tentoongesteld in het Nationaal Archief in Paramaribo om later te verhuizen naar Museum Bakkie.

Stephan Fokké met het kruis van de Peter Claver kapel. Foto van Philip Dikland (KDV architects), 2020.

Fundering woonhuis, Foto van Philip Dikland (KDV Architects), 2020.

Esthersrust in 2020; Foto Fabian Vas, ADEK universiteit archeologie team.

Of de gebroeders Bots rijk zijn geworden van hun investeringen in Killenstein en Esthersrust is zeer de vraag. Voordat Arnold en Amandus Bots in plantages investeerden behoorden zij tot de rijke bovenlaag van Helmond, rijkdom die in ieder geval mede vergaard was door de handel in koloniale waren, waaronder katoen. Opmerkelijk is dat drie tot vier jaar na aankoop van de twee plantages de Helmondse handweefonderneming werd geliquideerd. In ieder geval kregen de broers na de onteigening van de slaafgemaakten een flink bedrag van de overheid. Maar toen bij het overlijden van Arnoldus Gerardus in 1882 een memorie van successie werd opgemaakt, werd de grond van Esthersrust en die van de plantage Echtenrots gezamenlijk op *f* 500,- gewaardeerd. De beide plantages zullen dus allermindst in een 'uitmuntenden staat' zijn geweest. Verder had Arnoldus alleen nog wat kleding met een waarde van *f* 92,50 en *f* 3,52 in contanten. Tegenover dat schamele bezit van *f* 596,02 stonden vorderingen van *f* 20.241,77. De neven en nichten Coovels bedankten dan ook voor de eer en verwierpen de erfenis.⁷⁷

Conclusie

Het is duidelijk dat wanneer verder wordt gezocht naar mogelijk Brabants slavernijverleden deze historie te verbreden en te verdiepen is. Hoewel zij pas laat instapten als eigenaren van op slavernij (en later uitbuiting) gebaseerde plantages, is het duidelijk dat ook de gebroeders Bots profiteerden van de handel in plantageproducten, ook na de vrijmaking van hun slaafgemaakten. Hierin speelde vanaf de oprichting in 1824 de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM), middels haar agent Van Lanschot, een belangrijke rol. Het is mogelijk kenmerkend voor Brabantse betrokkenen bij slavernij dat er in de negentiende eeuw een verbinding is met de verbreiding van het katholieke geloof. Net als bij andere in Brabant woonachtige slavernijbetrokkenen is er geen rechtstreeks verband tussen de Bots-broers

⁷⁷ Zie: www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/1d203317-8956-b64c-8029-849a94f162a9

Vrijverklaarde slaafgemaakten 1 juli 1863

Hoewel we niet beter weten dan dat noch Amandus Hubertus, noch Arnoldus Gerardus, noch hun neef Johannes Baptista ooit een partner hebben gehad of kinderen hebben verwekt, hebben de broers wel naamgenoten nagelaten. Toen op 1 juli 1863 de emancipatie werd afgekondigd en de vrijgelaten slaven een familienaam kregen, waren er maar liefst vijftien personen op plantage Esthersrust die een kleine variant op de naam Bots als achternaam kregen: Bottse.⁶⁰ Daarnaast is opvallend dat negen personen naar Helmond werden vernoemd en dat er nog veel andere toponiemen waren: Baarlo, Beers, Born, Hasselt, Hulsel, Katwijk, Lisse, Mook, Putte, Ruwaard en Venlo. Veelal dus Zuid-Nederlandse plaatsnamen, met als uitzondering Katwijk en Lisse. Andere toegewezen achternamen waren bijvoorbeeld Bellemans, Helder, Liber/Libert en Locus.⁶¹

Opvallend bij de bestudering van de borderellen van Esthersrust is de lage gemiddelde leeftijd, namelijk tussen 23 en 24. Dit kwam mede door het grote

aantal geboortes in het laatste decennium voor de emancipatie. Eén op de drie slaafgemaakten was 10 jaar of jonger. Dat lag anders op Killenstein; de groep 0-10 jaar was hier 29% groot en de gemiddelde leeftijd lag tussen 27 en 28 jaar. Iets anders wat opvalt op Esthersrust is dat zowel alle vijftien personen met de achternaam Bottse, als de negen met de naam Helmond, familie van elkaar waren.

Wat voor werk deden de slaafgemaakten? De grootste groep werkte op het veld: er waren 45 'veldnegers' en 37 'veldmeiden'. Een tweede grote groep – waaronder zeer jonge kinderen – werkten 'in de loots' en 'in de fabriek'. Dit ging om 58 personen. Er was een behoorlijk grote groep kinderen tot 4 jaar: 8 zuigelingen en 21 'spelende creolen'. Ook waren er vijf 70-plussers, die 'rustend' waren. En dan waren er de slaafgemaakten met specifieke taken: een 'koewachter', drie timmermannen (en een leerling timmerman), een machinist, twee vrouwen voor de zieken, drie 'creolsmeiden', ook drie 'waschmeiden' en twee huisbedienden.⁶²

Arnoldus Bots, Schets onzer huismeid. RHCE, 12138.

en het bestuur van bij slavernij betrokken organisaties. Ook is duidelijk, dat Arnold en Amandus Bots weinig geïnteresseerd waren in hun slaafgemaakten/arbeiders. Hoewel zij zelden schreven over ‘hun’ slaafgemaakten, is dat, als ze dat doen, altijd negatief. De zwarte arbeider is geen persoon, maar een productiemiddel.

Hoe groot de rol van de NHM en haar Brabantse agent Van Lanschot in de verspreiding van koloniale producten is geweest, is pas na vervolgonderzoek vast te stellen. De onderzoekers naar het slavernijverleden van dit bedrijf, die dat in opdracht van Van Lanschot Kempen hebben gedaan, geven aan dat vervolgonderzoek ‘geen hoge prioriteit’ heeft ‘daar wij niet verwachten dat dit wezenlijk andere gezichtspunten zal opleveren’.⁷⁸ Dat zal wellicht voor Van Lanschot het geval zijn, maar verder onderzoek zal duidelijker maken wat precies de rol van het bedrijf voor de Brabantse gemeenschap is geweest. In hoeverre de geschiedenis van de plantages Killenstein en Esthersrust met Helmond vervlochten is, valt moeilijk vast te stellen. Als er al gegevens overgeleverd zijn, dan blijkt hieruit dat balen katoen van de plantages verscheept werden naar Amsterdam. Het zou logisch zijn wanneer de katoen van hun twee plantages verwerkt zou zijn in het bedrijf van neef Franciscus – het ‘auw fabriekske’ – maar een verwijzing dienaangaande is niet gevonden.

Hoe zit het dus nu met de kapitale panden ‘huis met de klok’ en ‘auw fabriekske’, de panden waar Glenn de Randamie het over had?⁷⁹ Deze zijn respectievelijk in 1834 en 1840 gebouwd in opdracht van Johannes Albertus Bots. Hij deed dit voor zijn zoon Franciscus Arnoldus. Dus niet voor zijn neven Amandus en Arnoldus (de ‘gebroeders’ in dit artikel). Zij waren, net als hun in 1847 overleden vader, koopmannen, ook in producten die door slaafgemaakten geproduceerd waren. Johannes Albertus overleed in 1848. Zijn nalatenschap ging niet naar de ‘gebroeders’. Het huis met de klok en het auw fabriekske zijn niet rechtstreeks in verband te brengen met de plantages van Amandus en Arnoldus.

Bronnen

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

Collectie 327 Bots, nummer toegang 2.21.031

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (RHCE)

12138 Familie Coovels, Helmond

78 Fatah-Black en Oostindie, *Van Lanschot Kempen*, 8.

79 Voor een blik in het interieur: www.omroepbrabant.nl/nieuws/4102896/in-deze-stadsvilla-zat-vroeger-een-kaarsenmakerij-het-huis-met-de-klok. Laatst geraadpleegd 27-1-2024.

80 Lempereur en Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden*, 40 en 65.

81 Zie: www.surinameplantages.com/archief/e/esthersrust/.

82 Zie: www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.02.09.08/invnr/224/file/NL-HaNA_2.02.09.08_224_0481?eadID=2.02.09.08&unitID=224&query=>.

Literatuur

- Beckert, S., *Katoen. De opkomst van de moderne wereldconomie* (Amsterdam 2015).
- Bots in *heden en verleden*, deel 3 Stamboom van de Helmondse tak. Leiden 1993. www.stamboomgids.nl/details/8853, laatst geraadpleegd 13-2-2026.
- Bots, A.H., *Aan Zijne Excellentie den Minister van Koloniën ... wijzende op de onregtvaardigheid die die gepleegd staat te worden tegenover de plantage-eigenaren in de Ned. koloniën naar aanleiding van het door de staatscommissie voorgedragen ontwerp van onteigening der plantagieën met de zich daarop bevindende slaven* (z.p. 1857). books.google.nl/books?id=5bqUPSPTamUC
- Bressers, L., 'Met slavernij verdiende rijkdom bleef in Holland, die nuance moet bij excuses worden gemaakt', *Eindhovens Dagblad*, 15-12-2022.
- Browne, Randy M., *The driver's story. Labor and power in the world of Atlantic slavery* (Philadelphia 2024).
- Dam, Peter van, 'Vervlochten geschiedenis; hoe "historische croisée" de natiestaat bedwingt', *Tijdschrift voor geschiedenis* 125 (1) (2012) 96-109. DOI: 10.5117/TVGESCH2012.1.DAM
- Eerste rapport der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk Besluit van 29 November 1853, no. 66 tot het voorstellen van maatregelen ten aanzien van de slaven in de nederlandse koloniën* ('s-Gravenhage 1855). hdl.handle.net/1887.1/item:968101
- Fatah-Black, K., *Eigendomsstrijd. De geschiedenis van slavernij en emancipatie in Suriname*. (Amsterdam 2018).
- Fatah-Black, Karwan, en Gert Oostindie, *Van Lanschot Kempen. Onderzoek naar het slavernijverleden* (Leiden 2022).
- Govers, F.G.G., *Het geslacht en de firma F. van Lanschot, 1737 - 1901*. Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, 25 (Tilburg 1974).
- Harkx, W.A.J.M., *De Helmondse textielnijverheid in de loop der eeuwen: de grondslag van de huidige textielindustrie 1794-1870* (Tilburg 1967).
- Hoefte, R., *Een westers beschavingsoffensief. Sporen van het koloniaal en postkoloniaal verleden van Tilburg* (Zutphen 2024).
- Hooff, G. van, 'De knaal. Bestaan en bedrijvigheid op en langs de Zuid-Willemsvaart', *Het leven in Helmond vanaf het midden van de negentiende eeuw* 15 (2015) 410-434.
- Kuitenbrouwer, Maarten, 'De Nederlandse afschaffing van slavernij in vergelijkend perspectief', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93-1 (1978) 69-100. Doi: 10.18352/bmg-nlchr.2018
- Lauret, Lauren, 'No emancipation without compensation. Slave Owners' Petitions and the End of Slavery in the Netherlands, c. 1833-1873', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 139.3 (2024), 94-117. DOI: 10.51769/bmg-nlchr.12783.
- Leede, Bente van, en Marleen Stoutjesdijk (red.), *Kerk, kolonialisme en slavernij. Verhalen van vervlochten geschiedenis*. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme na 1800, 31 (Utrecht 2023).
- Lempereur, Kim, en Henk Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden. Een verkennend onderzoek naar de rol van de bestuurders van de stad en gemeente Helmond* (Helmond 2024).
- Lyna, Dries, Kim Lempereur, en Joris Martens, *Vergeeten verhalen. Slavernij en de koloniale ketens van 's-Hertogenbosch* (Nijmegen 2025).
- Martens, Joris, 'Textielnijverheid en de koloniale handel', Zie: www.bhic.nl/fellowships/textielnijverheid-en-de-koloniale-handel, laatst geraadpleegd 22-9-2024.
- Mulligan, W., 'The global spread of abolition', in: D.A. Pargas, J. Schiel (ed.), *The Palgrave handbook of global history* (London 2023).
- Nimako, K., M. Delea, M. Esajas, *Waarom vrijheid niet kon wachten: Het parlementair debat rondom afschaffing van de slavernij (1853 - 1863) in Nederland* (Amsterdam 2020).
- Onrust, G.J., 'De Heer van Helmond had ervaring met slavenhalers', *Eindhovens Dagblad*, 22-12-2022.
- Oostindie, G. (red.), *Fifty years later. Antislavery, capitalism and modernity in the Dutch orbit* (Amsterdam 1996).
- Rastovac, Susanne e.a., *De stad vertelt. Vooronderzoek naar het slavernijverleden van Eindhoven* (Eindhoven 2024).
- Singh, Santosh, *Connected by water. A maritime perspective of plantation Esthersrust and Suriname's defence system between the 17th and 19th century* (Master thesis Universiteit Leiden 2020). hdl.handle.net/1887/136421.
- Stipriaan, A. van, *Surinaams contrast. Roofbouw en overleven in een Caraïbische plantagekolonie 1750 - 1863* (Leiden 1993).
- Stipriaan, A. van, 'Water en de strijd om het bestaan in Suriname. Een ecologische paradox in de slaventijd', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994) 348-370.
- Swinkels, M., en L. Bertels, *Voeding van eigen bodem. De ontwikkeling van de voedingsmiddelenindustrie in Helmond en omgeving* (Helmond 2015).

Algemeen overzicht literatuur slavernijverleden

Wandelgidsen

- Zie bijvoorbeeld
- Henkes, Barbara, *Sporen van het slavernijverleden in Friesland* (Groningen 2021). Dit naar aanleiding van www.mappingslavery.nl.
- Hondius, Dienke, e.a., *Gids Slavernijverleden Amsterdam* (Volendam 2014).
- Hondius, Dienke, e.a., *Gids Slavernijverleden Nederland* (Volendam 2019).

Studies over de grote steden

- Brandon, Pepijn, e.a. (red.), *De slavernij in oost en west. Het Amsterdam onderzoek* (Amsterdam 2020).
- Captain, Esther, Gert Oostindie, en Valika Smeulders (red.), *Het koloniale en slavernijverleden van Hofstad Den Haag* (Amsterdam 2022).
- Jouwe, Nancy, Matthijs Kuipers, en Remco Raben (red.), *Slavernij en de stad Utrecht* (Zutphen 2021).
- Stipriaan, Alex van, *Rotterdam en slavernij* (Amsterdam 2020).

Studies over andere steden, bedrijven en provincies

- Bakker, Coretta, e.a. (red.), *Het koloniaal en slavernijverleden van Gouda. Een verkenning* (Gouda 2024).
- Berents, Dick, en Anne Doedens, *De Bilt en zijn slavernijverleden* (Zwolle 2023).
- Drost, Ashwin, e.a. (red.), *Sporen van slavernijverleden in Arnhem. Onderzoeksrapport van de gemeente Arnhem* (Arnhem 2024).
- Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret, en Joris van den Tol, *Dienstbaar aan de keten? De Nederlandsche Bank en de laatste decennia van de slavernij* (Leiden 2022).
- Fatah-Black, Karwan, Lauren Lauret, en Joris van den Tol, *Geketend voor Hollands Glorie. Slavernij in de geschiedenis van de provincie Zuid-Holland* (Leiden 2023).
- Fatah-Black, Karwan, e.a., *Dordrecht, slavernij en autonomie van 1572 tot nu. Een onderzoek op verzoek van nazaten van de slavernij in opdracht van de gemeente Dordrecht* (Meppel 2025).
- Galen, Coen van, e.a., *Nijmegen & slavernij. Publiek bestuur en persoonlijk profijt 1596 - 1873* (Nijmegen 2025).
- Heijer, Henk den, en Gerhard de Kok, *Het slavernijverleden van Vlissingen. Een historiografische verkenning* (Amsterdam 2021).
- Heijer, Henk den, *Het slavernijverleden van Zeeland* (z.p. 2023).
- Heuser, Dillon, *Onderzoeksrapport slavernijverleden van Hoorn* (Hoorn 2023).
- Holsteijn, Bart van, *Van slavernij tot liefdadigheid? Een onderzoek naar de herkomst van het kapitaal van de In-singer Stichting in relatie tot slavernij en andere vormen van koloniale dwangarbeid* (Amsterdam 2024).
- Jouwe, Nancy, Gerrit Verhoeven, en Bas van der Wulp, *Rapport slavernijverleden van Delft* (Delft 2023).

- Kok, Gerhard de, en Pepijn Brandon, *Het slavernijverleden van historische voorlopers van ABN AMRO. Een onderzoek naar Hope & Co en R. Mees & Zoonen* (Amsterdam 2022).
- Lauret, Lauren, *Preliminary research: University of Amsterdam. History of slavery and colonialism* (Amsterdam 2025).
- Linde, Martin van der, Esther van Velden, en Marco Krijnsen (red.), *Overijssel & slavernij* (Zwolle 2023).
- Mok, Ineke, en Dineke Stam, *Haarlemmers en de slavernij* (Haarlem 2023).
- Oostindie, Gert, en Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden 2023).
- Ponte, Mark, *Plantage Alkmaar. Alkmaar in Suriname 1745 - heden* (Alkmaar 2023).
- Ramacher, Sjoerd, e.a., *Vooronderzoek koloniale en slavernijgeschiedenis van de stad Leiden* (Leiden 2025).
- Singh, Anja, Lieuwe Jongsma, en Bram Tanczos, *De slavernijgeschiedenis van Groningen* (Groningen 2024).
- Stelt, Rowan van der, *Dordrecht, slavernij, verzet & autonomie* (Dordrecht 2025).
- Velden, Esther van, en Siert Wieringa, *Deventer & slavernij. Een vooronderzoek* (Deventer 2023).
- Wingens, Marc (eindred.), *Sporen van slavernijverleden in Gelderland* (Arnhem 2022).

Studies over Noord-Brabant

- Fatah-Black, Karwan, en Gert Oostindie, *Van Lanschot Kempen. Onderzoek naar het slavernijverleden* (Leiden 2022).
- Hoefte, R., *Een westers beschavingsoffensief. Sporen van het koloniaal en postkoloniaal verleden van Tilburg* (Zutphen 2024).
- Hondius, Dienne, en Niek Hemmen, *Gids Kerk & Slavernijverleden* (Edam 2023) 34, 50, 51, 52.
- Lempereur, Kim, en Henk Roosenboom, *Helmond en zijn slavernijverleden. Een verkennend onderzoek naar de rol van de bestuurders van de stad en gemeente Helmond* (Helmond 2024).
- Rastovac, Suzanne, e.a., *De stad vertelt. Vooronderzoek naar het slavernijverleden van Eindhoven* (Eindhoven 2024).
- Snikkenburg, Gerard, en Dineke Stam, www.brabantserfgoed.nl/page/7385/sporen-van-slavernij-in-noord-brabant.

Willi Stöwsand. Beeldbank W02 – NIOD.

Hans van Oerle

Wer war Willi?

Willi Stöwsand (1907-1972), *Postenleiter* van de *Sicherheitspolizei* in Breda (1940-1944)

Inleiding

Willi Stöwsand, een 33-jarige, rijzige, blonde, protestantse Pruis in SS-uniform, kwam in de late herfst van 1940 in Breda aan met een dienstopdracht: vanaf 25 november moest hij als *Postenleiter* leiding geven aan de kleine eenheid van de *Sicherheitspolizei* (SiPo) voor Breda en omgeving. Die had zijn hoofdkwartier op het Kasteel, waar tot de bezetting de Koninklijke Militaire Academie (KMA) was gevestigd. Hij kende niemand in Breda, sprak geen Nederlands en wist er niet de weg. Hij kreeg de NSB'er Jan Visser (1907-?) als tolk toegevoegd en de Gestapo-man Albert E.E. Rösener (1911-1947) als collega.¹ De laatste was sinds de zomer van 1940 werkzaam in Breda. Bijna vier jaar, tot 18 september 1944, gaf Stöwsand in West-Brabant leiding aan de arrestatie en deportatie van Joden, de opsporing van onderduikers, al dan niet Joods, en aan de strijd tegen het verzet, smokkelaars en illegale handel. Uiteindelijk werd hij eind mei 1945 in het Groningse Zoutkamp gearresteerd, waarna hij op verdenking van oorlogsmisdaden drieënhalf jaar in voorarrest werd gehouden en eindelijk verhoord. In januari 1949 werd hij na een geruchtmakend proces veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf, met aftrek van voorarrest. Hij kreeg één jaar gratie en werd op 16 juni 1949 uitgezet naar Duitsland. Volgens velen was het een nogal mild vonnis maar volgens sommigen was dat terecht omdat Willi Stöwsand 'de kwaadste niet was'.²

Wie was deze man? Waar kwam hij vandaan, wat heeft hij misdaan en wat is er van hem geworden? Klopt het dat hij voor een nazi best deugde? Wat dreef hem om als SS'er de verantwoordelijkheid te nemen voor repressie en vervolging? In de laatste decennia is er meer wetenschappelijke belangstelling voor de oorlogsmisdaden gepleegd door 'gewone' nazi's van het tweede echelon en door zogenoemde *Schreibtischtäter*, die vanachter hun bureau opdracht gaven tot vervolging en repressie.³ In het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), in Duitse archieven en in wetenschappelijke literatuur vinden we elementen van een mogelijk antwoord op onze vragen.⁴

1 NL-HaNa, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nr. 72901 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch): Dossier Jan Visser; inv.nr. 87540 (PRA Breda): Dossier Albert E.E. Rösener.

2 Het citaat komt uit de *Provinciale Noord-Brabantsche Courant 'Het Huisgezin'*, 12 januari 1949.

3 Browning, *Ordinary Men*, 197-233. Zie ook Arendt, *Eichmann in Jerusalem*.

4 Voor de CABR-dossiers over Stöwsand zie NL-HaNA, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nrs. 73474 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch), 87843 (PRA Breda) en 91922 (POD Groningen); zie ook NL-AsdNIOD, Knipselcollectie personen, KB 1-6591 (Stöwsand); Archief 911, POD, inv.nr. 67: Processen-verbaal van de Afdeling Opsporing Oorlogsmisdadigers 's-Hertogenbosch tegen H.F.W. Kùthe, H.E. Harders en W. Stöwsand inzake misdrijven en de gang van zaken binnen de *Sicherheitsdienst* en de *Sicherheitspolizei*, 1947. Mijn dank gaat uit naar *Stadtarchivar* Bernd Karsten te Schwerin, die mij op weg hielp op mijn zoektocht in de archieven van Mecklenburg-Vorpommern, te beginnen bij dat van het *Standesamt* Schwerin; naar Joop Bakker te Breda voor zijn bereidheid zijn fenomenale kennis over de bezettingstijd in Breda met mij te delen; naar Kees Ribbens van het NIOD en Corien Glaudemans in Den Haag voor hun suggesties.

Toch blijft het lastig een eenduidig oordeel te vellen over het optreden van Stöwsand als *Postenleiter* in Breda tussen 1940 en 1944 en zijn handelen daarna. Allereerst is er een probleem met de bronnen: verklaringen en getuigenissen à charge (dus beschuldigend) en à décharge (ontlastend) in de CABR-dossiers moeten behoedzaam worden gelezen want na de oorlog probeerden velen door gechargeerde aanklachten openstaande rekeningen te vereffenen, of juist zichzelf of anderen vrij te pleiten, dan wel feiten in een onwaarschijnlijk daglicht te plaatsen.⁵ We moeten dus goed nagaan wie aan het woord is en waarom hij of zij verklaart wat hij of zij verklaart.

In de tweede plaats geven vrijwel alle betrokkenen in de repressie en vervolging tijdens de oorlog blijk van morele ambiguïteit. Daarom blijkt het juridische oordeel schuldig of onschuldig voor een historicus vaak moeilijk te vellen. Arnoud-Jan Bijsterveld wees me erop dat we in de literatuur, om te stellige kwalificaties als dader, slachtoffer of omstander te vermijden, inmiddels termen vinden als *the implicated subject*, en *the compromised perpetrator* dan wel *the compromised victim*: de betrokken of geïnvolveerde persoon, de gecompromitteerde dader en het gecompromitteerde slachtoffer.⁶ Niemand blijft moreel volledig schoon in situaties van vervolging, repressie en geweld. Er bestaan geen brandschone slachtoffers en geen daders van wie niet ook iets goeds of ontlastends gezegd kan worden. Omstandigheden, context, opleiding, karakter en niet te vergeten toeval spelen in het individueel en collectief handelen net zo'n grote rol als bewuste keuze en overtuiging. Primo Levi (1919-1987) hanteerde in zijn getuigenis over zijn gevangenschap in Auschwitz al de term 'het grijze gebied' voor het moreel ambiguë middengebied waarin een duidelijk onderscheid tussen slachtoffer en dader vervaagde, waardoor gevangenen in moreel compromitterende situaties werden gedwongen te overleven.⁷ Tot slot is het goed op te merken dat het onder ogen zien van deze morele ambiguïteit en het opschorten van een oordeel geenszins betekent dat evidente misdaden en morele medeplichtigheid worden vergezocht of gebagatelliseerd.

Willi Stöwsand, vermoedelijk in 1937. Berlin, Bundesarchiv, Archiv Rasse- und Siedlungshauptamt-SS, inv.nr R 9361-III/201372.

Jeugd en vroege carrière aan de Oostzee, 1907-1940

In het archief van het *Rasse- und Siedlungshauptamt-SS* in het *Bundesarchiv* in Berlijn is een dossier over Willi Stöwsand te vinden.⁸ Het omvat dertig bladzijden met bijlagen uit de periode 1937-1944, waarin de SS zorgvuldig zijn stamboomgegevens vastlegde, maar ook de uitslag van medisch onderzoek. Uiteindelijk werd vastgesteld dat hij en zijn vrouw 100 procent raszuiver waren, al waren er lichte twijfels bij de genetische aanleg van een grootvader die jong overleden was door een val van zijn paard. Was die grootvader soms een alcoholist geweest? Op vragen hierover antwoordde Stöwsand dat helaas niemand meer in leven was die zijn grootvader gekend had. In het dossier zit ook, zoals vaker in dit type dossiers, een door Stöwsand zelf in 1937 in gotisch schoonschrift opgestelde *Lebenslauf*.⁹

De 36-jarige arbeider Karl Stöwsand, werkzaam als stoker op een locomotief, deed op 19 augustus 1907 op het *Rathaus* van het oude universiteits- en Hanzestadje Greifswald in Vorpommern, in het noordoosten van Duitsland, aangifte van het feit dat zijn 33-jarige vrouw Wilhelmine, geboren Waschow, drie dagen eerder thuis was bevallen van een tweeling, van wie zij er één Willi Karl Friedrich genoemd hadden. Het tweelingbroertje van Willi, Hans, overleed al na vier maanden in december 1907. Willi had één, drie jaar oudere, zus, Luise. Het kleine gezin had het niet breed. De ouders waren in het onderwijs niet verder gekomen dan de *Dorfschule*. Hun families hadden hun wortels in gehuchten op het Pommerse platteland, dicht bij de zandstranden van de Oostzee.

In zijn vroege jeugd maakte Willi de Eerste Wereldoorlog mee. Dagelijks werden in muurkranten de heldendaden beschreven van een onoverwinnelijk Duits leger onder leiding van de geliefde keizer, totdat na vier jaar oorlog het leger plots capituleerde, de keizer in ballingschap ging, de republiek werd uitgeroepen en het land overspoeld werd door terugkerende verbitterde soldaten, al snel voor een deel georganiseerd in gewelddadige vrijkorpsen. Tegelijk riep de *Greifswalder Zeitung* van 26 november 1918 de bevolking op de terugkerende soldaten als helden te ontvangen. De voor velen onbegrijpelijke nederlaag werd vaak verklaard met de zogenoemde dolkstootlegende, waarbij naar believen socialisten, communisten, Joden, vrijmetselaars en feministen de schuld kregen van de nederlaag en de harde vredesvoorwaarden uit het *Schanddiktat* van Versailles.¹⁰

Willi kon redelijk goed leren, maar werd uit geldnood na de *Knaben-Volksschule* en twee klassen middelbaar onderwijs op zijn vijftiende van school gehaald en in de leer gedaan bij een slotenmaker. In 1926 deed hij zijn gezellenproef en examen aan de ambachtsschool en daarna bleef hij nog één jaar als meesterknecht in dienst bij dezelfde slotenmaker. Op zijn twintigste besloot Willi het roer om te gooien. Per 1 november 1927 trad hij als leerling-agent in dienst van de *Ordnungspolizei* van Lübeck, ook een oude Hanzestad, maar op dat moment met 120.000 inwoners vier keer zo groot als Greifswald. In Lübeck, 175 kilometer westelijker, was hij ver van huis.

Willi Stöwsand bracht in Lübeck als agent de meeste tijd op straat door: hij bewaakte de openbare orde, onder andere bij demonstraties en relletjes, zoals die in de crisisjaren 1930-1933 veelvuldig voorkwamen. Toen hij in de stad aankwam, waren de sociaaldemocraten

5 Kieft, 'Waarheid en misleiding in het archief'.

6 Rothberg, *The Implicated Subject*; Bird e.a., 'Introduction. "Compromised Identities?"'.

7 Levi, 'The Grey Zone'.

8 Berlin, *Bundesarchiv, Archiv Rasse- und Siedlungshauptamt-SS*, inv.nr. R 9361-III/201372.

9 Met dank aan Susanne Hentschel van het *Stadtarchiv* Kleve, die het document voor mij heeft ontcijferd.

10 Zie Haffner, *Geschichte eines Deutschen*; Bruhns, *Het land van mijn vader*, beschrijft de onverwachte nederlaag in de herfst van 1918. Von Benda-Beckmann, *Het kleedje voor Hitler*, 124-134 beschrijft het dagelijks leven in Greifswald aan het begin van de twintigste eeuw.

aan de macht, totdat in maart 1933, na Hitlers machtsovername, de SPD-burgemeester en -gemeenteraadsleden werden afgezet en vervangen door nazi's. Kort daarvoor, begin februari 1933, werd Julius Leber (1891-1945), hoofdredacteur van de *Lübecker Volksboten* en SPD-lid van de *Reichstag*, aangevallen en neergestoken door een groep bruinhemden van de SA. Zwaargewond werd hij door de *Ordnungspolizei* van Lübeck gearresteerd wegens ordeverstoring en opgesloten. Zij voerde hiermee een dienstopdracht uit van de minister van Binnenlandse Zaken, de NSDAP'er Wilhelm Frick (1877-1946). Massale protestdemonstraties leidden ertoe dat Leber na twee weken werd vrijgelaten. Stöwsand bleef aan als *Wachtmeister*, ook toen op 25 mei 1933 in de stad de eerste boekverbranding plaatsvond.¹¹

Stöwsand maakte gestaag carrière, werd in 1934 bevorderd tot *Oberwachtmeister* en in 1936 tot *Revieroberwachtmeister* waardoor hij, 29 jaar oud, de verantwoordelijkheid kreeg voor een grote stadswijk en leiding gaf aan een peloton agenten. Dat jaar kregen de politieagenten in Lübeck nieuwe uniformen, voor het eerst met het hakenkruis op de mouw.¹² Eind 1933 trad Willi Stöwsand in het huwelijk met Henny Griese, een half jaar ouder dan hij en ook afkomstig van het platteland van Vorpommern. Ze waren belijdend evangelisch-luthers en trouwden ook voor de kerk. In augustus 1937 kreeg het echtpaar een dochtertje, Annegreta. Henny hoorde vermoedelijk bij de vele jonge vrouwen die van het platteland naar de grote stad trokken voor kantoor- of winkelwerk.¹³

In hoeverre Willi Stöwsand de politieke ontwikkelingen in Duitsland toejuichte, is niet bekend. Om opportunisten en baantjesjagers tegen te houden voerde de NSDAP in mei 1933 een ledenstop in, die pas vier jaar later werd opgeheven. In mei 1937 hoorde Stöwsand bij de duizenden die, zodra het kon, het partijlidmaatschap aanvroegen en behield zodoende zijn baan. We weten niet of hierbij ideologische overtuiging meespeelde; van morele bezwaren is evenmin iets bekend.¹⁴ In maart 1938 werd hij overgeplaatst naar de *Staatliche Kriminalpolizei* (Kripo), met als standplaats Schwerin, een oude vesting- en garnizoensstad en hoofdstad van Mecklenburg, 75 kilometer ten oosten van Lübeck. Conform het rijksbeleid vroeg hij het lidmaatschap van de SS aan. Het gezin verhuisde naar een nieuwbouwwoning aan de Schillstraße 13 in Schwerin. De stad maakte in die jaren een sterke groei door. Het plaatselijke vliegveld werd omgebouwd en uitgebreid voor de *Luftwaffe* en kreeg wapen- en munitiefabrieken.

Tijdens de *Reichspogromnacht*, in Nederland bekend als *Kristallnacht*, van 9 op 10 november 1938, kwamen de nazi's in de vroege ochtend ook in Schwerin in actie tegen Joodse inwoners. De leden van de SA kregen de opdracht in burger op te treden om zo de indruk van spontane volkswoede te wekken en niet als organisator van het geweld te boek te komen staan. Stöwsand zat nog in zijn proeftijd.¹⁵ Zijn collega, *Kriminalassistent* Dabbert, gaf namens de Gestapo telefonisch instructies aan alle politiebureaus van Mecklenburg: tegen het in brand steken van synagogen en het verwoesten van winkels en woningen mocht niet opgetreden worden. Plundering en mishandeling moesten wel worden voorkomen. Het kantoor van de Kripo was gehuisvest in een van Joodse eigenaren genaaste voormalige kliniek. In Schwerin werden enkele winkels aan de Markt en de negentiende-eeuwse synagoge verwoest. De Joodse gemeente kreeg de opdracht om de ruïne van de synagoge binnen een week op eigen kosten te slopen. Alle zestien volwassen Joodse mannen uit de stad werden gevangengenomen. Voor hun vrijlating moesten zij zich schriftelijk bereid verklaren hun bedrijven te verkopen en Schwerin en Duitsland te verlaten.¹⁶ Wellicht kon Stöwsand als *Kriminalassistent auf Probe* zich niet onttrekken aan de pogrom en de misdadige behandeling van zijn Joodse stadsgenoten, als hij dat al gewild zou hebben.

Zijn proeftijd bij de SS en de Kripo werd begin 1939 afgesloten met een cursus van drie maanden aan de in 1937 door *Reichsführer*-SS Heinrich Himmler (1900-1945) en zijn rechterhand Reinhard Heydrich (1904-1942) opgerichte *Führerschule der Sicherheitspolizei* aan de Spandauerstraße in Berlin-Charlottenburg. Dit was een vakschool waar hij les kreeg in rechemethoden en strafrecht, maar ook in de nationaalsocialistische ideologie, inclusief de laatste ‘wetenschappelijke’ inzichten van de rassenleer. Landloperij werd bijvoorbeeld gezien als genetisch erfelijk, reden om zwervers uit de samenleving te verwijderen en te laten castreren. Na het afleggen van de eindtoets werd Stöwsand per 1 november 1939, twee maanden na het begin van de oorlog, benoemd tot *Kriminal Oberassistent*, tevens *SS-Sturmscharführer*. Dit was de hoogste onderofficiersrang, vergelijkbaar met sergeant-majoor. Hij maakte nu volledig deel uit van het repressie- en vervolgingsapparaat van de nazi's.¹⁷

Maar al snel verliet Willi Stöwsand zijn nieuwe baan en status in Schwerin: in de zomer van 1940 kreeg hij, inmiddels als *Kriminalsekretär*, de dienstopdracht naar het bezette Nederland te gaan en zich te melden bij het hoofdkwartier van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag. Via de *Außenstelle* aan de Wolvenhoek 7 in 's-Hertogenbosch, één van de zes regionale centra in Nederland, werd hij in november 1940 naar Breda gestuurd. Hier kreeg hij de leiding over een klein bureau dat gevestigd was in drie kamers van de voormalige Koninklijke Militaire Academie. De SiPo telde in heel Nederland maar ongeveer 350 medewerkers, maar die kregen desondanks een vreeswekkende reputatie als sterke arm van de bezetter. De SiPo werkte nauw samen met de *Sicherheitsdienst* (SD), de inlichtingendienst van de SS. In Breda werkten twee Duitse SS'ers en vanaf 1943 drie gedetacheerde Nederlandse politiemannen. Bij zijn aantreden kreeg Stöwsand zoals gezegd een NSB'er, Jan Visser uit Tilburg, toegewezen als tolk en chauffeur. De tweede SS'er was Albert Rösener, sinds september 1938 werkzaam bij de Gestapo.¹⁸ We weten niet of Stöwsand de opdracht met plezier aanvaardde: hij was 33, gehuwd en vader van een meisje van drie. Maar de Duitsers voerden een *Blitzkrieg* en mogelijk dacht Stöwsand dat de oorlog snel voorbij zou zijn. Wellicht zag hij zijn nieuwe functie als een kans hogerop te komen.

De oorlogsjaren in Nederland, 1940-1945

Met zijn vertrek naar Nederland ging Willi Stöwsand voor het eerst buiten zijn eigen regio en ver van zijn gezin werken. In Breda had hij het na verloop van tijd redelijk goed voor elkaar. Hij woonde in een gemeubileerde villa aan de Hertog Janlaan 14, in het Brabantpark, een kwartier lopen van zijn werk, een huis dat van kapelaan Arnold van Lierop (1897-1942) was geweest. Van Lierop was een internationaal bekende priester-journalist, die voor de oorlog frequent waarschuwde tegen de nationaalsocialisten. Hij werd al in juni 1940 opgepakt en stierf in 1942 in het concentratiekamp Dachau.¹⁹ Willi Stöwsand leerde voldoende

11 Donke, 'Die braune Armee'; Wilhelm, *Die Polizei im NS-Staat*; Petrowsky, *Lübeck – eine andere Geschichte*.

12 *Standesamt* Lübeck. Willi Stöwsand komt vanaf 1934 voor in het jaarlijks uitgegeven *Adreßbuch der Hansestadt Lübeck und benachbarter Gemeinden*, steeds met zijn functie.

13 Zie Jähner, *Höhenrausch*, 151-175.

14 Berlin, *Bundesarchiv*, BArch 9361-IX KARTEI / 43270979, *NSDAP Gaukartei*. Willi Stöwsand kreeg lidmaatschapsnummer 5825945.

15 Schwerin, *Landeshauptarchiv*, inv.nr. 05.12.03.01, *Mecklenburg-Schwerinsches Ministerium des Innern*, 22250/434: 'Willi Stöwsand Kriminalassistent auf Probe, Laufzeit 1938-1940'.

16 Buddrus en Fritzlar, *Juden in Mecklenburg*, Band 1, 260-263 en Band 2 (Namenregister).

17 *Statistisches Jahrbuch der Schutzstaffel der NSDAP 1938*.

18 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 112-120.

19 Maas, *Standbeeldje voor stadgenoten, 144-148*. Zie ook Bakker, 'Het verzet in de regio Breda nader bekeken'.

Nederlands om ook zonder tolk te kunnen communiceren, maar maakte in de stad geen Nederlandse vrienden. Wel raakte hij bijzonder bevriend met de Rijksduitser Johann R. Bültena (1897-1968), die al sinds 1924 in Nederland en vijftien jaar in Ginneken woonde. Hij werkte als de vertegenwoordiger van Persilwasmiddelen in Zuid-Nederland. Bültena, NSDAP-lid sinds 1937, spioneerde al voor de oorlog voor Duitsland. Tijdens de bezetting verrijkte hij zich met het beheer en liquideren van door de Duitsers onteigende Joodse bedrijven.²⁰ Bültena maakte Stöwsand wegwijs in Breda en omgeving en hielp hem bij de inburgering in het katholieke Brabant. Stöwsand had geen hoge dunk van de Nederlanders die hij in Noord-Brabant ontmoette en zag, blijkens zijn gedrag tijdens en zijn uitlatingen na de oorlog, goed in dat hij omringd werd door verraders, hebberige opportunisten en meelopers. Voor de in zijn ogen vaak jonge, naïeve en idealistische verzetsmensen toonde hij meer sympathie en dan trad hij humaner op. Zij bleven hem uiteraard zien als vertegenwoordiger van een onmenselijk systeem.

De woning aan Hertog Janlaan 14 in het Brabantpark in Breda, het huis van kapelaan Arnold van Lierop, waar Willi Stöwsand tussen 1940 en 1944 woonde.

Breda was in 1940 met ruim 50.000 inwoners nog een relatief kleine stad en heel druk had Stöwsand het niet, behalve tijdens de April-mei stakingen van 1943, die ook in Breda op redelijk uitgebreide schaal plaatsvonden.²¹ Bij het vervolgen van Joden opereerde hij vooral reactief: hij reageerde op verraad door NSB'ers. Zijn aandacht ging vooral uit naar het bestrijden van smokkelaars, dieven en oplichters. Hoewel uitgerekend in het archief van de Bredase gemeentepolitie het een en ander bewaard is over de vervolging van 'asocialen', is niet bekend of Stöwsand hierin een rol speelde.²²

Uit zijn brieven naar huis en een verklaring na de oorlog blijkt zijn diepe liefde voor zijn *Heimat*: tijdens zijn tamelijk eenzame jaren in Breda had hij vaak *Heimweh*. Gedurende de bezetting vond hij een aantal keren de tijd om *nach Hause* te rijden. In mei 1941 stierf te Greifswald zijn vader aan aderverkalking; zijn moeder was al in 1930 overleden. Stöwsand bezocht zijn familie en gezin in Schwerin in oktober 1941; in maart 1942 had hij vijf dagen verlof. Op 15 juni 1942 beviel zijn vrouw Henny van hun zoon Heino. In april 1943 had hij opnieuw verlof en nog een laatste keer in oktober 1943, ruim twee weken. Hierna zou hij zijn vrouw en twee kinderen zeven en een half jaar niet meer zien.

Op 5 en 6 september 1944, Dolle Dinsdag en de dag erna, werd hij in Breda gespot bij het verbranden van de SiPo-administratie op de binnenplaats van de KMA. In die dagen stak het verzet drie panden van de *Wehrmacht* in brand.²³ De *Feldgendarmarie*, de *Grüne Polizei* en alle Rijksduitsers vertrokken met gezwinde spoed uit de stad; de *Ortskommandant* verliet zijn vesting aan de Willemstraat als laatste. In hun plaats kwamen gewone dienstplichtige, maar ervaren *Wehrmacht*-soldaten van de 711de *Infanterie Division* Breda binnen.

Stöwsand betoonde zich in deze dagen stressbestendiger. Zo was de Duitse commandant van het nabije vliegveld Gilze-Rijen er al op 4 september 1944 met al zijn manschappen vandoor gegaan. In Breda heerste chaos door de uit België terugtrekkende Duitse troepen, die op de KMA instructies kwamen halen bij de daar neergestreken commandant. Stöwsand zag kans op en neer te reizen naar de *Außenstelle* in 's-Hertogenbosch om instructies op te halen bij zijn baas, Hans Ernst Harders (1905-?). Van zijn afwezigheid werd gebruik gemaakt om met formulieren met zijn vervalste handtekening 22 gevangenen vrij te laten uit de gevangenis. De gevangenisdirecteur, Hendrik Jan Nijenhuis, dook onder. Het liet Stöwsand schijnbaar koud; hij deed geen enkele poging de ondergedoken mensen te achterhalen.²⁴ *Postenleiter* bleef Stöwsand tot de formele opheffing van de SiPo-post Breda op 18 september 1944, een dag na de start van Operatie Market Garden. Die dag kreeg hij uit Den Haag de dienstopdracht zich te melden bij de SiPo in het Drentse Assen.

Begin oktober 1944 werd Stöwsand vanuit Assen gedetacheerd naar het regionale SS-hoofdkwartier te Groningen. Hier arriveerde hij op 3 of 4 oktober. Hij moest er werken in het beruchte Scholtenhuis aan de Grote Markt, van waaruit de SS onder leiding van Gestapohoofd Robert Lehnhoff (1906-1950), bijgenaamd 'de beul van Groningen', in de laatste maanden van de bezetting een ware terreur uitoefende in de noordelijke provincies.²⁵ Stöwsand werd als *Sturmscharführer* toegevoegd aan de *Sicherheitspolizei*, hield zich vooral bezig met diefstal en had niet langer, zoals in Breda, een leidinggevende functie.

20 NL-HaNA, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nr. 111082, dossier 8416 (PRA Breda) van Johann Rudolf Bültena; toegang 2.09.16.02, NBI, dossier 52344).

21 Bakker, 'J.E.A. van de Poel en de april-mei stakingen van 1943 in Breda'; Van de Steenoven, 'Geld stinkt niet', 298-299.

22 Brants, 'Maatschappelijk ongewenst tijdens de bezetting'.

23 Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding*, 70; Bader, *Kroniek van 'n Vervolging*, 320-321.

24 Bakker, 'Het verzet in de regio Breda nader bekeken'. Nijenhuis schreef in december 1948 aan de procureur fiscaal: 'Voor zover mij bekend heeft verdachte nooit serieus naar mij laten zoeken (ik zat in Breda ondergedoken), noch heeft hij huiszoeking bij mij laten verrichten.'

25 Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945*.

Al een week later, op 11 oktober, kreeg Stöwsand de opdracht de volgende dag in de vroege ochtend zeventien gevangenen op te halen uit het Scholtenhuis en naar Kamp Westerbork te brengen, waar ze geëxecuteerd zouden worden.²⁶ Hij werd verantwoordelijk gemaakt voor het transport; de *Ordnungspolizei* leverde het executiepeloton. Uit naoorlogse verklaringen blijkt dat Stöwsand niet aanwezig was bij de executies op 12 oktober maar na afloop wel de leden van het executiepeloton trakteerde op een glas jenever. Ook verzamelde hij de waardevolle spullen van de slachtoffers en leverde die conform de afspraak in bij Lehnhoff.

Het monument voor de acht geëxecuteerde verzetslieden in Norg. Foto Ahoipers, CC BY-SA, via Wikimedia Commons.

Een week voor de bevrijding van de regio raakte Stöwsand betrokken bij een tweede oorlogsmisdad: de moord op acht verzetsmannen op 8 april 1945 in een bos bij Norg in Drenthe. Willi Stöwsand werd die dag aangewezen om met zeven andere SS'ers het executiepeloton te vormen. 'Ieder van ons moest plaats nemen achter één van de arrestanten en op bevel (...) hebben wij daarop de voor ons staande arrestant met een schot uit ons pistool gedood.' De opdracht kwam uit Den Haag en werd gemotiveerd met de vaststelling dat het niet meer mogelijk was deze mensen naar Duitsland over te brengen en dat ze daarom geliquideerd moesten worden. De doden werden ter plekke in een kuil begraven. Willi Stöwsand zei hierover in een verhoor op 4 januari 1946: 'Ook ik heb de voor mij staande man op deze wijze van het leven moeten beroven. Ik zag dat de dood onmiddellijk intrad.'²⁷ Terug in Groningen was hij 'een ogenblik naar mijn kamer gegaan en heb mij op mijn bed

gelegd en ik heb daar een innerlijken strijd gevoerd omdat ik het verschrikkelijk vond om zo'n bevel te moeten uitvoeren. Ik kon echter niet anders, daar ik wist dat wanneer ik weigerde ik door het SS- en *Polizeigericht* ter dood zou worden veroordeeld. Dit was reeds in twee gevallen gebeurd.' Hij was bovendien bang voor represaillemaatregelen tegen zijn vrouw en kinderen. Tijdens zijn proces na de oorlog kreeg deze oorlogsmisdaad nauwelijks aandacht. Het gerecht concentreerde zich op zijn tijd in Breda.

Het Scholtenhuis na de gevechten tijdens de bevrijding van Groningen op 16 april 1945. Foto Willem van de Poll / Anefo, CC0, via Wikimedia Commons.

Arrestatie, internering, proces en veroordeling, 1945-1949

In Groningen bleef hij tot 14 april 1945, toen een groep van 72 Duitse officieren, 48 Nederlandse SiPo-beambten en 11 vrouwen, medewerksters van het Scholtenhuis, één dag voor de bevrijding van Groningen vanuit Zoutkamp, aan de Lauwerszee, de boot nam naar Schiermonnikoog. Die dag werd in de stad al fel gevochten. De *hellblonde Sturmscharführer* Willi Stöwsand trad persoonlijk op met het bevel aan de politie zich terug te trekken voor-

- 26 Zie noot 4: NL-HaNA, Toegang 2.09.09, CABR, inv.nrs. 73474 (POD Groningen), proces-verbaal van het verhoor van Willi Stöwsand, 5 maart 1946; 'Tonnis Pieter Oosterhof' op wregister.nl/personen/tonnis-pieter-oosterhoff/ (geraadpleegd 2 september 2025).
- 27 Zie noot 4: verhoor op 4 januari 1946 (POD Groningen).

dat de strijd naar het centrum zou komen. De *Wehrmacht* vocht door en met name rond de Grote Markt werden grote verwoestingen aangericht.

Terwijl de Duitsers in Groningen onder druk van de oprukkende Canadese troepen het Scholtenhuis in brand staken, hoopten Stöwsand en zijn metgezellen vanaf Schiermonnikoog te kunnen ontsnappen naar het Duitse eiland Borkum.²⁸ Eenmaal in Duitsland zou men zich dan overgeven aan de Britten of de Amerikanen. Schiermonnikoog was particulier bezit van de Duitse adellijke familie Bernstorff-Wehningen. Al voor de oorlog woonden er veel Duitse families. De vlucht mislukte; ondanks toezeggingen kwam er geen transportschip en zat de groep vast op Schiermonnikoog. Ze werden ondergebracht in een boerderij met eendenkooi, een flink eind buiten het dorp. Na de Duitse capitulatie op 5 mei 1945 werden de Duitse mannen en vrouwen op Schiermonnikoog geacht zich *bedingungslos* over te geven. Er werd eindeloos onderhandeld. Als onderdeel van de *Atlantikwall* was er op het eiland een stevige vesting, het zogeheten Schleidorp met ruim dertig bunkers, volgestouwd met radar en afluisterapparatuur. In een militaire operatie had niemand trek. De verhoudingen met de eilandbewoners bleven gemoedelijk: op 28 mei onderscheidde Stöwsand zich nog als keeper in een voetbalwedstrijd, die de Duitsers met 5-6 verloren van een elftal eilanders.

Aankomst van de op Schiermonnikoog gearresteerde Duitsers aan vaste wal op 31 mei 1945. Helemaal links Willi Stöwsand. Foto A.A.J. Mulder, Groninger Archieven.

Uiteindelijk gaven de Duitsers zich pas op 31 mei 1945 over en werd Willi Stöwsand in zijn eigen woorden 'krijgsgevangen gemaakt'. Die vlieger ging niet op, want ze werden bedrogen. De Canadezen beloofden hen naar Duitsland te brengen, waar ze dan aan vaste wal krijgsgevangen zouden worden gemaakt. In plaats daarvan werden ze teruggebracht naar Zoutkamp en overgedragen aan de Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten (BS).

Willi Stöwsand en de andere SS'ers uit Groningen werden onmiddellijk als vermoedelijke oorlogsmisdadigers naar de Groningse strafgevangenis overgebracht. Hun geld was al door de Canadezen afgepakt. Nu werden ook alle persoonlijke bezittingen in beslag genomen, inclusief horloges, vulpennen en trouwringen. In de gevangenis werden zij vanwege ruimtegebrek met twee of drie man in een cel gezet, waardoor ze de kans kregen hun verklaringen tijdens de verhoren die volgden op elkaar af te stemmen. Alleen het eigenlijke garnizoen van Schiermonnikoog werd krijgsgevangen gemaakt.

De arrestatiegolf direct na de bevrijding zorgde ervoor dat de Groningse strafgevangenis overvol was. 22 Duitse SS'ers, de officieren, werden overgeplaatst naar Scheveningen. Zij kwamen terecht in het zogeheten Oranjehotel, de beruchte cellenbarakken waar tijdens de oorlog veel Nederlandse verzetslieden gemarteld en in de verderop gelegen duinen gefusilleerd waren. Nu waren de rollen omgekeerd. Stöwsand en zijn collega's moesten bij aankomst spitsroeden lopen tussen met knuppels bewapende BS'ers. De duizend hier en in de naastgelegen gevangenis ondergebrachte Duitse en Nederlandse gevangenen, mannen en vrouwen, ondergingen in de maanden mei tot medio juli 1945 een ware terreur van een groep losgeslagen bewakers. De prominente NSB'er Meinoud Rost van Tonningen (1894-1945) pleegde er in juni binnen een dag na binnenkomst zelfmoord, mogelijk geholpen door zijn bewakers. Ook de SiPo-chef van Groningen, Ernst Knorr (1899-1945), pleegde op 7 juli zelfmoord in Scheveningen.²⁹

Na een maand of twee werd de Schierse SS-groep teruggebracht naar Groningen. Het Bijzonder Gerechtshof van Groningen was van mening dat Stöwsand beter in Breda terecht kon worden. Daar ging herhaald aandringen vanuit Breda aan vooraf: nog in januari 1946 weigerde het Gerechtshof in Groningen hem af te staan aan Breda. Later dat jaar werd Stöwsand via het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch overgebracht naar de strafgevangenis in Breda, waar hij van september 1946 tot medio november 1947 gedetineerd werd in de Koepelgevangenis. In september 1948 werd hij verhoord in het Huis van Bewaring in 's-Hertogenbosch. Tijdens zijn proces, van november 1948 tot januari 1949, zat Stöwsand opgesloten in het voormalige concentratiekamp Vught, dat vanaf oktober 1944 fungeerde als interneringskamp voor SS'ers, NSB'ers en andere collaborateurs.³⁰ Meteen na het proces werd hij geïnterneerd in Kamp Crailoo bij Laren, waar hij zijn vonnis vernam, vervolgens in de gevangenis Esserheem in Norg en ten slotte in afwachting van zijn uitzetting weer in Scheveningen.

Via het Rode Kruis konden Willi Stöwsand en zijn vrouw met elkaar corresponderen en zodoende hadden ze weet van elkaars situatie. In de marge van een proces-verbaal van een verhoor in 1948 staat geschreven: 'Zijn vrouw en kinderen wonen te Schwerin. Zij verkeren in moeilijke omstandigheden.' Schwerin was vanaf begin 1945 overlopen door een grote stroom vluchtelingen uit het oosten. Op 19 april 1945 was de stad gebombardeerd door de Britse Royal Air Force, met 224 doden tot gevolg. De voorhoede van een kilometerslange dodenmars van 18.000 gevangenen uit de concentratiekampen Sachsenhausen en Ravensbrück bereikte Schwerin eind april 1945 en werd daar door de SS-begeleiders simpelweg aan hun lot overgelaten. Ook kwamen er veel als burger verklede, maar aan hun houding en optreden als *Wehrmacht*-soldaten herkenbare militairen naar de stad. Na de inname van de stad door de Amerikanen op 2 mei lag Schwerin precies op de grens met door Sovjetsoldaten bezet gebied. De Amerikanen lieten zich per 1 juni door de Britten vervangen en pas

28 Voor dit en het volgende Brinks, *Het Scholtenhuis 1940-1945*, deel 3.

29 Groen, *Fout en niet goed*, 253-264; Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, 504-509; Ambachtsheer, 'Ter zake politiek'.

30 Verduijn, *De verliezers*.

begin juli namen de Sovjets de stad over als uitvloeisel van de tijdens de Conferentie van Jalta gemaakte afspraken. De Russen bleven en eisten inkwartiering. De stad was met de 200.000 inwoners, vrijgekomen dwangarbeiders, krijgsgevangenen en de nieuwe bezetters overvol.

De Russische-Joodse schrijver Vasili Grossman (1905-1964) was in die dagen tolk en oorlogscorrespondent van *De Rode Ster* en bezocht Schwerin in het kielzog van het Russische leger.³¹ ‘Verschrikkelijke dingen gebeuren er hier met de Duitse vrouwen. Een hoogopgeleide Duitser, wiens vrouw door soldaten van het Rode Leger is bezocht, probeert met gebaren en in gebroken Russisch aan ons uit te leggen dat zijn vrouw vandaag al tien keer is verkracht. De dame is hierbij aanwezig. (...) Ons wordt bericht over een zogende moeder die in een schuur verkracht werd. Haar verwanten kwamen naar de schuur en vroegen haar belagers haar een moment rust te gunnen, want de hongerige baby was steeds aan het huilen.’ Als eenvoudig correspondent kon Grossman weinig uitrusten tegen de misdaden van zijn landgenoten. De meesten waren stomdronken als ze achter de vrouwen aanzaten. Ook Russische vrouwen en meisjes, vrijgelaten dwangarbeidsters, waren niet veilig. Soldaten schoten hun eigen officieren dood als deze zich tegen roof en verkrachting keerden. Pas na een maand waren ze uitgeraasd.

Schwerin bleef in de jaren 1946-1950 met 90.000 inwoners overbevolkt, maar het ergste leed was geleden. In de stad vestigden de Sovjets een *Militärtribunal* naast het burgerlijke gerechtshof. Dit veroordeelde in hoog tempo duizenden ex-nazi's tot dwangarbeid en soms ter dood en werd pas in 1951 opgeheven. Buiten de stad was een groot kamp waarin duizenden Duitse krijgsgevangenen op hun proces wachtten. Henny, de 38-jarige vrouw van Willi Stöwsand, had met hun kinderen van inmiddels 7 en 3 jaar oud dus een afschuwelijke capitulatie achter de rug, die voor hen zeker geen bevrijding betekende. Zij verkeerde ongetwijfeld in moeilijke en armoedige omstandigheden. Ze verdiende wat geld als schoenmaakster. Stöwsand wist genoeg: naar Schwerin kon hij niet terug.

Het centrale marktplein in de Altstadt van Schwerin (foto auteur 2019).

Het proces, november 1948-januari 1949

Pas in 1948 kwam Stöwsand voor de rechter.³² De *Bredasche Courant* deed op 3 november 1948 verslag van de eerste dag van het drukbezochte proces tegen Stöwsand. 'In een versleten uniform van de Duitse Weermacht, ontdaan van alle waardigheidsteken, verscheen gistermorgen Wilhelm Stöwsand, de chef van de *Sicherheitspolizei* in Breda, voor het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch om verantwoording af te leggen van de door hem bedreven misdaden tegen de Nederlandse bevolking in de bezettingstijd. Op zeer onderdanige toon, maar toch ook weer met de zelfverzekerdheid, welke de Duitser eigen is, beantwoordde hij de vele vragen.'³³ De door Stöwsand mishandelde Norbert Buchsbaum had een vergelijkbare ervaring: '(...) [T]oen Leo [Krakauer] en ik getuigden bij zijn proces, herkenden we hem bijna niet. Hij zat er toen vermagerd bij, verloren, verwilderd en bang en [hij] stamelde bedeesd. De eens zo machtige SD-man was veranderd in een geslagen hond.'³⁴

Het proces kreeg een onverwachte wending toen negen van de twaalf opgeroepen getuigen met tegenstrijdige verklaringen kwamen. Ter zitting bleek bovendien dat de centrale leiding van de *Sicherheitspolizei* in Den Haag, geleid door *Generalkommissar* Hanns Albin Rauter (1895-1949), Stöwsand tijdens de bezetting lankmoedigheid had verweten in het vervolgen van Joden, verzetslieden en onderduikers. Zijn direct leidinggevende Heinrich F.W. Kütke (1897-?), tot zijn ontslag wegens corruptie begin 1944 *Befehlshaber* van de *Außenstelle* van SiPo en SD in 's-Hertogenbosch, verklaarde dat Stöwsand alleen Joden arresteerde indien hem dat specifiek werd opgedragen. In Breda zouden geen razzia's zijn gehouden, zoals die elders wel werden georganiseerd. Dat kan zo zijn, maar ondertussen gaf Stöwsand wel vanaf eind augustus 1942 leiding aan de arrestatie en gedwongen deportatie van de meeste Bredase Joden. *De Volkskrant* kopte op 3 november 1948: 'Zaak Stöwsand voor nader onderzoek opgeschort.'³⁵ De rechtbank oordeelde dat zulks nodig was gelet op de tegenstrijdige verklaringen.

Terug in het interneringskamp in Vught en geëmotioneerd door wat hij de eerste dag van zijn proces had meegemaakt en gehoord, zette Willi Stöwsand zich aan het schrijven. In zijn dossier zit een lange brief van 5 december 1948 aan de *Hochverehrter Herr Generalstaatsanwalt*. In perfect schoonschrift en in het Duits vraagt hij de Procureur-Generaal om begrip en mededogen. Hier volgt een vertaling van de volledige tekst:

Nadat mijn vroegere leidinggevende, *Kriminalrat* Kütke, bij u was en mij vertelde dat u, *Herr Generalstaatsanwalt*, zich nog steeds voor mijn zaak interesseert, ben ik weer wat rustiger geworden. De 40 maanden cel, waarvan 23 in een isolatiecel, hebben mijn zenuwen toch aanzienlijk belast. Ik kan links- en rechtsom proberen te bedenken hoe ik het ook anders had kunnen doen. Steeds weer echter kom ik tot de slotsom dat, mocht ik de dienstopdracht nog eens overdoen, ik nooit beter had kunnen handelen. Daarbij wil ik benadrukken dat ik niet slechts 4 weken maar bijna 4 jaar de *Postenführer* in Breda was. Wat is er niet allemaal op mij afgekomen? Ik heb steeds alles op mijn schouders moeten nemen. Ik moest nu eenmaal mijn plicht als politiemann vervullen. Aan de andere kant heb ik getracht de bevolking zoveel mogelijk ellende te besparen. Ik geloof oprecht, dat u, *Herr Generalstaatsanwalt*, kunt vaststellen dat mij dat gelukt is.

31 Grossman, *Een schrijver in oorlog*.

32 Zie ook Van Oerle, 'Het proces-Stöwsand'.

33 *Bredasche Courant*, 3 november 1948.

34 Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 30.

35 *De Volkskrant*, 3 november 1948.

Wat heb ik dan misdaan dat men gelooft mij te moeten bestraffen? De vrijwillig opgekomen getuigen á décharge, die werkelijk niet pro-Duits zijn ingesteld, hebben verklaard dat ik mijn bevoegdheden ver te buiten ben gegaan, enkel om mensenlevens te sparen. Als ik één voorbeeld mag noemen dan was toch de schilder Luyten uit Breda een 100 procent kandidaat doodstraf. Als ik hem toen had overgedragen aan een Duitse rechtbank, dan had hij in alle gevallen de doodstraf gekregen. Wat heb ik indertijd moeten strijden toen mijn chauffeur Visser werd neergeschoten. Men wilde daarvoor gijzelaars nemen, die dan het ergste te vrezen zouden hebben. Ook in dit geval heb ik ettelijke mensenlevens gespaard. Is dat dan allemaal vergeten? Zo had ik nog veel meer voorbeelden kunnen noemen. Daarom doet het me nu pijn en voel ik me zwaar beledigd wanneer voor het gerecht sommige mensen beweren door mij geslagen te zijn, terwijl ik hen beslist niet heb aangeraakt.

Ik geloof dat ik bij u voldoende vertrouwen bezit om tegen u te mogen zeggen dat de aanklacht tegen mij, in vergelijking met anderen, niet gerechtvaardigd lijkt wanneer ik moet aanzien dat leidende persoonlijkheden uit andere provincies al zijn vrijgelaten, terwijl zij op een veroordeling gerekend hadden. Alstublieft, *Herr Generalstaatsanwalt*, heb begrip voor mijn zorgen.

Sinds oktober 1943 ben ik niet meer in Duitsland geweest. Ik stam uit een Pommers boerengeslacht en houd van mijn vaderlandse streek. In mijn familie is nog nooit iemand veroordeeld. Moet het dan werkelijk zo zijn dat ik veroordeeld word? Hoe zullen mijn kinderen naar mij kijken als ze horen dat ik veroordeeld ben? Daar komt nog bij, dat de Russen mij zonder meelij naar Siberië zullen verbannen wanneer ik als veroordeelde terugkeer.

Ik heb het grootst mogelijke vertrouwen in u en ik ben ervan overtuigd dat u ervoor zult zorgdragen dat ik rechtvaardig zal worden behandeld.

Met oprechte hoogachting, geheel de uwe,
Willi Stöwsand (24281).

De brief vol zelfmedelijden geeft, mede vanwege de opzichtige poging de waarheid naar eigen hand te zetten, een goed beeld van de gemoedstoestand waarin Stöwsand verkeerde. In deze ultieme poging om de aanklager gunstig te stemmen klinkt vooral door hoezeer hij niets anders dan zijn plicht had gedaan, hoe goed hij het allemaal bedoeld had en hoe zwaar en lang het voorarrest van drie jaar en zeven maanden voor hem was geweest. Zoals zoveel nazimisdadigers na de oorlog gaf Stöwsand geen enkele blijk van mededogen of wroeging, laat staan dat hij verontschuldigen maakte aan het adres van zijn slachtoffers. Hiermee past hij in het beeld van nazimisdadigers dat De Mildt schetst op basis van hun egodocumenten: hun onvoorwaardelijke 'Befehl-ist-Befehl-mentaliteit', het gebrek aan empathie met hun slachtoffers en het ontbreken van schuldbesef.³⁶

De tweede zitting vond pas op 11 januari 1949 plaats. De *Provinciale Noord-Brabantsche Courant 'Het Huisgezin'* schreef een dag later onder de kop 'Stöwsand op de weegschaal van het recht' dat gebleken was 'dat hij nog lang de kwaadste niet was'.³⁷ Opvallend was vooral de verklaring van Henri Samuel (1893-1978), tijdens de bezetting voorzitter van de Joodse Raad in Breda:

Samuel gaf een zeer gunstige verklaring over verdachte. Hij zeide van Stöwsand gedaan te hebben gekregen kinderen van gearresteerden in zijn huis op te nemen. Stöwsand was

– aldus getuige – correct in zijn optreden en gaf dikwijls blijk van tegemoetkomendheid. Zo zou hij van een Joods gezin, dat nabij de Franse grens werd aangehouden, de vrouw die zwanger was met haar enigst kind naar haar grootouders in Scheveningen hebben laten terugkeren en alleen de man hebben laten arresteren.

Het *Eindhovens Dagblad* was op 13 januari 1949 aanmerkelijk negatiever: ‘In het West-Brabantsche heeft hij, bekleed met een schier onbepaalde macht en alleen verantwoording schuldig aan Kütke in Den Bosch en Rauter en Himmler, tal van arrestaties verricht en vele weerloze arrestanten geslagen, mishandeld en op Pruisische manier afgebeekt.’

De aanklager eiste acht jaar gevangenisstraf, een gematigde eis vergeleken met andere SS'ers in soortgelijke functies. De aanklacht bevatte drie hoofdpunten: 1. Jodenvervolgving in algemene zin; 2. De mishandeling van de Joodse jongemannen Norbert Buchsbaum en Leo Krakauer; en 3. De mishandeling van zeven met name genoemde arrestanten. Zijn betrokkenheid bij de executies in Westerbork en Norg werden opmerkelijk genoeg buiten de aanklacht gelaten. We gaan hierna de drie aanklachten één voor één na.

Stöwsand en de Jodenvervolgving in Breda

In zijn rechtbankdossier zit een uitvoerig rapport van eind 1947 met talrijke bijlagen over de Jodenvervolgving in de regio's Breda en Eindhoven. De opsteller, wachtmeester van de Rijkspolitie Willem J.J. Evertse (1918-?), verantwoordelijk voor 5 van de minstens 25 verhoren waaraan Stöwsand tussen 1945 en 1948 werd onderworpen, kreeg ruim de gelegenheid zijn rapport toe te lichten. Het laat zien dat er onder verantwoordelijkheid van Willi Stöwsand in West-Brabant tussen oktober 1942 en juli 1943 46 Joden, meestal onderduikers, werden gearresteerd en weggevoerd. Van hen kwamen er 21 uit Breda; de anderen kwamen uit bijvoorbeeld Amsterdam en zaten in West-Brabant ondergedoken. Sommigen werden gearresteerd bij pogingen het land te ontvluchten in de richting van Spanje of Zwitserland. Mensensmokkelaars verdienden daar dik aan en sommigen van hen pleegden verraad.

Stöwsand werd op 17 en 18 november 1947 nauwkeurig verhoord waarbij geval voor geval werd behandeld. Hij stelde al zijn opdrachten gekregen te hebben van Heinrich Kütke, leider van de *SiPo Außenstelle*'s-Hertogenbosch, die dit tijdens het proces bevestigde. Op zijn beurt kreeg Kütke zijn opdrachten van Rauter uit Den Haag, dan wel van de *Befehlshaber Sicherheitspolizei* Dr. Wilhelm Harster (1904-1991). In mei 1943 was het Kütke die tijdens een dienstbespreking aan Stöwsand meedeelde dat het de opdracht was om Nederland en dus ook Breda volledig *Judenfrei* te maken.

Stöwsand baseerde zijn opsporingsbeleid vooral op anonieme brieven en ander verraad door Nederlanders. In een van de verhoren merkte hij op van veel meer verraad weet te hebben dan waarover de naoorlogse recherche hem bevroeg. De zogenoemde halfjoden liet hij gaan. Zij en de gemengd gehuwden moesten zich wel iedere drie tot vier maanden melden. Evertse vroeg tijdens zijn laatste verhoor, op 9 september 1948, ook naar Stöwsands eigen opvattingen. Evertse noteerde die:

36 De Mildt, "Nur ganz leise klopft mein Herz ...", 176-180.

37 *Provinciale Noord-Brabantsche Courant* 'Het Huisgezin' 12 januari 1949.

Ik wist dat de Joden die gearresteerd waren, naar een kamp moesten worden overgebracht en dat deze naar Duitsland werden getransporteerd. Toen in 1937 de Duitse Joden waren gevangengenomen, had ik de overtuiging, zoals zoveel Duitsers, dat deze in kampen werden gevangengehouden en in het oosten van Duitsland een stuk land zouden krijgen. Zo dacht ik ook over de Joden die zich in mei 1943 in Nederland moesten melden. Pas eind 1944-1945 hoorde ik voor het eerst dat de Joden in een concentratiekamp (...) waren opgesloten.

Van het Verdrag van Genève uit 1929 over de behandeling van krijgsgevangenen zei hij niks te weten.

Ik zie nu in dat ik op dat punt strafbare handelingen heb gepleegd, nu ik van dat verdrag hoor. De Jodenkwestie heeft mij altijd zeer tegen de borst gestoten. We hebben meermaalen gezegd onder elkaar, wat hebben de Duitsers nu te maken met Joden in Nederland? (...) Een Jood kon er toch niets aan doen dat hij Jood is, evenmin als een protestant protestant en een katholiek katholiek is. Ik geef toe dat ik mijn medewerking heb gegeven aan onjuiste maatregelen. (...) Ik voelde het namelijk als mijn plicht dit te doen, daar ik als politiemann een verklaring had getekend tijdens mijn dienst bevattende onder andere nauwgezette gehoorzaamheid aan al mijn superieuren en het maken van verordeningen en wetten naar mijn beste kunnen. (...) Ik wil mij niet onttrekken, als zou ik niet geweten hebben van verschillende arrestaties (...).

Willi Stöwsand onderscheidde zich hiermee van andere Duitse SS'ers, die voornamelijk zwegen tijdens hun verhoren. Stöwsand gaf gedetailleerd antwoord. Hij bekende schuld en tot op zekere hoogte spijt. Maar gelet op wat hij in de jaren 1933-1940 in Duitsland had meegemaakt, lijkt het onwaarschijnlijk dat hij geloofd kan hebben in een humane behandeling van de Joden die hij naar Westerbork stuurde.

Er zijn tijdens de oorlog in Breda minstens 96 Joden gearresteerd en gedeporteerd.³⁸ Het verschil met het eerdergenoemde aantal van 46 Joden die onder verantwoordelijkheid van Stöwsand waren gearresteerd, schuilt in het feit dat ook de *Ordnungspolizei*, de 'gewone' lokale politie, naar hun uniform ook wel *Grüne Polizei* genoemd, en zo nu en dan zelfs Gestapo-eenheden van buiten West-Brabant actief waren in de vervolging en het oppakken van (Joodse) onderduikers. De gemeentepolitie van Breda werkte over het algemeen mee.³⁹ In 1940 werden 11 van de totaal 102 leden van de Bredase gemeentepolitie lid van de NSB. Dit zorgde voor een onveilige werkomgeving voor de overige politiemedewerkers.

Stöwsand was wel direct betrokken bij de mishandeling van de neven Norbert Buchsbaum (1925-1998) en Leo Krakauer (1916-2000) en hun oom Michael (Micha) Buchsbaum (1907-1945). Zij werden in juli 1942 bij een poging de grens met België over te steken gearresteerd na verraad door een Bredase NSB'er.⁴⁰ Ze werden verhoord op de KMA, waar Stöwsand kantoor hield met zijn SiPo-collega Albert Rösener en een aantal Nederlandse collaborerende politiemannen. Bij dat verhoor werd geschopt en geslagen. Norbert Buchsbaum schreef na de oorlog over zijn gewelddadige confrontatie met Stöwsandt (die hij Stövesandt noemt):

Het was een brutoot, maar niet erg snigger. (...) Eigenlijk was het een idioot. (...) Stövesandt zat achter zijn bureau met een glimmend rond gezicht, als een opgeblazen rode ballon. Blond, kort geknipt haar, blauwe ogen: het prototype van de Ariër.⁴¹

Stöwsand kon of wilde zich het voorval na de oorlog niet meer herinneren. Norbert Buchsbaum en Leo Krakauer overleefden Auschwitz en legden tijdens het proces een getuigenverklaring af. Michael Buchsbaum werd in Auschwitz vermoord. Tijdens het proces betuigde Stöwsand zijn spijt voor het feit dat hij hen op transport naar Westerbork had laten zetten.

Henri Samuel, de voorman van de Joodse Raad in Breda, zat met zijn familie ondergedoken in Teteringen en werd in juli 1943 verraden door de Bredase NSB'er en groenteboer Cornelis van der Genugten (1890-1963), hoewel deze zelf gehuwd was met een Joodse vrouw. 'Ik kan het niet hebben dat die mijnheer hier blijft en de andere joden weg moeten', gaf deze verrader op als argument. Van Samuel zelf, opgeroepen als getuige á décharge, zijn geen verwijten aan het adres van Stöwsand opgetekend. Al deze gearresteerde Joodse onderduikers werden doorgestuurd naar Vught en vandaar naar Westerbork. Doordat de leden van het gezin Samuel tewerkgesteld werden in het Philips-Kommando in Vught, wisten zij de oorlog te overleven.⁴²

De mishandelingen door Stöwsand tijdens de April-meistaking van 1943

De aanklacht vanwege de mishandeling van gevangenen vloeide voort uit de aangifte tegen Stöwsand die verscheidene mensen deden na een oproep in de kranten eind 1945. Zeven van deze aangiften wegens mishandeling belandden in de dagvaarding. De meeste hebben betrekking op arrestaties die Stöwsand en zijn mannen in Breda en West-Brabant verrichtten in de periode tussen 30 april en 3 mei 1943 om de landelijke stakingsgolf te breken. Deze stakingen waren het gevolg van het Duitse besluit eind april 1943 dat alle Nederlandse militairen die na de strijd in mei 1940 krijgsgevangen waren gemaakt, zich opnieuw moesten melden voor krijgsgevangenschap en tewerkstelling in Duitsland om de oorlogsindustrie te voorzien van verse arbeidskrachten.⁴³

Stöwsand verhoorde de meeste van de vele tientallen aan hem voorgeleide arrestanten kort en oppervlakkig, waarschuwde dat hij verstoring van rust en orde niet tolereerde en zond hen vervolgens heen. In één geval was hij echt boos geworden. De stakingen gingen op het platteland gepaard met het verhinderen van melktoevoer naar zuivelfabrieken. Toen dit op 5 mei in Wagenberg tot een opstootje leidde, greep Stöwsand in. Hij arresteerde de amokmakers, van wie één jongeman, Jan van der Reyt, zijn bevel negeerde en probeerde te vluchten. Stöwsand accepteerde dat niet en sloeg erop los. In de rechtszitting gaf hij toe de jongen geslagen te hebben en voor straf een half jaar naar de *Arbeitseinsatz* gestuurd te hebben. De beschuldiging van een andere arrestant die door Willi Stöwsand bewusteloos zou zijn geslagen, hield geen stand nadat een huisarts verklaarde die man, die een shock had opgelopen, op verzoek van Stöwsand te hebben behandeld en te hebben meegenomen naar het Sint-Ignatiusziekenhuis voor onderzoek door een zenuwarts. De artsen zagen geen enkel spoor van mishandeling. Na twee weken was de patiënt hersteld en kwam hij de huisarts bedanken.

38 Lossez e.a., 'De Bredase joden en de Holocaust'.

39 De Jaeger, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 253

40 Glaudemans, 'De families Buchsbaum en Krakauer'.

41 Buchsbaum, *Fotograaf zonder camera*, 29-30 (met dank aan Corien Glaudemans).

42 Schapendonk, 'Tegen wil en dank'.

43 Bakker, 'J.E.A. van de Poel en de april-mei stakingen van 1943 in Breda'; Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld*.

Café Parkzicht in oktober 2020. Op de voorgrond de Duitse tank die door de Poolse bevrijders geschonken is aan de stad Breda. Foto G. van Pelt. Stadsarchief Breda, Breda Beeldcollectie, id. 20203611.

Een bijzonder geval betrof caféhouder Gerard A. Janssen (1902-1981) van Café Parkzicht aan het Wilhelminapark in Breda (nu Paul Windhausenweg 1, tegenover de Duitse tank die daar meteen na de oorlog werd geplaatst). Janssen had in mei 1943 twee hem bekende Bredase SS'ers, van wie er een met afgevroren benen was teruggekeerd van het Oostfront, als klant geweigerd. De twee deden aangifte. Stöwsand verhoorde de kroegbaas en raadpleegde Kütthe. Vervolgens liet hij het café voor drie maanden sluiten en de drankvoorraad in beslag nemen en overdragen aan de *Ortskommandatur* om er de Duitse soldaten mee te plezieren. Hij weigerde de caféhouder naar Kamp Vught te sturen, iets waarop zijn medewerkers aandrongen; Visser bevestigde dat. Bovendien betaalde hij hem voor de drank. Toen Janssen na de oorlog nader gehoord werd naar aanleiding van zijn aangifte, gaf hij toe misschien niet door Stöwsand mishandeld te zijn en ook dat hij betaald was, maar naar zijn mening te weinig. Hiermee verviel alsnog één van de zeven beschuldigingen uit de aanklacht.

De burgemeester van Klundert, Geert Draijer (1891-1967), verklaarde ten gunste van Stöwsand. Draijer werd eind mei 1944 gearresteerd wegens het niet uitvoeren van een bevel om op het grondgebied van zijn gemeente palen te laten slaan tegen mogelijke geallieerde luchtlandingen. Stöwsand verhoorde hem kort en liet hem weer vrij. De NSB'er Van der Genugten, dezelfde die het echtpaar Samuel verraadde, liet de plaatselijke schilder Luyten in een val lopen door hem te verleiden tot de verkoop van een oud pistool. Stöwsand verhoorde de man, zag dat het pistool defect was en liet hem vrij. Het rechtbankdossier zit vol met dergelijke ontlastende verklaringen van getuigen á décharge, die zich gemeld hadden na een oproep in de kranten.

Buiten dagvaarding en vonnis

Een bekende oorlogsmisdaad uit de bezettingstijd van Breda is de *Silbertanne*-moord op apotheker Fritz H.E. Bicknese (1888-1944) op 14 juli 1944. In het dossier van Willi Stöwsand is daarover het nodige te vinden. Bicknese stond met verschillende andere Bredase notabelen sinds voorjaar 1941 op een lijst met potentiële gijzelaars, te gebruiken in geval de Haagse leiding van de SS represailles wenste. Stöwsand had die lijst in opdracht van Kütthe opgesteld nadat hij een select gezelschap van Bredase Rijksduitsers, onder wie zijn vriend Bültena, en enkele fanatieke Nederlandse nationaalsocialisten had gevraagd om namen. De meest beruchte Nederlandse nazi en antisemiet in Breda was de verfkwestenfabrikant Jos (Joseph P.G.) Driessen (1892-1945). Die droeg Bicknese aan voor plaatsing op de lijst.

Het verzet pleegde op 6 juli 1944 een aanslag op Driessen, waarbij deze afdelingscommandant van de Landwacht zwaar gewond raakte. De aanslag leidde in Landwachtkringen tot het verzoek aan Den Haag om represailles. Op de *Außenstelle* in 's-Hertogenbosch werd de lijst uit 1941 erbij gepakt en werden drie namen geselecteerd, waarvan twee door Driessen zelf waren aangedragen. Er zou opdracht gegeven worden aan het zogeheten Commando-Feldmeijer voor een *Silbertanne*-moord op één van deze drie mensen. Voor deze represaillemoorden leverde een commando bestaande uit gewezen Nederlandse Oostfrontstrijders en leden van de *Waffen-SS* moord op bestelling, zonder dat hieraan een rechtszaak te pas kwam. Toen Stöwsand hiervan hoorde, protesteerde hij. 'Ik zeide toen nog: waarvoor is dat nu nodig, kan dat niet zonder schieten en dan voor Driessen, waarvan ook wij in Breda zoveel last hebben gehad.' Maar uiteindelijk durfde hij er zich niet tegen te verzetten, en dus '(...) erken ik dat ik eraan heb medegewerkt en dus medeplichtig ben dat apotheker Bicknese te Breda met voorbedachten rade van het leven is beroofd'.

Bicknese had het ongeluk thuis te zijn toen het moordcommando op bezoek kwam, in tegenstelling tot de andere twee mannen op de dodenlijst. Eén van de twee, de huisarts Andreas J.M. Blomjous (1903-1985), werd de volgende dag alsnog gearresteerd op de valse beschuldiging van pilotenhulp. Stöwsand verhoorde hem kort en plichtmatig en liet hem vrij. Blomjous dook daarna tot de bevrijding onder. De moord op Bicknese heeft de dagvaarding van Willi Stöwsand niet gehaald: blijkbaar vond de aanklager dat voldoende duidelijk was dat Stöwsand niet de hoofdschuldige was. Voor de *Silbertanne*-actie waarbij apotheker Bicknese werd vermoord, werd niet hij maar zijn baas Harders van de *Außenstelle* 's-Hertogenbosch verantwoordelijk gehouden. Die kreeg voor deze en andere misdaden een gevangenisstraf van zeven jaar. Dat Stöwsand moeite had met het Commando-Feldmeijer blijkt ook uit een opmerkelijke brief van een gedetineerde Oostfrontstrijder aan de aanklager uit 1949. Hij schreef in Groningen gearresteerd te zijn toen hij weigerde toe te treden tot het moordcommando van Operatie *Silbertanne*. Hij werd op het Scholtenhuis verhoord door Stöwsand. 'Nadat ik Stöwsand mijn redenen had uiteengezet, waarom ik niets meer van Feldmeijers mij walgende bende en onverantwoordelijke orders moest hebben (...), uitte Stöwsand zich in niet malse termen over de onwaardige wijze van optreden van verschillende Nederlanders en Duitsers in deze affaire.' Stöwsand stond hem daarna bij in de procedure voor het *Feldgericht* en een doodvonnis werd voorkomen.

In het dossier zit ook het opmerkelijke verhaal van een boerenjongen uit Dinteloord die in het najaar van 1943 door een Duitse soldaat valselijk beschuldigd werd van homoseksuele toenadering in een bioscoop in Roosendaal.⁴⁴ Terwijl hij vastzat in Breda, chanteer-

44 Brants, 'Was de antihomoseksuele Duitse regelgeving een lege huls?.'

de een Nederlandse SS'er uit een Dinteloords NSB-gezin zijn ouders. Stöwsand liet de jongen vrij, arresteerde de afperser en stuurde hem naar Kamp Amersfoort. De afperser keerde na de oorlog niet terug uit Duitse gevangenschap. Daarom deed zijn broer aangifte tegen Stöwsand, die hij verantwoordelijk hield, maar hij moest al snel de afpersing erkennen. Ook deze aangifte haalde de dagvaarding niet, wellicht mede omdat die uit NSB-hoek kwam.

In zijn slotwoord aan het einde van het proces hield Willi Stöwsand vol dat hij zijn werk naar behoren had gedaan en geen *Kriegsverbrecher* was. Het blijft opmerkelijk dat oorlogsmisdaden als zijn betrokkenheid bij de executie van zeventien gevangenen in Westerbork in oktober 1944 en de deelname aan het fusilleren van acht verzetslieden in Norg in april 1945 de dagvaarding niet gehaald hebben, hoewel de hierover vanuit Groningen aangeleverde documenten wel in zijn dossier zijn opgenomen.

Vonnis

In zijn vonnis van 25 januari 1949 legde het Bijzonder Gerechtshof een gevangenisstraf op van vijf jaar, met aftrek van voorarrest.⁴⁵ Het Hof meende dat de schuld van Stöwsand 'wettig en overtuigend' bewezen was. Men had een bijzondere overweging voor deze lage straf. Willi Stöwsand had toegegeven meegewerkt te hebben aan de Jodenvervolging, maar vast stond dat hij dat deed 'ingevolge bevelen van hogerhand', wat hem overigens niet ontsloeg van schuld. Het Hof verwees ook naar de getuigenverklaringen over door hem tegen arrestanten begane mishandelingen. 'Overwegende anderzijds, dat ter terechtzitting is komen vast te staan, dat verdachte bij zijn deelneming aan de jodenvervolgingen ene matiging had betracht, dien men bij de meeste zijner soortgenoten niet aantreft, blijkende zulks onder meer uit het feit, dat hij meerdere gevangen genomen Joodse personen heeft vrijgelaten op gronden van menselijkheid.' De waarnemend griffier van het gerechtshof werd naar het interneringskamp Crailoo bij Laren gestuurd, om hier op 26 januari 1949 het volledige vonnis van negen kantjes aan Willi Stöwsand voor te lezen.

De opgelegde straf van vijf jaar minus de bijna vier dat hij al vastzat, betekende dat zijn gevangenschap al in juni 1950 ten einde zou komen. Al drie maanden na het vonnis kreeg Stöwsand in het kader van het gratiebeleid bij Koninklijk Besluit één jaar strafvermindering, zodat hij op 1 juni 1949 vrij man was. Op 16 juni 1949 werd hij uitgezet naar Duitsland. Ter vergelijking: vijf andere SD'ers die op 31 mei 1945 samen met hem in Groningen waren vastgezet, Nederlanders en Duitsers, werden in 1949 ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Zijn collega in Breda, Gestapo-man Albert Rösener, werd door een Brits militair gerechtshof wegens medeplichtigheid aan de moord op een Britse piloot ter dood veroordeeld en al in 1947 geëxecuteerd. Jan Visser, de Nederlandse tolk en chauffeur van Stöwsand, hoorde voor een reeks zware mishandelingen de doodstraf eisen en kreeg in januari 1948 levenslang.

Rösener en Stöwsand hadden elkaar sinds augustus 1944 niet meer gezien of gesproken en zaten na de oorlog in verschillende gevangenissen. Ze konden hun naoorlogse verklaringen dus niet op elkaar afstemmen. Jan Visser kwam Stöwsand zowel in Groningen als na de oorlog wel tegen. Hij was getuige bij diens proces. Visser noemde in een van zijn verhoren Stöwsand 'toch vooral een echte politieman'. Rösener bepaalde zich in zijn verhoren voornamelijk tot zwijgen en het niet beantwoorden van vragen.

Het vonnis was één van de laatste daden van het Bijzonder Gerechtshof. Bij Koninklijk Besluit van 2 december 1948 werd het per 1 februari 1949 opgeheven. De taken werden

overgeheveld naar 'bijzondere stafkamers' bij de arrondissementsrechtbanken van 's-Hertogenbosch, Roermond, Maastricht en Breda. De bulk van het werk zat erop.

Terug in Duitsland, 1949-1972

Op 22 februari 1949 werd in het kamp Crailoo, waar hij tijdens en na zijn veroordeling was ingesloten, een persoonsbeschrijving van Stöwsand gemaakt met een psychologische stand van zaken:

Zijn nerveusiteit is vrijwel verdwenen, zegt hij. Hij werkt thans bij Geesink (carrosseriebouw) als bankwerker. Hij maakt een vrij gunstige indruk en wil graag werken. (...) De meest geëigende strafinrichting voor hem is de R.W.I. Esserheem.

Daar kon hij tewerkgesteld worden in de metaalbewerking. De politiemann Stöwsand keerde zodoende terug naar zijn oude beroep van slotenmaker. De firma Geesink in Weesp produceerde in de jaren veertig brandweer- en vuilniswagens.

Op 24 maart 1949 sloot Kamp Crailoo. Stöwsand kwam een maand eerder terecht in de gevangenis in Esserheem in Norg, die nog altijd bestaat als onderdeel van het Veenhuizencomplex. Stöwsand heeft er maar drie maanden gezeten: eind mei 1949 werd hij overgeplaatst naar het Oranjehotel in Scheveningen, waar de omstandigheden in vergelijking met 1945 sterk verbeterd waren. Op 16 juni 1949 werd hij als ongewenste vreemdeling de grens overgezet.

De Penitentiare Inrichting Esserheem in Norg in 2015. Foto Baykedevries - Own work, CC BY-SA 4.0, via Wikimedia.

45 NL-AsdNIOD, Archief 248-1650, Dossier - Stöwsand, Wilhelm, Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch in de zaak tegen Stöwsand, 26 januari 1949.

Vermoedelijk keerde Stöwsand terug naar het hem vertrouwde Lübeck, pal aan de grens met de DDR, in de door de Britten bestuurde zone van West-Duitsland. Vanaf 1947 waren de Britten ertoe overgegaan om in hun zone weer een Duitse *Kriminalpolizei* in te stellen. De denazificatie van de politie werd stopgezet, omdat er bijna geen ervaren politieagent te vinden was die geen NSDAP-lid of SS'er was geweest. Vaak werden oud-SS'ers, met name de – ten onrechte – als professioneel en niet ideologisch gedreven bekend staande Kripo-mannen, na een oppervlakkige screening in dienst genomen.⁴⁶ Mogelijk kwam ook Stöwsand zo weer aan de bak. Als *Heimkehrer* kreeg hij 900 DM als *Kriegsgefangenenentschädigung* ter compensatie van zijn zogenaamde krijgsgevangenschap in Nederland. De regering van de Bondsrepubliek, die in mei 1949 werd opgericht, erkende de geallieerde vonnissen niet, maar sprak van *Kriegsverurteilten*, 'oorlogsveroordeelden'. Het invloedrijke *Verband der Heimkehrer* beweerde dat veel Duitse SS'ers in Nederland veroordeeld waren door twijfelachtige rechtspraak. In Schwerin zou van dit alles geen sprake zijn geweest, niet onder het Sovjetbestuur en evenmin onder de in oktober 1949 opgerichte DDR.

Uit het archief van het *Einwohnermeldeamt* van Timmendorfer Strand weten we dat Stöwsands vrouw en kinderen op 7 mei 1951 geregistreerd werden als nieuwe inwoners van deze kleine badplaats en *Seekurort* met negenduizend inwoners, 10 kilometer ten noorden van Lübeck, in West-Duitsland. Hoe ze daar kwamen, is niet bekend. Al vanaf augustus 1950 kende de DDR een *Notausnahmegesetz*, waarbij voor een vertrek naar West-Duitsland toestemming van de autoriteiten vereist was. Vanaf januari 1951 werd vertrek zonder de vereiste toestemming strafbaar. Het duurde nog tot 1952 voordat de grens tussen de Bondsrepubliek en de DDR volledig afgesloten en van mijnevelen voorzien werd. Tevoren vond een uittocht plaats met alle mogelijke vervoersmiddelen, ook over zee. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het gezin Stöwsand in Timmendorfer Strand herenigd werd.⁴⁷ Een inschrijving van Willi Stöwsand in de burgerlijke stand van Timmendorfer Strand is echter niet gevonden. Wel weten we dat Willi Stöwsand nog in 1965 als politierechercheur actief was in Lübeck.⁴⁸ Hij woonde toen in Bad Schwartau, een buurgemeente van Lübeck.

Anders dan in de DDR konden voormalige SiPo-medewerkers in de Bondsrepubliek aanspraak maken op hun tijdens de oorlog opgebouwde pensioenrechten, maar Stöwsand heeft zijn pensioen niet gehaald. Hij stierf op 19 juni 1972 in Hamburg-Bergedorf, 64 jaar oud. Hoe hij hier terecht kwam, is onbekend. Het *Sterberegister* vermeldt geen beroep, familieomstandigheden of doodsoorzaak.⁴⁹

De naam van Willi Stöwsand kwam in 2010 nog eens naar boven toen in Aken het proces gevoerd werd tegen de toen 88-jarige oorlogsmisdadiger Heinrich Boere (1921-2013). Deze was in oktober 1949 door het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam bij verstek ter dood veroordeeld voor drie moorden die hij in opdracht van SS-leider Hanns Rauter gepleegd had. Het ging onder meer om zijn aandeel in de *Silbertanne*-moord die hij met twee anderen uitvoerde op de Bredase apotheker Fritz Bicknese. Stöwsands getuigenverklaring hierover uit 1948 werd in 2010 bij de stukken gevoegd. Boere werd uiteindelijk tot levenslang veroordeeld en stierf in gevangenschap in 2013.

Samengevat

Willi Stöwsand was het type nazi van wie er in de jaren 1933 tot 1945 miljoenen waren. Ze werden lid van de partij uit welbegrepen eigenbelang. Hij was een gelovig man, evangelisch-luthers in het katholieke Breda, gehecht aan zijn familie en zijn streek van herkomst. Hij deed zich niet gelden als een fanatieke antisemiet en Jodenjager, maar was wel sinds 1937 lid van de NSDAP en kandidaat-lid van de SS. Zoals velen was hij stap voor stap gaan geloven in de kracht en ambities van de *Führerstaat*.⁵⁰ Hij opereerde niet sadistisch, maar was wel betrokken bij oorlogsmisdaden en dus allesbehalve een held. Ook manifesteerde hij zich als een opportunist die zich na de oorlog probeerde vrij te pleiten met een halfhartig verhaal dat hij als Kripo-man vooral op boeven en dieven joeg en dat de vervolging van Joden niet zijn werk was, maar dat van zijn Gestapo-collega in de kamer naast hem. Rösener zei hierover in een verhoor op 2 januari 1947:

In Breda werkte ik, evenals Stöwsand, alle voorkomende zaken af. Indien Stöwsand beweert dat ik de politieke zaken afwerkte en hij de criminele zaken, dan heeft hij een verkeerde voorstelling van zaken gegeven. De criminele zaken werden in hoofdzaak afgewerkt door de Nederlandsche politie. Alle *kriminal-polizeiliche* aangelegenheden dienden tot het handhaven der orde en rust in het bezette gebied en werden in den kring Breda en omgeving door Stöwsand en mij afgewerkt.

Afgaande op de processtukken in de CABR-dossiers van onder anderen Stöwsand, Rösener en Visser lag de waarheid in het midden. In de woorden van sommige getuigen in zijn proces was Stöwsand 'de kwaadste niet'. Anderen, zoals Krakauer en Buchsbaum, waren een andere mening toegedaan en spraken over zijn wreedheid. Hij maakte soms gebruik van de speelruimte die hij had om barmhartig te zijn en uit overwegingen van rechtvaardigheid onschuldigen vrij te laten. Ook al probeerde hij weg te blijven uit de martelkamers en bij executies, dat lukte niet altijd. Hij was er trots op dat in zijn Breda geen razzia's hadden plaatsgevonden, maar had wel degelijk actief bijgedragen aan het *Judenfrei* maken van Breda. Hij was een 'gewone', matig ijverige en autoriteitsgevoelige Duitse politieagent, gevormd in de jaren dertig, met een hekel aan onruststokers zoals demonstranten, stakers en fanatieke NSB'ers, en streng als zijn orde verstoord werd.

Mogelijk stelde zijn positie in Breda hem in staat zich te ontwikkelen van een gezagsgetrouwe nationaalsocialist naar een leidinggevende politiemann, zich bewust van de smalle marges waarbinnen hij zijn rechtvaardigheidsgevoel kon laten gelden en zijn geweten sussen. De contacten met de Joodse Raad, in de persoon van voorzitter Henri Samuel, maar ook met de Brabanders die hij moest verhoren, versus de contacten met collaborateurs en op geldelijk voordeel beluste verraders, kunnen hem hierbij hebben geholpen. Na de oorlog wilde hij, door schade en schande wijzer en onafhankelijker geworden, wellicht gezien worden als iemand die 'niet de kwaadste' was, maar hem vielen wel degelijk actieve betrokkenheid bij de Jodenvervolging in Breda en West-Brabant en de mishandeling van arrestanten te verwijten, wat hij zelf ook toegaf.

46 Schwelling, *Heimkehr-Erinnerung-Integration*, 49-58; Hölzl, 'Legenden mit Langzeitwirkung'.

47 Informatie *Standesamt* Gemeinde Timmendorfer Strand.

48 *Adreßbuch der Hansestadt Lübeck und benachbarter Gemeinden 1965: Stöwsand, Willi, Kriminalbeamter*.

49 Hamburg, *Staatsarchiv, Generalregister Sterbefälle 1972-1977*.

50 Frei, *De Führerstaat*.

Proberen wij tot slot Stöwsands levensverhaal te vergelijken met dat van die andere Willi, Willi Lages (1901-1971).⁵¹ Lages was maar zes jaar ouder dan Stöwsand en ook opgeleid tot politiemann. Hij werd al in 1933 lid van de NSDAP en niet veel later van de SS. In Nederland werd hij hoofd van de *Sicherheitsdienst* in Amsterdam en was zodoende in grote mate verantwoordelijk voor de *Jüdische Auswanderung*. Hij was wel een fanatieke antisemit en Jodenjager, niet wars van marteling en moord, en direct betrokken bij Operatie *Silbertanne*. Hij was verantwoordelijk voor het wegvoeren van 75.000 joodse mensen en voor de moord op 450 verzetslieden. Lages werd in september 1949 ter dood veroordeeld voor zijn talrijke misdaden en in de jaren daarna, na de gratiëring door koningin Juliana, een van de Vier van Breda, van wie er na Lages' vrijlating in 1966 drie overbleven in de Bredase Koepelgevangenis.

Was Stöwsand dan minder 'fout' dan Lages? We stuiten hier op het dilemma van de biograaf die enige empathie aan de dag wil leggen en van de historicus die geen juridische maatstaven aanlegt: de afweging tussen meer en minder belastende feiten en daden, tussen schuldig en onschuldig, is een juridische afweging en voorbehouden aan de rechter. Evident is dat Stöwsand een nazi was en zich schuldig maakte aan misdaden. Hiervoor werd hij terecht gestraft en dat kan niet van iedereen gezegd worden. Het feit dat de rechter pas in 1949 oordeelde over Stöwsand, heeft zeker geschied in de strafmaat: was hij al in 1946 of 1947 veroordeeld, dan was zijn straf hoger uitgevallen. Mettertijd werden de vonnissen namelijk steeds milder. Ook al behoorde hij misschien niet tot de ergste daders, als SS'er en hoofd van de *SiPo* was Willi Stöwsand een gevreesde representant van de bezetter.

In dit artikel probeerden we te verhelderen hoe Stöwsands beslissingen om wel en niet te vervolgen, te straffen en zelfs te executeren bepaald werden door eigen afwegingen, beroepsmatige overtuiging, de context van tijd en plaats, en de groepsdruk die hij mogelijk ervoer. Tijdens een verhoor in januari 1946 zei hij: 'Ik ben steeds politiemann gebleven en ik heb mijn zaken objectief behandeld.' Zo oordeelde ook Nijenhuis, tijdens de oorlog directeur van de Bredase gevangenis: 'Stöwsand was wel een politiemann. Eénmaal heb ik gezien dat hij een gevangene een klap in het gezicht heeft gegeven.'⁵²

In september 1948 deed Stöwsand een poging tot zelfreflectie:

Ik ben geen vrijwillig lid geweest van de N.S.D.A.P. (...) Ook nu ik de verschillende problemen in deze wereld bekijk en bestudeer, kan ik slechts met afschuw over het nationaal-socialisme spreken en mijn mening is thans, dat de democratie de juiste regeringsmethode is, waarin de vrijheid der mensen het meest spreekt. Ik ben thans ook tegen ieder dictatuurstelsel.

Ja, 'thans': een late bekeerling? Of deed hij hier een sociaal wenselijke uitspraak? Werd hij lid van de NSDAP om in de eerste plaats zijn loopbaan als politiemann te kunnen voortzetten of deed hij dit mede uit overtuiging? Het blijft gissen naar wat deze nazi en andere nazi's ten diepste dreef. Bestaat er wel iemand als de *anständige SS-Mann* Willi Stöwsand?

Afkortingen

CABR:	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
KMA:	Koninklijke Militaire Academie
NBI:	Nederlands Beheersinstituut
NL-AsdNIOD:	Amsterdam, NIOD
NL-HaNA:	Den Haag, Nationaal Archief
POD:	Politieke Opsporingsdienst
PRA:	Politieke Recherche Afdeling
SA:	<i>Sturmabteilung</i>
SD:	<i>Sicherheitsdienst</i>
SiPo:	<i>Sicherheitspolizei</i>
SS:	<i>Schutzstaffel</i>

Bronnen

Berlijn, Bundesarchiv

Archiv Rasse- und Siedlungshauptamt-SS, inv.nr. R 9361-III/201372 (dossier Willi Stöwsand).
BArch 9361-IX KARTEI / 43270979, NSDAP Gaukartei, Partijkaart Willi Stöwsand.

Greifswald, Stadtarchiv, Standesamt.

Hamburg, Staatsarchiv, Generalregister Sterbefälle 1972-1977.

NL-AsdNIOD

- Knipselcollectie personen, KB 1-6591, Stöwsand, Wilhelm.
- Archief 248-1650, Dossier - Stöwsand, Wilhelm, Sententie van het Bijzonder Gerechtshof te 's-Hertogenbosch in de zaak tegen Stöwsand, 26 januari 1949.
- Archief 911, POD, inv.nr. 67: Processen-verbaal van de Afdeling Opsporing Oorlogsmisdadigers 's-Hertogenbosch tegen H.F.W. Kütke, H.E. Harders en W. Stöwsand inzake misdrijven en de gang van zaken binnen de *Sicherheitsdienst* en de *Sicherheitspolizei*, 1947.

NL-HaNA

Toegang 2.09.16.02, NBI: beheersdossier 52344.

Toegang 2.09.09, CABR

- inv.nr. 72901 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch): Dossier Jan Visser.
- inv.nrs. 73474 (Bijzonder Gerechtshof 's-Hertogenbosch), 87843 (PRA Breda) en 91922 (POD Groningen): Dossiers Willi Stöwsand.
- inv.nr. 87540 (PRA Breda): Dossier Albert E.E. Rösener
- inv.nr. 111082, nr. 8416 (PRA Breda): Dossier Johann Rudolf Bültena

Schwerin, Landeshauptarchiv.

- inv.nr. 05.12.03.01, *Archiv Mecklenburg-Schwerinsches Ministerium des Innern*, 22250/434.

Schwerin, Stadtarchiv, Standesamt.

51 Van der Zee, *Willi Lages*.

52 Zie noot 4: Proces-verbaal van een verhoor op 28 november 1945 (POD Groningen).

Literatuur

- Ambachtsheer, H.F., *'Ter zake politiek'. De Centrale Bewaarpplaats voor Politieke Gevangenen te Scheveningen 1945-1950* (Den Haag 2024) op www.oranjehotel.org/images/files/Ter%20zake%20politiek%20Henk%20Ambachtsheer%202024.pdf.
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A report on the banality of evil* (New York 1963).
- Bader, Jan, *Kroniek van 'n vervolging. Joden in Breda, Oosterhout en omstreken* (Soesterberg 2018).
- Bakker, Joop, 'De Tweede Wereldoorlog en Breda. Geschiedschrijving en beeldvorming', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Oranjeboom'* 54 (2001) 338-378.
- Bakker, Joop, 'J.E.A. van de Poel en de april-mei stakingen van 1943 in Breda', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Oranjeboom'* 56 (2003) 135-164.
- Bakker, Joop, 'Het verzet in de regio Breda nader bekeken', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring 'De Oranjeboom'* 76 (2023) 197-215.
- Benda-Beckmann, Bas von, *Het Oranjehotel. Een Duitse gevangenis in Scheveningen* (Amsterdam 2019).
- Benda-Beckmann, Bas von, *Het kleedje voor Hitler. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam 2024).
- Bird, Stephanie, Mary Fulbrook, Stefanie Rauch & Bastiaan Willems, 'Introduction. "Compromised Identities?" in: idem, eds., *Perpetration and Complicity under Nazism and Beyond. Compromised Identities?* (London etc. 2025; eerste druk 2023) 1-18.
- Brants, Luc, 'Maatschappelijk ongewenst tijdens de bezetting. De vervolging en opsluiting van als sociaal bestempelde mensen', *In Brabant* 16 nr. 1 (2025) 24-31.
- Brants, Luc, 'Was de antihomoseksuele Duitse regelgeving een lege huls? Vervolging van homoseksueel gedrag in Noord-Brabant' in: Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Hertogenbosch 2025) 76-79.
- Brinks, Monique, *Het Scholtenhuis 1940-1945* (3 dln.; Groningen 2004-2015).
- Browning, Christopher R., *Doodgewone mannen. De rol van een Duits politiebataljon bij de Endlösung in Polen* (Amsterdam 1993); vert. door Bies van Ede van *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (eerste druk New York 1992).
- Bruhns, Wibke, *Het land van mijn vader. Geschiedenis van een Duitse familie* (Amsterdam 2005).
- Buchsbaum, Norbert, *Fotograaf zonder camera. Herinneringen van Norbert Buchsbaum* (Amsterdam 1991).
- Buddrus, Michael, en Sigrid Fritzlar, *Juden in Mecklenburg 1845-1945. Lebenswege und Schicksale. Ein Gedankenbuch* (2 bdn.; Schwerin 2019).
- Donke, Kay, 'Die braune Armee, jubelnd von der Menge begrüßt?', *Informationen zur Schleswig-Holsteinischen Zeitgeschichte* 24 (1993) 5-58.
- Frei, Norbert, *De Führerstaat. De nationaal-socialistische heerschappij 1933-1945* (Utrecht 1995).
- Glaudemans, Corien, 'De families Buchsbaum en Krakauer – Poolse glasfabrikanten in Den Haag' (10 juni 2025), op www.joodserfgoeddenhaag.nl/de-families-buchsbaum-en-krakauer-poolse-glasfabrikanten-in-den-haag/ (geraadpleegd 18 augustus 2025).
- Groen, Koos, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2010 tweede druk).
- Grossman, Vasili, *Een schrijver in oorlog. Vasili Grossman en het rode leger, 1941-1945*, ed. Antony Beevor en Loeba Vinogradova, vert. Henk Moerdijk (Amsterdam 2012).
- Haffner, Sebastian, *Geschichte eines Deutschen. Erinnerungen 1914-1933* (München 2014, tweede druk).
- Hallema, A., *Breda vertelt van zijn bevrijding* (Breda 1947).
- Hölzl, Martin, 'Legenden mit Langzeitwirkung' in: Florian Dierl, ed., *Ordnung und Vernichtung. Die Polizei im NS-Staat* (Münster 2011) 91-101.
- Jaeger, D.M. de, *De houding van de Nederlandse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog in de grote steden van Noord-Brabant* (Tilburg 1999).
- Jähner, Harald, *Höhenrausch. Das kurze Leben zwischen den Kriegen* (Bonn 2023).
- Kieft, Ewoud, 'Waarheid en misleiding in het archief. Welke antwoorden vinden we in het CABR?' (december 2024), op www.niod.nl/longreads/waarheid-en-misleiding-het-archief (geraadpleegd 25 augustus 2025).
- Krimp-Schraven, Renske, *Tewerkgesteld. Getuigenissen van de Arbeitseinsatz* (Amsterdam 2024).
- Levi, Primo, 'The Grey Zone' in: idem, *The Drowned and the Saved*, vert. Raymond Rosenthal (London 2013; eerste druk 1988) 31-71.
- Lossez, Corrie, m.m.v. C.J.M. Brok en J.M.F. Ijsseling, 'De Bredase joden en de Holocaust', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda "De Oranjeboom"* 47 (1994) 29-60.
- Maas, Rinie, *Standbeeldje voor stadgenoten. Het Breda van weleer deel II* (Zundert 2003).
- Mildt, Dick de, 'Nur ganz leise klopft mein Herz ...' Genocideplegers in egodocumenten', *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Tiende Jaarboek van het Nederland Instituut voor Oorlogsdocumentatie* (Zutphen 1999) 165-181.
- Oerle, Hans van, 'Het proces-Stöwsand, november 1948-januari 1949', *Engelbrecht van Nassau* 43 nr. 3 (2024) 25-30.
- Petrowsky, Werner, *Lübeck – eine andere Geschichte. Einblicke in Widerstand und Verfolgung in Lübeck 1933-1945* (Lübeck 1986).
- Rothberg, Michael, *The Implicated Subject. Beyond Victims and Perpetrators* (Stanford 2019).

- Schapendonk, Nico, "Tegen wil en dank was Henry Samuel voorzitter van de Joodse Raad in Breda, hij wist: 'Geen enkele Jood gaat dit overleven'", *BN De Stem* 26 maart 2024 op www.bndestem.nl/breda/tegen-wil-en-dank-was-henry-samuel-voorzitter-van-de-joodse-raad-in-breda-hij-wist-geen-enkele-jood-gaat-dit-overleven (geraadpleegd 18 augustus 2025).
- Steenoven, Peter van de, 'Geld stinkt niet. Hero Breda tijdens de Tweede Wereldoorlog' in: Arnoud-Jan Bijsterveld en Henk van Mierlo, red., *Ondernemen in oorlogstijd. Noord-Brabantse industrie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam en Tilburg 2025) 283-310.
- Schwelling, Birgit, *Heimkehr-Erinnerung-Integration* (Paderborn 2010).
- 'Tonnis Pieter Oosterhof' op wkregister.nl/personen/tonnis-pieter-oosterhoff/ (geraadpleegd 2 september 2025).
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven 1935-1945* (Amsterdam 1987, tweede druk; eerste druk 1976).
- Verduijn, Marijke, *De verliezers. Strafen heropvoeding in kamp Vught 1944-1949* (Amsterdam 2023).
- Wilhelm, Friedrich, *Die Polizei im NS-Staat. Die Geschichte ihrer Organisation im Überblick* (Paderborn 1997).
- Zee, Sytze van der, *Willi Lages. Ceremoniemeester van de dood* (Amsterdam 2023).

Frankenland

Wintermaand

REDACTEUR: J. DELSING.

Uitgave: Frankische Werkgemeenschap „De Spade“

3

Olivier Rieter

Noord-Brabant in het spoor van Limburg?

Het collaborerende heemkundige tijdschrift *Frankenland* (1943-1944)

Het *what-if*-genre biedt een boeiende invalshoek om naar het verleden te kijken. Er bestaan de nodige romans en thrillers die speculeren over de vraag wat er zou zijn gebeurd als de Tweede Wereldoorlog anders was verlopen en de nationaalsocialisten hadden gewonnen. De historicus Ivo Schöffers (1922-2012) stelde zich een dergelijke vraag in zijn dissertatie uit 1956 over het nationaalsocialistische geschiedbeeld van Nederland: 'Stel je voor dat de Duitsers wonnen, wat zou er dan van het beeld van de Nederlandse geschiedenis overblijven?'¹ Ook de kijk op de geschiedenis van de provincies zou anders zijn geweest. Wat zou bijvoorbeeld het beeld van de Noord-Brabantse geschiedenis zijn geweest? Schöffers noemt in dit verband het heemkundige en volkskundige maandblad *Frankenland*, waarvan in een oplage van zeshonderd exemplaren tien afleveringen verschenen tussen oktober 1943 en juli 1944 en dat gericht was op het zuiden van Nederland. Hij vindt het 'interessant om zijn anti-Hollandse strekking'. Hij typeert de inhoud als 'meest folkloristische babbelerijen'.²

Schöffers was in zijn verder belangwekkende studie niet primair geïnteresseerd in folklore of volkskunde, de studie van de cultuur van het dagelijks leven van heden en verleden, of heemkunde, de kennis van het streekgebied. Dat is jammer omdat volkskunde en heemkunde nu juist de disciplines zijn die voor het nationaalsocialistische beeld van het verleden belangrijk waren. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland wilden de top van het ministerie van onderwijs en de NSB heemkunde zelfs de grondslag maken van vakken als aardrijkskunde, geschiedenis en biologie in het middelbaar onderwijs, zoals blijkt uit de recente dissertatie van Nienke Altena.³ Een studie naar het geschiedbeeld van de nationaalsocialisten aangaande Nederland kan dus niet zonder aandacht voor volkskunde en heemkunde.

Het genoemde tijdschrift *Frankenland* was het maandblad van de zogeheten Frankische Werkgemeenschap 'De Spade', een nationaalsocialistische organisatie die zich bezighield met de heemkunde en volkskunde van Limburg en Noord-Brabant en gevestigd was in Sittard. 'De Spade' was een onderafdeling van de zogeheten Germaansche Werkgemeenschap Nederland, een in 1940 als Volksche Werkgemeenschap opgerichte mantelorganisatie van de SS. Deze was gelieerd aan de (pseudo)wetenschappelijke onderzoeksgemeenschap *Deutsches Ahnenerbe* van Heinrich Himmler (1900-1945), de *Reichsführer SS*, die als taak had om bewijzen te vinden voor de herkomst en superioriteit van het zogenaamde arische ras.⁴ Het doel van de Werkgemeenschap was 'op een brede propagandistische basis werken aan het uitwissen van de "oostgrens" en de gemeenschappelijkheid van het Duits-

1 Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld*, 12. Zie ook Von der Dunk, *Buren? Een alternatieve geschiedenis*.

2 Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld*, 264.

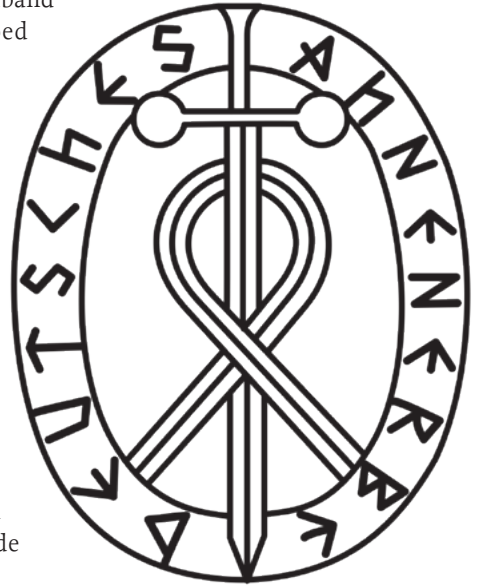
3 Altena, In 'waardigen nationalen geest', besproken in *NRC* 1 december 2025.

4 'Ahnenerbe' op nl.wikipedia.org/wiki/Ahnenerbe (geraadpleegd 4 december 2025).

Nederlandse gebied, de gemeenschappelijke bloedband en het gemeenschappelijke voorouderlijk erfgoed benadrukken'.⁵

Ahnenerbe was Himmlers poging een wetenschappelijke onderbouwing te geven van de raciale nazi-ideologie. In 't Veld schrijft erover:

De organisatie bestond voornamelijk uit *Lehr- und Forschungsstätten* op het gebied van (indo-)germanistiek, volkskunde, prehistorie, archeologie, kortom alles, wat op dit vlak voor de SS interessant was, of waarvoor Himmler speciale belangstelling had: runenschrift, sprookjes en legenden, het binnenland van Azië, grotten, 'indogermanisch-deutsche Musik' – wat de SS-geleerden daaronder ook verstaan mogen hebben – grafheuvels en oude boerderijen, enz., enz.⁶

Ahnenerbe was dus specifiek in volks- en heemkunde geïnteresseerd. De *Volksche*, vanaf 1943 Germaansche Werkgemeenschap was bedoeld als instrument om de Nederlanders op den duur van het nationaalsocialistische gedachtegoed te doordeesemen. Het tijdschrift *Frankenland* paste in deze strategie. Rechtstreekse verwijzingen naar nationaalsocialistische machtsuitoefening zijn bijna afwezig in de artikelen. Het ging vooral om het uitdragen van een regionaal-culturele plaatsbepaling van Noord-Brabant, Limburg en het zuiden van Gelderland in het bredere Germaanse verband, waarbij men aan deze katholieke provincies het verzonnen etiket 'Frankenland' gaf.

Volgens Schöffers ging het primair om een folkloristisch blad. De verwante termen folklore, volkskunde, etnologie en immaterieel erfgoed worden tegenwoordig veelal door elkaar gebruikt maar hebben niet exact dezelfde betekenis. Hier volstaat het te melden dat het in deze wetenschapsvelden gaat om kennisverwerving op de terreinen van doorgegeven praktijken, rituelen en verhalen, die verbonden zijn met het dagelijks leven in heden en verleden, met inbegrip van klederdracht, ambachten, muziek en voeding.⁷ Het kan gaan om internationaal, nationaal, regionaal of lokaal onderzoek. Dergelijk onderzoek heeft in zichzelf geen verdachte of 'foute' dimensie, vaak integendeel. Zoals voor meer disciplines geldt, kan zo'n studie echter wel verkeerd worden ingezet. Dit misbruik van legitieme en zinvolle belangstelling komt hierna aan de orde.

Behalve op volkscultuur richtte *Frankenland* zich ook op heemkunde. Academische belangstelling voor regionale geschiedenis dateert in Nederland van na de Tweede Wereldoorlog.⁸ Heemkunde kwam echter al in de jaren dertig op, net als in andere Europese landen. Deze belangstelling voor de geschiedenis en cultuur van de regio was toen vooral te vinden onder amateurs, veelal niet geschoold als historicus.⁹ Dit niet-professionele karakter is ook terug te zien in de artikelen in *Frankenland* uit de jaren 1943-1944.

De volgende vragen staan in het vervolg centraal: hoe wordt de verhouding geschetst tussen de provincies Limburg en Noord-Brabant en tot grotere geografische eenheden als het Frankenland uit de tijdschrifttitel, het Nederduitse gebied en Groot-Nederland? In

hoeverre is de raciale *Blut-und-Boden*-ideologie zichtbaar in de artikelen en in het beeld van het verleden dat in dit tijdschrift naar voren komt? In hoeverre was er eerder sprake van volkscultuur dan van *völkische Kultur*? In welke mate is in het tijdschrift het anti-Hollandse sentiment waar te nemen waarvan Schöffer gewag maakt? Welke status hadden de zogenaamde Franken in het Germaanse verhaal, in relatie tot de andere vermeende stamvolken van Nederland: de Saksen en de Friezen?

Door een beschrijving van de inhoud van de tien afleveringen van *Frankenland* proberen we de antwoorden op deze vragen te geven. Het analyseren van wat in nationaalsocialistische kringen in de jaren dertig en veertig in tijdschriftvorm werd gepubliceerd, toont wat er werd uitgedragen of retorisch werd geconstrueerd. Door het tijdschrift in een bredere context te plaatsen beoog ik inzicht te krijgen in de toenmalige mentaliteit en meningen in Zuid-Nederland en daarbuiten over begrippen als stam, ras en cultuurruimte.

Drie stamvolken en ‘raszuiverheid’

Het Frankenland uit de titel van het tijdschrift was, zo werd beweerd, het gebied waarin het oude volk van de Franken in de jaren 1940 nog steeds zou wonen, in weerwil van alle historische ontwikkelingen in de voorafgaande 1500 jaar. Men situeerde dit Frankenland zonder veel historische onderbouwing in het zuiden van Nederland. De nationaalsocialisten vonden het overzichtelijk om de drie genoemde volken te herscheppen en ze te verbinden met gebieden in het noorden (de Friezen), het oosten (de Saksen) en het zuiden (de Franken). Het Zuid-Nederlandse Frankenland heeft echter nooit bestaan als aparte geografische eenheid.

De meeste Nederlanders geloofden in de eerste helft van de vorige eeuw in het verhaal van de drie genoemde stamvolken en het werd ook zo onderwezen op alle lagere scholen, ook nog lang na de bezetting. Het is daarom niet verrassend dat de bezetter probeerde aan te sluiten bij dit verhaal, dat ook de mogelijkheid bood om andere grenzen te hanteren dan de oude tussen Nederland en Duitsland.¹⁰ Belangrijk aan de drie volken was dat ze als Germaans werden beschouwd.¹¹ Het drie-volkengeschiedbeeld verving het oude beeld van het Bataafse verleden. Die ‘Bataafse mythe’ sloot aan bij de Hollandse en protestantse visie op het verleden en was niet zo aantrekkelijk voor sommige intellectuelen die niet in het westen van het land woonden. Met een Frankische, Saksische of Friese mythe konden zij mogelijk beter uit de voeten.¹²

De vroegmiddeleeuwse Franken zouden volgens de stammentheorie een ander type boerderij hebben bewoond dan de Friezen en de Saksen. De germanist J.H. Gallée (1847-1907) meende dat er in de behuizing van deze stammen sprake was van continuïteit met het verleden. Het verleden van de stam was zodoende nog aanwijsbaar in het toenmalige cultuurlandschap. Deze visie op het Nederlandse verleden geldt tegenwoordig als achterhaald, maar was tot in de jaren zeventig algemeen aanvaard in Zuid-Nederland.¹³

5 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 272; ‘Der Vaderen Erfdeel’ op nl.wikipedia.org/wiki/Der_Vaderen_Erfdeel (geraadpleegd 3 december 2025).

6 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 65.

7 Hopkin, ‘Regionalism and folklore’, 43.

8 Bijsterveld en Mol, ‘*All history is local history*’, 28.

9 Slegers, *Mensen uit de kringen*.

10 Eickhoff, ‘Intenties en effecten van de *Westforschung*’, 203.

11 Beyen, ‘A Tribal Trinity’.

12 Beyen, ‘A Tribal Trinity’, 504.

13 Rooijackers, *Mensen en dingen*, 129.

Volkskundige en germanist Jan de Vries (1890-1964) in 1932. GaHetNa (Nationaal Archief NL) 2.24.14.02, Bestanddeelnummer 252-0408.

Weet U nog wel dat we op de achterkant van AO 650 en 644 een vierstal zielige gevallen van „overspecialisatie” signaleerden? Nu werden ons weer twee gevallen gemeld.

Het eerste betrof een geval van overspecialisatie bij een analist. In het begin ging het goed. Maar langzamerhand, nadat de man zijn familieleden meer en meer achterstelde bij zijn onpersoonlijke formules, veranderde zijn gezicht. Hier ziet U, als waarschuwing in een rood bord gevat, het tragische resultaat. En het allerergste moesten wij U nog vertellen: Hij **WEET HET ZELF NIET EENS**, en niemand durft het hem te zeggen.

Een elektro-technicus verging het al niet beter. Toen hij evenwel zijn niet te stulten metamorfose opmerkte ging hij (practicus als hij was) maatregelen treffen. In zijn bordjes monteerde hij een schroefdraad. Als hij „ja” bedoelde knipogde hij met zijn rechter-, als hij „nee” wilde zeggen met zijn linker oog.

Eén ding is zo mogelijk nog erger dan je eigen overspecialisatie niet te bespieren ... dat is: je erbij neerleggen en maatregelen treffen, om deze nog meer toe te spijzen! Alleen AO kan dan nog uitkomst bieden!

Het blijft een goede les; specialiseer U niet te veel, maar lees liever als tegenwicht AO. Vijftig weken per jaar degelijke actualogie (eigentijds-kennis!)

De prijswinnaars van AO-Testogram 676-675 zijn:

1. C. H. G. de Raad, Dalfeen
2. Mevr. F. W. de Vries, Amerfoort
3. S. Verwey, Groningen

Deze prijzen alsmede de tien boekenprijzen zijn reeds verzonden.

Opl.: Mor: 1, keg. 4, Evert, 9, was, 12, Grieg, 14, Axolot, 16, Marin, 18, sla, 19, neus, 21, Est, 22, eer, 24, een, 26, conto, 27, wees, 28, soep, 29, afzet, 30, het, 31, E.K., 33, va, 34, ere, 35, id, 36, aga, 37, ink, 39, nu, 40, er, 41, te, 42, g., 44, Abe, 46, sim, 48, n.c., 49, pen, 51, et, 52, te, 53, arr, 54, sleer, 55, Eros, 58, post, 61, noris, 62, deb, 63, gade, 65, arr., 67, seend, 69, rok, 70, Ibees, 72, Leguaan, 73, riken, 77, een, 78, gestel, 79, son.

Vert.: 1, krant, 2, ei, 3, genog, 4, ex, 5, voet, 6, als, 7, rots, 8, t.a., 9, waraan, 10, er, 11, Dierx, 12, glood, 13, ga, 14, see, 15, les, 16, me, 17, sterr, 18, schildpad, 20, uw, 23, t.p., 25, steerkraab, 32, karek, 33, vloed, 36, ara, 38, kin, 43, gele, 46, bergen, 47, landas, 48, Orion, 50, nobis, 53, aren, 55, ad, 56, rd, 57, sage, 58, pras, 59, sen, 60, te, 64, An, 66, Rus, 68, nr., 71, S.E., 73, eg, 74, al, 76, k.o.

In dit testogram is tot onze spijt in het woord 11 vert. een drukfout geslopen.

æ
Nr 678
27 september 1957

Laatste nummers f 0.50/B. fr. 7.—

... klopt dat?

AO-REEKS, verslijnt, wekelijks, uitgifte UvO, Amsterdam

Na de Tweede Wereldoorlog werden vraagtekens gezet bij de Friezen, Saksen en Franken als vroegere bewoners van het huidige Nederland, bijvoorbeeld in deze brochure door W.J. de Boone uit 1957 in de educatieve AO-Reeks.

De stammen werden in verband gebracht met raciaal denken. De in de oorlog collaborerende volkskundige en germanist Jan de Vries (1890-1964) plaatste weliswaar vraagtekens bij de drie voor het latere Nederland bepalende stammen uit de vroege middeleeuwen, maar bepleitte tegelijkertijd al voor de bezetting een raciale agenda. Volgens hem kwam de Nederlandse bevolking voort uit nog oudere bevolkingsgroepen dan Friezen, Saksen en Franken. Deze zouden zich als het Alpiene en het Noordse ras hebben weten te handhaven.¹⁴ Met ‘Alpien’ en ‘Noords’ werden destijds twee blanke hoofdrassen op het Europese continent aangeduid. De Vries zag misschien niets in het verhaal van de drie stamvolken, maar maakte in 1937 onderscheid tussen het uiterlijk van mensen boven en onder de rivieren in Nederland: ‘in het Noorden is het een mensenschlag van forschen lichaamsbouw, gekenmerkt door langen schedel en smal gelaat, blonde haren en blauwe tot grijze oogen; het Zuidelijke type is klein en gedrongen, heeft korten schedel, donkere haren en bruine oogen.’¹⁵ De mensen boven de rivieren waren in De Vries’ visie voorbeelden van de *homo nordicus*, die uit het zuiden van de *homo alpinus*. De laatste waren uiteindelijk geen Germanen of minder zuiver Germaans. Hij wijst erop dat deze twee ‘volkselementen tot ver buiten de grenzen van ons vaderland worden aangetroffen’. Dergelijke denkbeelden waren koren op de molen van de nationaalsocialisten, die het belang van historisch gegroeide grenzen wilden relativeren op basis van vermeende raciale kenmerken van de bevolking.

In de eerste decennia van de twintigste eeuw betoogden ook anderen dan De Vries dat de raciale geschiedenis van het gebied dat later Nederland werd, al was begonnen in de jonge steentijd, veel eerder dan de periode van Friezen, Franken en Saksen. De archeoloog A.E. van Giffen (1884-1973) noemde de hunebedbouwers de ‘grondstam’ van de latere Nederlandse bevolking. Ze waren volgens hem oorspronkelijk afkomstig uit wat later het noorden van Duitsland zou zijn.¹⁶ Voor hem symboliseerden de hunebedden een etnische essentie. Enerzijds zouden er oeroude gemeenschappen als de Drentse dorpen zijn, anderzijds was er, zo schreef hij in 1943, de ‘voornamelijk tot de steden beperkte infiltratie van Joodsche elementen’.¹⁷

Zo werd er een onderscheid aangebracht tussen de stad en het meer ‘raszuivere’ platteland. Sommige nationaalsocialistische literatuur benadrukte tevens, voortbouwend op de inzichten van De Vries en anderen, het verschil tussen de bewoners van Zuid-Nederland en de rest van het land, al dan niet op basis van de drie-stammentheorie.¹⁸ In het blad *Frankenland* zien we deze aandacht voor de vermeende raciale inferioriteit van de Frankische Zuid-Nederlanders niet terug: dat zou bij de lezers in de regio immers niet goed zijn gevallen. Wat de drie-stammentheorie en ander raciaal denken verbindt, is de gerichtheid op de rol van erfelijkheid en ‘bloed’ in het ontstaan van cultuur.

Het onderscheid tussen Franken enerzijds en Friezen en Saksen anderzijds werd ook in de verf gezet in de kringen van de Stichting Saxo-Frisia, die het noorden en oosten van Nederland bestreek. De Groningse hoogleraar Oudgermaans en Oudfries J.M.N. Kapteyn (1870-1949) was hiervan de drijvende kracht.¹⁹ De stichting werd in 1941 opgericht onder de hoede van de genoemde SS-mantelorganisatie Volksche Werkgemeenschap. Kapteyn riep toen op tot de bundeling van ‘volksche krachten in het Noorden’.²⁰ De stichting stond

14 Dekker, *De Nederlandse volkskunde*, 137.

15 De Vries, ‘De samenstelling van ons volk’, 76.

16 Eickhoff, ‘De “geest” van de hunebedbouwers’, 41.

17 Eickhoff, ‘De “geest” van de hunebedbouwers’, 45.

18 Bijvoorbeeld Schaap, ‘Nederlandsche volks- en ambachtskunst’, 327, geciteerd in Dekker, *De Nederlandse volkskunde*, 225.

19 ‘Johannes Marie Neele Kapteyn’ op nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Marie_Neele_Kapteyn (geraadpleegd 3 december 2025).

20 ‘Saxo-Frisia’ op www.geheugenvandrenthe.nl/saxo-frisia (geraadpleegd 27 november 2025).

deels los van een tijdschrift met dezelfde naam, dat twee jaar eerder, nog voor de Duitse inval, was opgericht.²¹

Sommige nationaalsocialistische schrijvers meenden dat hoe noordelijker men kwam, des te Germaanser men was, ook al omdat men in het noorden een andere relatie had met de zon. In zuidelijke streken zou de zon in elk seizoen dezelfde betekenis hebben, in het noorden werd de zon meer gezien als ‘de bringer van vruchtbaarheid en leven’.²² Ook vonden bepaalde auteurs dat hoe noordelijker men kwam, des te Nederlandse de mensen waren. Schöffers schrijft:

In zijn brochure *Wat is Nederlandsch?* (...) betoogde de Fries Taido Tjapke, dat zijn Friezen het meeste Noordse bloed in de aderen hadden, de Saksen iets minder, de Franken echter schrikbarend door alpiene invloeden waren verbasterd. Hij ontkende daarom dat de ordelijke, vasthoudende en ingekeerde Fries of Saks iets gemeen had met de tuchteloze, kwebbelige en buigzame Frank, laat staan met die Frank enig gemeenschappelijk ‘Nederlands’ volkskarakter zou bezitten.²³

Zuidelijke mensen werden in dit narratief niet alleen qua etniciteit, maar ook qua geloof onderscheiden van de meer ‘puur’ Germaanse mensen, waarbij calvinisme als ‘beter’ of ‘Germaanser’ werd gezien dan katholicisme. Hiermee bouwde men voort op de denkbeelden van de Friese linguïst Johan Winkler (1840-1916), die de Friezen en Saksen als de echte Nederlanders zag, meer dan de Franken.²⁴ Het uitheemse katholicisme zou de bijl hebben gezet in de authentieke Germaanse cultuur, ook letterlijk: denk aan het omhakken van heilige eiken. De bewoners van het zuiden van Nederland werden gezien als behorend tot die katholieke cultuurgroep.

Er was echter geen sprake van een eenduidige nationaalsocialistische visie op het raciale en culturele verleden van Nederland en de Nederlanders. In bezet Nederland waren de Nederlandse SS en de NSB, de Nationaal Socialistische Beweging, elkaars concurrenten, al was de Nederlandse SS, opgericht in 1940, nauw verbonden met de NSB. Onderlinge machtsstrijd was van oudsher een belangrijke factor in extreemrechtse kringen. We beperken ons hier tot de eigentijdse ideologie en gaan voorbij aan het ‘getouwtrek’ en de ‘regelrechte kinderachtigheden’ in de strijd tussen Anton Musserts NSB en de Nederlandse tak van de SS.²⁵ Het volstaat hier om op te merken dat de SS nog extremer was dan de NSB en dat deze partij meer dacht aan wat men in het Nederlandse belang achtte, terwijl de SS meer Groot-Germaans georiënteerd was.

Een analyse van de inhoud van een tijdschrift als *Frankenland* onthult iets over de manieren waarop beelden en interpretaties van regionale en supra-regionale identiteit en verschillen werden geconstrueerd. In hoeverre week men hierin doelbewust af van de ‘geijkte geopolitieke cartografering’?²⁶

Grenzen

Het zogenaamde Frankenland, waar het volk van Zuid-Nederland woonde, was een fictie die werd ingezet om het denken over grensgebieden en culturele ruimtes in Groot-Germaanse zin om te buigen. Aan deze visie werd in Duitsland in het kader van de *Westforschung* al voor de bezetting van Nederland gewerkt. Na de Duitse inval probeerde men deze visie ook in Nederland te verspreiden, verwijzend naar het verleden wanneer dat uitkwam. De nati-

onaalsocialisten gebruikten hiërarchische en anachronistische aanduidingen als *Gauleiter* voor de functie van een bestuurder in een bepaalde regio, verwijzend naar de ‘gouwen’ in het voormalige Frankische Rijk.²⁷ Het Zuid-Nederlandse ‘Frankenland’ was in zekere zin een nieuw geschapen ‘gouw’. Grenzen zijn veelal ontstaan door machtsuitoefening. Dergelijke machtsuitoefening kan bestuurlijk en/of militair zijn, maar is meestal ook cultureel bepaald.²⁸ Soms wordt er actief geprobeerd de door geweld ontstane gebieden cultureel samen te binden.

In de negentiende eeuw heeft de geschiedschrijving een cruciale rol gespeeld in het opstellen van historische verhalen die pasten bij deze door machtsuitoefening ontstane grenzen. Er verschenen in bijna alle Europese natiestaten nationale legitimerende geschiedenissen.²⁹ De literatuur- en cultuurhistoricus Joep Leerssen heeft gewezen op de historische toevalligheid of contingentie van grenzen.³⁰ Alle grenzen die niet door water of bergen bepaald zijn, zijn niet vanzelfsprekend en geen natuurlijke gegevenheden. Dat meenden de nationaalsocialisten ook. Zij vonden het een historische anomalie dat er een grens liep tussen Germaanse broedervolken. Ze wilden komen tot een herdefiniëring van grenzen, op basis van een andere interpretatie van de geschiedenis.

De politicoloog Thomas Müller beschrijft de nationaalsocialistische kijk op het grensoverschrijdende Frankenland.³¹ Hij ziet de bestaande grenzen die de nationaalsocialisten wensten aan te passen echter als natuurlijke grenzen, terwijl in feite alle niet geologisch bepaalde grenzen politieke constructies zijn, dus ook de toenmalige grenzen van Nederland. Voor de nieuw te realiseren grenzen van het Derde Rijk gold dat geconstrueerde karakter evenzeer. Al in het *Deutschlandlied* uit 1841, geschreven dertig jaar voor de stichting van het Duitse keizerrijk, is sprake van het streven naar eenwording van het Duitse volk *Von der Maas bis an die Memel, Von der Etsch bis an den Belt*, waarbij drie rivieren en een zeestraat als natuurlijke grenzen worden genoemd.³² Het streven van de nazi's om tot een andere kijk op historische grenzen te komen had alles te maken met een agressieve machtspolitiek ten dienste van de uitbreiding van de *Lebensraum* van het Duitse volk. Hiertegen richtten zich vanzelfsprekend veel, maar niet alle Nederlanders vanwege een geschonden rechtvaardigheidsgevoel.

De visie van de nationaalsocialisten op grenzen bouwde voort op de denkbeelden van de geograaf Friedrich Ratzel (1844-1904), die meende dat grenzen dynamisch zijn en dat de grenzen van Duitsland daarom nog niet voor altijd vastlagen.³³ Ratzels visie op de dynamiek van de grensruimte sloot aan bij een sociaal-darwinistische visie op landen en staten. Hierin paste men de principes van de evolutietheorie, zoals natuurlijke selectie en *survival of the fittest*, toe op menselijke samenlevingen en gedrag. Ook in het Derde Rijk meende men dat het spreken in termen van *Grenzräumen* geopolitieke aanspraken rechtvaardigde. Het onderzoek ten behoeve van de cultuurpolitieke expansie in westelijke richting werd *West-*

21 'Saxo-Frisia (stichting)' op [nl.wikipedia.org/wiki/Saxo-Frisia_\(stichting\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Saxo-Frisia_(stichting)) (geraadpleegd 27 november 2025).

22 Van Heemskerck Düker en Van Houten, *Zinnebeelden in Nederland*, 16.

23 Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld*, 111, verwijzend naar Tjapke, *Wat is Nederlandsch?*.

24 Beyen, 'A Tribal Trinity', 498.

25 In 't Veld, *De SS en Nederland*, 287.

26 Schöffner, *Het nationaal-socialistische beeld*, 113.

27 'Gauleiter' op en.wikipedia.org/wiki/Gauleiter (geraadpleegd 27 november 2025).

28 Bijsterveld, *Naar indicatoren voor regionale samenhang*.

29 Geary, *The Myth of Nations*.

30 Leerssen, *De bronnen van het vaderland*, 13.

31 Müller, 'Het zogenaamde Frankenland'.

32 'Deutschlandlied' op en.wikipedia.org/wiki/Deutschlandlied (geraadpleegd 27 november 2025).

33 Brauer, *Over de grens*, 111.

forschung genoemd.³⁴ Deze kende, aldus Brauer, 'geen strak omlijnd programma, maar was de veelzijdige samenwerking van een heterogeen, wijdvertakt netwerk van hele en halve wetenschappers in het Duitse grensgebied, vooral in de grote steden van het Rijnland'.³⁵ Het construct Frankenland sluit aan bij deze *Westforschung* en bij de zogenoemde *Volksgeschichte* en de *Kulturraumforschung* die in de eerste helft van de twintigste eeuw populair waren in Duitsland. De laatste ging uit van het essentialistische idee dat regionale identiteiten gebaseerd zijn op etniciteit, volkscultuur en taal.³⁶ Onderzoek naar cultuurruimte is niet louter raciaal georiënteerd, maar de nationaalsocialisten maakten de koppeling met ras wel degelijk.

Ook Frankenland werd in de nationaalsocialistische visie opgevat als een culturele ruimte en de term ruimte komt dan ook vaak terug in de artikelen in het gelijknamige tijdschrift. Een en ander werd verbonden met het nog te behandelen *völkische* gedachtegoed. In de woorden van de historicus Ad Knotter:

De herleiding van cultuurverschijnselen tot hun *völkische*, of met een moderner woord etnische oorsprong kan men beschouwen als de methodologische kern van de *Volksgeschichte*. De kenmerken van dit *Volkstum* bestonden niet alleen in een verondersteld stamverwantschap, maar ook in cultuuruitingen, als taaleigenschappen, nederzettingvormen, plaatsnamen, volksgebruiken, die zich in onderlinge samenhang ruimtelijk zouden laten ordenen tot een zogenaamd *Kulturraum*. De *Kulturraumforschung* hield zich bezig met de wijze waarop stamverwantschap en cultuurvormen zich tot elkaar verhiel- den, waarbij er overigens zeker geen één op één verhouding tussen de 'stam' en een bepaalde cultuuruiting hoefde te zijn. In die zin zijn typisch volkshistorische begrippen als *Volkstum* en *Kulturboden* of *Kulturraum* breder dan het idee van een stamverwant 'volk'.³⁷

De gerichtheid op het volk en zijn culturele ruimte zien we duidelijk terug in de artikelen in *Frankenland*, met name in de meer programmatische artikelen die geen deelonderwerpen bestrijken.

Maas- of Frankenland

Frankenland in Zuid-Nederland moet worden onderscheiden van de Duitse regio Frankenland (Franken) in Midden- en Zuid-Duitsland. Het gaat bij het eerste om een verzinsel om een nieuwe landsstreek of zelfs een aparte Germaanse volksstam in een eigen culturele ruimte te scheppen en deze op cultureel vlak los te scheuren van het Nederlandse verband. Men speculeerde erop dat de anti-Hollandse gevoelens in de provincies Limburg en Noord-Brabant hiertoe aangewend konden worden. De nazi's wilden de streek in het tweestromenland van Rijn en Maas herdefiniëren als historisch, cultureel en economisch bij elkaar horend.³⁸ Door deze *Grenzland*-politiek wilde men de mensen in de grensstreek ook cultureel bij elkaar brengen. Müller ziet deze nazistische constructie als een pan-Germaanse voorloper van de hedendaagse Euregio Maas-Rijn. Hij spreekt van een 'door racisme gekenmerkt regionalisme en culturalisme'.³⁹

Limburg ligt centraler in de genoemde regio van Maas en Rijn, het zogenaamde Frankenland, dan Noord-Brabant, dat cultureel het grensgebied is tussen het noorden en het zuiden, eerder dan tussen het oosten en het westen. De gangmakers van het Frankenland-gedachtegoed waren dan ook vooral Limburgers. Noord-Brabant volgde in het spoor van

Limburg, zoals dat in de nationaalsocialistische ideologie was gevormd. De situatie zou anders zijn geweest als de bezetter wat had gezien in de Groot-Nederlandse gedachte, die de staatkundige vereniging van Vlaanderen en Nederland nastreeft. Hierin is Noord-Brabant eerder centraal dan perifeer gelegen, als hart van de Nederlanden. De Groot-Nederlandse gedachte werd echter als strijdig ervaren met het Groot-Germaanse gedachtegoed van de Duitse nationaalsocialisten.

De beperking van Frankenland tot Noord-Brabant, Limburg en eventueel het zuiden van Gelderland is des te merkwaardiger gezien de historische banden van Noord-Brabant met het zuiden van het voormalige hertogdom Brabant, de toenmalige Belgische provincies Antwerpen en Brabant. Vormde in de nationaalsocialistische visie de in 1648 getrokken grens tussen de Spaanse, later Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek, die in 1839 de rijksgrens werd tussen België en Nederland, dan wel een culturele en etnische grens? Ook in België meende men van de stam der Franken af te stammen. Niet voor niets verschijnt in de Antwerpse Kempen al vanaf 1903 het tijdschrift *Taxandria*, tijdschrift van de gelijknamige Geschied- en Oudheidkundige Kring, dat met zijn naam aansluit bij dat Frankische verleden.⁴⁰

In de nationaalsocialistische visie was Limburg in de negentiende en twintigste eeuw verhollandst en waren de Limburgers in feite lange tijd gewoon Duitsers geweest, ook taalkundig.⁴¹ Voor Noord-Brabant kon zoiets niet of veel minder gemakkelijk beweerd worden. Het bij elkaar voegen van beide provincies in het concept Frankenland was dan ook een opzichtige constructie, die in het Duits-Limburgse grensgebied geloofwaardiger was dan in Noord-Brabant. Deze provincie werd tot een soort achterland van Limburg gemaakt, wat in het geheel niet strookte met het zelfbeeld van de meeste Brabanders, die mogelijk eerder de omgekeerde relatie veronderstelden. Erg succesvol kon het nationaalsocialistische verhaal van de provincie als deel van Frankenland dan ook niet zijn in Noord-Brabant.

De etnoloog Gerard Rooijackers heeft erop gewezen dat juist omdat de culturele verschillen tussen Noord-Brabant en Limburg kleiner zijn dan tussen deze provincies en de andere Nederlandse provincies (met als gemeenschappelijke kenmerken onder meer geloof, tongval en carnaval), er extra behoefte is om zich van elkaar te onderscheiden.⁴² Rooijackers verwijst hierbij naar de filosoof Cornelis Verhoeven (1928-2001), die in navolging van Sigmund Freud stelde dat hoe kleiner de verschillen zijn, des te meer het gewicht van die verschillen wordt ervaren.⁴³

34 Zie het themanummer over *Westforschung* van *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 nr. 2 (2005).

35 Brauer, *Over de grens*, 113.

36 Knotter, 'Na de *Kulturraumforschung*', 235.

37 Knotter, 'Na de *Kulturraumforschung*', 229.

38 Müller, 'Het zogenaamde Frankenland', 53.

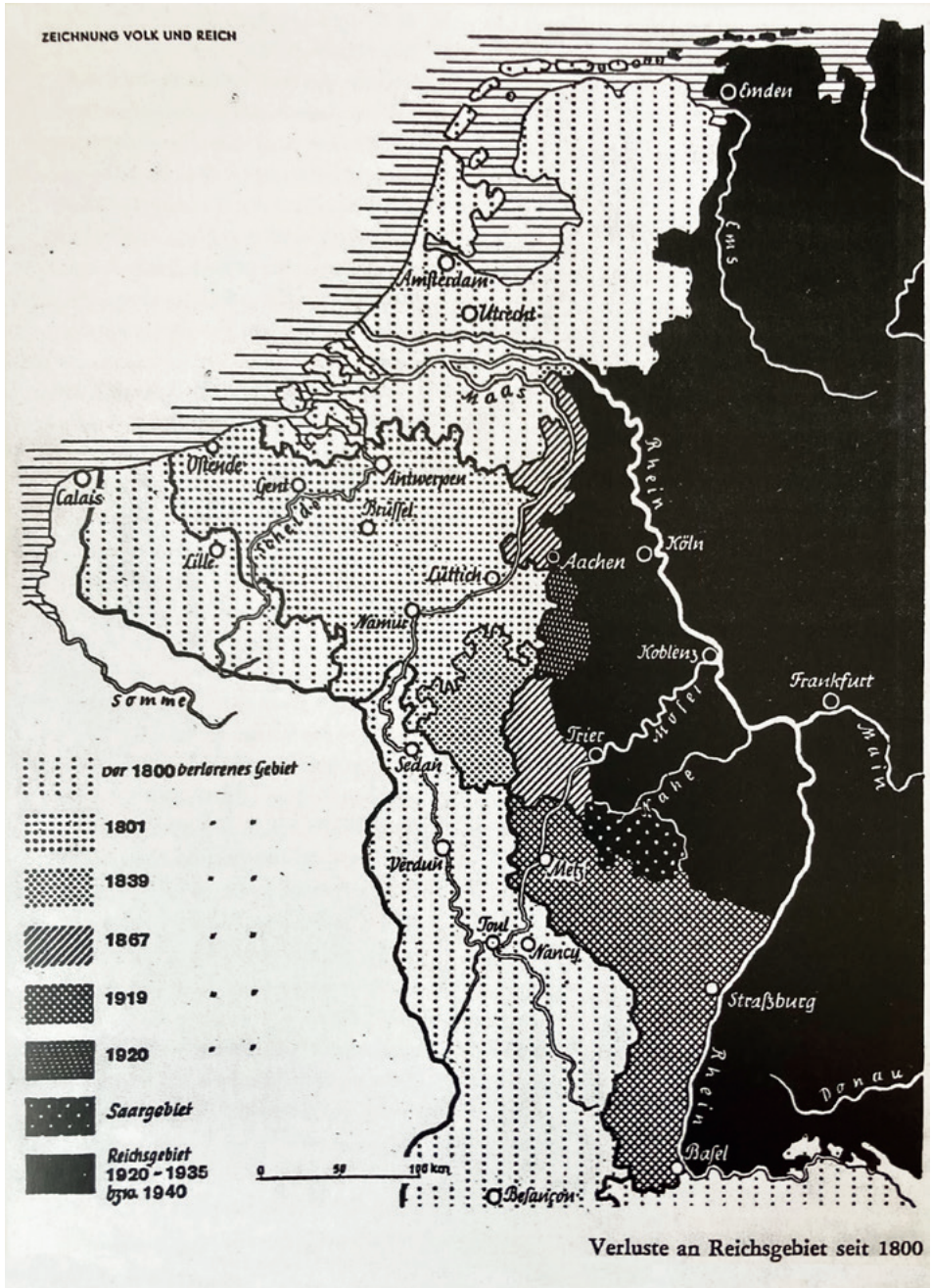
39 Müller, 'Het zogenaamde Frankenland', 54.

40 'VZW Taxandria' op taxandriavzw.be (geraadpleegd 7 december 2025).

41 Brauer, *Over de grens*, 116.

42 Rooijackers, 'De ideologie van het heem', 7. Freud schreef in 1930 over 'het narcisme van de kleine verschillen'.

43 Rooijackers, 'De ideologie van het heem', 7.

Verloren Reichsgebiet sinds 1800. Kaartje uit *Deutschland und der Westraum* (Berlin 1943).

Völkische Kultur, volkscultuur en *Blut und Boden*

Het onderverdelen van mensen in etnisch-geografische groepen was essentieel voor de nationaalsocialisten. *Völkische* auteurs werkten binnen dit etnisch denkkader. Culturele verschillen tussen mensen en volken zouden kunnen worden verklaard door hun etnische afkomst en hun bloed. Ook in de symbolen, ambachtelijke producten en boerenhoeven die onderdeel uitmaken van de cultuur van bepaalde regio's, zag men uitingen van etniciteit. Deze auteurs putten graag uit volksculturele bronnen, waarbij men bijvoorbeeld een verband veronderstelde tussen uiteenlopende zaken als 'volksbiologie' en dialect.⁴⁴ Taalgrenzen worden zo verward met 'etnische' grenzen. In dit *völkische* gedachtegoed wordt 'het heem' (het eigene, de woonomgeving) innig verbonden met het volk en de volkscultuur die er een natuurlijke uiting van zou zijn. De gebruiken van een volk zouden iets zeggen over zijn essentie, zijn onveranderlijke kern, overgeleverd in het erfelijk materiaal. Volkscultuur heeft voor de schrijvers in deze traditie te maken met cultuuroverdracht via de genen, iets waarin destijds veel mensen geloofden. Ook niet-nationaalsocialistische auteurs als de psycholoog Carl Jung (1875-1961) meenden destijds dat overdracht van cultuur deels via de afstamming geschiedde, via overgeërfde oerbeelden en dergelijke.⁴⁵ Het *völkische* sloot aan bij deze etnische benadering van geschiedenis en wordt dan, zoals we zagen, *Volksgeschichte* genoemd.⁴⁶

Volgens nationaalsocialisten was het Duitse volk op onnatuurlijke wijze opgesplitst door begrenzingen die met het toevallige verloop van de geschiedenis te maken hadden en niet met de raciale essentie.⁴⁷ De Nederlanden werden in sommige Duitse historische benaderingen gezien als het strijdtoneel tussen Germaanse en Romaanse cultuur: van de Guldensporenslag, de Tachtigjarige Oorlog en de Franse invasie van 1672 tot het verzet tegen de inlijving door Napoleon.⁴⁸ De tegenstelling Germaans-Romaans was in deze visie natuurlijk, maar het ontstaan van een tussengebied of bufferzone, de Nederlanden, niet per se. De nationaalsocialisten beschouwden dit tussengebied niet als een historisch gegroeide eenheid, waarin Nederland en Vlaanderen op elkaar betrokken waren. Zij zagen niets in het uitdragen van de Groot-Nederlandse gedachte en verwachtten meer heil van een Groot-Germaans verband. De Nederlanden moesten dus geen aparte geografische zone vormen die losstond van het Germaanse broedervolk. Zelfs het zuiden van het voormalige hertogdom Brabant rekende men er niet toe, zoals we al zagen.

Het nationaalsocialistische etnisch-geografische of *völkische* gedachtegoed verbond het regionale en etnische zodoende met denkbeelden over *Blut und Boden*. Dit concept werd voor het eerst geformuleerd in het werk van de cultuurpessimistische intellectueel Oswald Spengler (1880-1936) en in de jaren dertig verder uitgewerkt door de nationaalsocialistische ideoloog Walther Darré (1895-1953).⁴⁹ Deze legitimeerde een racistische agrarische politiek waarin de Germanen natuurlijk verbonden waren met hun grond, in tegenstelling tot de nomadische Joden.⁵⁰ Volkeren waren van nature thuis in een bepaald gebied, waarop ze ook nog aanspraak konden maken als ze er door het verloop van de geschiedenis tijdelijk niet hadden verbleven.

44 Vergelijk Brauer, *Over de grens*, 123 noot 125; Rieter, 'Tussen universele oercultuur en Brabantse volksfantasie'.

45 Noll, *The Jung cult*.

46 Knotter, 'A borderless region', 70.

47 Knotter, 'A borderless region', 71.

48 Knotter, 'A borderless region', 74-75.

49 Spengler, *Untergang des Abendlandes*.

50 'Blut und Boden' op nl.wikipedia.org/wiki/Blut_und_boden (geraadpleegd 27 november 2025).

Volkscultuur in het Nederland van de jaren dertig

Het raciaal-ruimtelijk interpreteren van volkscultuur en heemkunde was niet iets dat voorbehouden was aan de nationaalsocialisten voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het leefde al breder en daar maakte de Duitse bezetter gebruik van na de inval in Nederland. Het ras- of stamdenken in de Nederlandse volkskunde van de jaren dertig sloot via begrippen als ras, stam en volksgeest aan bij de nationaalsocialistische visie.

De overtuiging dat er zoiets bestaat als een *Volksgeist*, een bepaalde essentie van een volk of regio, is niet louter raciaal, het gaat ook om de wisselwerking met klimaat, geschiedenis en omgeving in het ontstaan van nationale en regionale identiteiten.⁵¹ De nationaalsocialisten benadrukten echter de raciale elementen in het denken over een 'volksgeest'. Ook de Nederlandse discussie over identiteit en volk was (en is) niet geheel vrij van raciaal denken. Dit gold niet alleen voor het werk van Jan de Vries, destijds een invloedrijke, maar voor de oorlog nog onverdachte auteur.

In het populariserende, niet expliciet rechtse Nederlandse volkskundige tijdschrift *Eigen volk*, opgericht aan het einde van de jaren twintig, komen tussen 1929 en 1939, volgens een telling met Delpher, de termen 'Germanen' en Germaans(ch) elf keer voor, het Duitse *Germanische* nog achtmaal. Dat is niet overdreven veel. Het tijdschrift heette vanaf 1940 *Ons eigen volk*. In de jaren 1940-1944 zijn er nog vijf verwijzingen naar de Germaanse cultuur, wat toont dat dit blad geen spreekbuis was van de nationaalsocialisten. Wat echter ook opvalt, is dat het blad tijdens de bezetting wel mocht blijven verschijnen. De artikelen in het tijdschrift verschillen onderling in kwaliteit, van degelijk tot 'duimzugerij'.⁵²

Eigen volk werd geredigeerd door de amateur-volkskundige Jan Rasch (1874-1945). In zijn boek *Ons volk* uit 1940 schrijft hij:

Het groote belang van de studie der volkskunde is wel dit, dat wij hierdoor ons een beeld kunnen vormen van het leven onzer voorvaderen in zeer oude tijden. Wij komen dan tot de overtuiging, dat deze 'lage landen aan de zee' eens een deel hebben uitgemaakt van een groot rijk, een Germaansch rijk (...).⁵³

Dit grote rijk zou zich hebben uitgestrekt over het grootste gedeelte van West-Europa, van Noord-Afrika en West-Azië. Rasch vermeldt, in lijn met de toenmalige opvattingen, dat de Franken, Friezen en Saksen woonden in wat later Nederland werd. De Franken gingen het eerst over tot het christendom en onderwierpen de beide andere volkeren en speelden zo een rol in de ont-germanisering.⁵⁴ Deze denkbeelden sloten aan bij de nationaalsocialistische visie op de drie stammen, waarin de Franken het minst Germaans waren. Rasch was weliswaar een dilettant, maar geen nationaalsocialist. Zijn boek laat zien dat denkbeelden over de 'Germaanse' cultuur breder leefden dan alleen in extreemrechtse kringen. De nationaalsocialisten maakten in hun wetenschappelijke propaganda gebruik van wat er al bestond aan beeldvorming en probeerden deze beeldvorming bij te sturen, zodat het denken nog meer in hun straatje paste.

Meer gedegen dan Rasch was de classicus, indo-germanist en geestelijke mgr. prof. dr. Jos Schrijnen (1869-1938), die wordt beschouwd als de eerste wetenschappelijke volkskundige in Nederland. Ook hij koos een raciale insteek en schreef in 1930 in zijn overzichtswerk *Nederlandsche Volkskunde*: 'Het spreekt vanzelf, dat men het type der oorspronkelijke bewoners het zuiverst ten platten lande aantreft. De vermenging met vreemd bloed is het sterkst geweest, en is dit nog, in de groote steden.'⁵⁵ Hij stelt dat het aandeel mensen van 'het blonde

type' wat 'haar, oog en huid' betreft, afneemt naarmate men zuidelijker komt, zowel in Nederland als in Duitsland.⁵⁶ Hij voegt eraan toe: 'uit het hoge percentage van brunetten in de zuidelijke zone van ons land blijkt weer, dat de bewoners van Noord-Brabant, Limburg, zuidoostelijk Gelderland en Zeeland een eenheid vormen, welke geen andere is dan de eenheid van het alpine ras.'⁵⁷ Hij zag de uitwerking hiervan op de volksaard:

De hoofdscheidslijn in karakter en volksaard ligt tussen Noord en Zuid, en met Zuid bedoel ik niet alleen België, maar ook de zuidelijke gedeelten van Nederland. Ook hier openbaart zich krachtig de eenheid van stam, met haar Keltisch-Frankischen ondergrond of inslag. Bedachtzaamheid en bezadigdheid ruimen hier de plaats voor luchthartige zorgeloosheid, die vaak tot laksheid en lichtzinnigheid overslaat. In het Zuiden vindt men meer geestdrift en bezieling, meer durf en ondernemingsgeest, maar ook meer vermetelheid, wispelturigheid en ras getogen zelfvergenoegdheid. Het leven is er meer expansief, de gastvrijheid ruimer, het verkeer gemoedelijker, de toon inniger, de vreugde luidruchtiger, niet zelden leidend tot uitgelatenheid en buitensporig genot.⁵⁸

Ook Schrijnen legt de link met de Franken:

Zoo vormen ook weer de Noord- en Zuidbrabantsche Franken den middelterm tusschen de Frankische kustbewoners en de Limburgsche Ripuarische Franken. Gemoedelijkheid voert bij hen den boventoon, de volksaard is lossier, levendiger in het Zuiden, mogen wij zeggen rumoeriger. Met het Brabantsche type worden de Franken meer gemoedsmenschen, breekt het sanguinisch temperament door. In afzonderlijke hoeven voelen zij zich dan ook niet thuis; steeds scholen zij in dorpen en dorpjes samen op hun uiterst vernip-perd grondgebied.⁵⁹

Voor de Limburgers citeert Schrijnen zijn collega, de in Oudenbosch geboren priester en taalkundige Jac. van Ginneken S.J. (1877-1945):

De Limburgers zowel Zuid als Noord, West als Oost, zijn de Italianen van ons land. Juist als hun oude stamgenooten bij Keulen aan den Rijn, zijn zij lichthartiger en vrolijker, veel beweeglijker, veel veranderlijker, maar ook veel rijker van geest dan de Hollanders niet alleen, maar dan de Noord-Brabanders, Vlamingen en Antwerpenaars bovendien. Zij hebben veel meer met de Luiker Walen gemeen, die even wisselend en vol zijn als zij, met evenveel lust in feesten en optochten, gaarne praten bij een glas zwaar rinsch bier: Lambiek of Maastrichtsch.⁶⁰

51 Storm, 'Regionalism in history'.

52 Van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid*, 364.

53 Rasch, *Ons volk*, 11.

54 Rasch, *Ons volk*, 11-12.

55 Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 66.

56 Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 66-67.

57 Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 67.

58 Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 70.

59 Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 72.

60 Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde*, 73.

Hier worden de Limburgers dus eerder in verband gebracht met het Rijnland en het Waalse gebied. In ieder geval zouden ze een andere aard hebben dan de Brabanders. Dat de nationaalsocialisten Noord-Brabant en Limburg samenvoegden in een denkbeeldig Frankenland, was in dit licht niet vol te houden, omdat de Limburgers zich meer op het (zuid)oosten zouden richten en de Brabanders op het Vlaamse zuiden. Het behoeft geen betoog dat de wetenschappelijke basis voor al deze beweringen volkomen ontbreekt.

De grote propagandist van de volkskunde D.J. van der Ven (1891-1973), die samenwerkte met Jan de Vries, maar juist niet met Schrijnen, zag in 1920 de mensen uit het zuiden als 'de ander' wanneer hij zijn lezers toespreekt: 'Wij, dat wil zeggen, de Nederlanders ten Noorden van de Moerdijk, zijn nu eenmaal geen volk, dat den humor en de luidruchtige jolijt cultiveert als kostelijke volkseigenschappen.'⁶¹ Hij spreekt over carnaval in het zuiden als 'het zonnig-blijve vertoon dezer groote menschenkinderen'.⁶² De Brabanders en Limburgers zijn in Van der Vens visie 'één volk, één ziel, één geest!'⁶³ Hij ziet in de zonnige uitgelatenheid van de 'carnavalsfuivers' vooral 'de eigen aard van deze provincialen'. In deze visie past de cultuur van beide provincies juist wel bij elkaar door de gedeelde mentaliteit.

De psycholoog Jan Waterink (1890-1966) beschreef in het door Schrijnens volkskundige concurrent Jan de Vries geredigeerde *Volk van Nederland* (1937) het verschil tussen de noordelijke en zuidelijke volksaard:

In Rooms-Katholieke streken neemt men het leven in het algemeen minder ernstig, minder gebonden. Vandaar dat men in het Zuiden veel meer luchthartige zorgeloosheid vindt dan in het Noorden. Hier werkt ook stellig mee de Alpen-Frankische inslag in het volkskarakter. Maar dit alles staat toch ook niet los van de religieuze richting.⁶⁴

Hier brengt Waterink het volkskarakter in verband met religie en etniciteit, waardoor noorden en zuiden van elkaar zouden verschillen. Religie is in principe niet raciaal getint. Maar hij schrijft ook:

wat de stamverwantschap betreft, vinden wij in Zeeland Saksische en Friesche bloedmenging, die in Brabant en Limburg ontbreekt. Voegen wij daar nu nog bij, dat ook de religieuze richting van de Brabanders en Limburgers steeds die van het Rooms-Katholicisme is geweest, dan laat zich verstaan, dat deze provincies een eigen karaktertype vertoonen. De bedachtzaamheid van het Noorden is hier menigwerf vervangen door een zekere mate van zorgeloosheid. Wij vinden er minder bezadigdheid dan luchthartigheid. Zorgeloosheid wordt licht laksheid. En luchthartigheid kan gemakkelijk tot lichtzinnigheid overslaan.⁶⁵

Deze omschrijving is een echo van Schrijnens visie op het zuiden.

Waterink komt met andere opvallende pseudowetenschappelijke observaties: 'De seniele aftakeling in psychologische zin moge in de groote steden merkbaar zijn, er mogen soms in bepaalde kringen gewoonten en levenshoudingen zich openbaren, die verwant zijn aan een cultureel *dementia senilis*, ons volksleven zelf is nog krachtig.'⁶⁶ Dit is zo omdat in 'eenvoudige kringen van het platteland' de verwording nog niet is opgetreden: 'Immers de mensch van het platteland leeft nog dicht bij de natuur.' Volgens de gereformeerde Waterink loopt het volkskarakter gevaar 'naarmate de bioscoop en de moderne krant meer invloed verkrijgen'.⁶⁷ De stad staat bij Waterink voor verwording. De nationaalsocialisten gingen nog verder en koppelden deze urbane verwording aan raciale bezoedeling.

Volks- en heemkunde in Noord-Brabant

Een geheel andere kijk op raciale (en religieuze) bezoedeling had de organisatie *Brabantia Nostra*, wat 'Brabant aan ons' betekent. Dit was een conservatieve, emancipatoire beweging uit de jaren dertig die ernaar streefde het katholieke Noord-Brabant cultureel en intellectueel te verheffen. Het belangrijkste medium van *Brabantia Nostra* was het tijdschrift met dezelfde naam, dat verscheen tussen 1935 en 1951 in een oplage van op zijn hoogst 1500 exemplaren.⁶⁸

Via een zoekopdracht op Delpher vinden we de termen 'Germanen' en 'Germaans(ch)' vijftien keer terug in verschillende bijdragen in de jaargangen van het tijdschrift *Brabantia Nostra*. Dr. Huub (H.J.J.) van Velthoven (1896-1985) maakt in een artikel uit 1942 gewag van Kelten-Germanen als een 'mengvolk'.⁶⁹ De begrippen 'Franken' en 'Frankisch' komen samen achttienmaal voor. De term 'Willibrord', de vroegmiddeleeuwse missionaris die tijdens de landelijke Willibrordherdenking in 1939 door *Brabantia Nostra* op het schild werd geheven als 'Apostel van Brabant', komt liefst 37 keer terug.⁷⁰ Uiteraard komen de termen 'katholicisme' en 'katholieken' vaak voor: 93 keer, waarmee het belang van dit geloof voor de provincie in de verf wordt gezet. 'Heemkunde' wordt vijftienmaal vermeld, evenals 'volkskunde'. Het tijdschrift *Brabantia Nostra* was niet primair volkskundig of heemkundig georiënteerd, al richtte men in de eerste oorlogsjaren de blik wel in die richting, zoals we zullen zien.

Heemkunde behelst een op het lokale gerichte belangstelling, met name voor geschiedenis, die onder meer via de Limburgse volkskundige Winand Roukens (1896-1974) in Noord-Brabant voet aan de grond kreeg.⁷¹ Roukens had ook kennis van de Duitse heemkundebeweging, de *Heimatkunde*, die in de jaren dertig in ideologisch vaarwater terecht kwam, waarin Roukens zelf niet belandde. Na de oorlog werd hij conservator van het Openluchtmuseum in Arnhem. Het zoeken naar een gedeelde identiteit op basis van belangstelling voor het regionale en lokale kenmerkte de heemkundebeweging, uitmondend in 'heemliefde', die door haar niet onbevooroordeelde liefdesbetuiging meestal niet als wetenschappelijk kan worden getypeerd.⁷² Heemkunde was niet voorbehouden aan Noord-Brabant en Limburg. In Friesland sprak men bijvoorbeeld van *geakunde* en in Zweden van *hembygdskforskning*.⁷³ In het nationaalsocialistische Duitsland werd de *Heimatkunde* ideologisch ingekleurd en heemkundig onderzoek werd gezien als 'een eerste stap om een 'Heimatgefühl' aan te kweken in de naaste omgeving; vanzelf zou men heel Duitsland als *Heimat* ervaren'.⁷⁴ Toch was heemkunde als voedingsbodem voor gemeenschapsgevoel nadrukkelijk niet alleen iets voor nationaalsocialisten. Zo was in Frankrijk het socialistische Volksfront er een pleitbezorger van.⁷⁵

61 Van der Ven, *Neerlands volksleven*, 203.

62 Van der Ven, *Neerlands volksleven*, 203.

63 Van der Ven, *Neerlands volksleven*, 205.

64 Waterink, 'Het Nederlandsche volkskarakter', 33.

65 Waterink, 'Het Nederlandsche volkskarakter', 33-34.

66 Waterink, 'Het Nederlandsche volkskarakter', 27.

67 Waterink, 'Het Nederlandsche volkskarakter', 40.

68 Van Oudheusden, *Brabantia Nostra*; De Bruijn, *De blik op het Zuiden*, 53.

69 Van Velthoven, 'De bewoners van Noord-Brabant', 165-175.

70 Van Oudheusden, 'Apostel, maar van wie?', 46-48.

71 Nissen, 'Heemkunde tussen ideologie en wetenschap'; Slegers, *Mensen uit de kringen*, 43.

72 De Bruijn, *De blik op het Zuiden*, 50.

73 De Bruijn, *De blik op het Zuiden*, 51.

74 De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 539.

75 De Jong, *De dirigenten van de herinnering*, 540.

Brabantia Nostra 6 nr. 1 (oktober 1940). Omslag Luc van Hoek (1910-1991).

Taxandria. Tijdschrift voor Noord-Brabantsche Geschiedenis en Volkskunde, waarvan tussen 1894 en 1943 vijftig jaargangen verschenen, kunnen we typeren als een heem- en volkskundig tijdschrift. Het moet niet verward worden met het nog altijd verschijnende jaarboek *Taxandria*, dat zich sinds 1903 richt op de geschiedenis, volks- en heemkunde van de Antwerpse Kempen en Turnhout. De Noord-Brabantse tegenhanger was een gedegen, niet bijster toegankelijk tijdschrift, dat werd geredigeerd door de historisch bevlogen pastoor

van Willemstad G.C.A. Juten (1875-1944). Over *Taxandria* schreef de Bergse stadsarchivaris Korneel Sloomans (1900-1992) dat de bijdragen vooral het bronmateriaal aanleverden waarmee andere auteurs een synthese hadden moeten schrijven, die er echter nooit kwam.⁷⁶ *Taxandria* ontstond aan het einde van de negentiende eeuw, toen er nog geen sprake was van een heemkundebeweging, die pas in de jaren dertig van de grond kwam, maar kan wel als een voorloper van deze beweging in de provincie Noord-Brabant worden beschouwd: de titel verwijst naar volkskunde en regionale geschiedenis speelde er een belangrijke rol in. *Taxandria* ging tijdens de bezetting niet over tot samenwerking met de NSB of de bezetter en van veel overlap met *Frankenland* is geen sprake. Wel publiceerde de in Eindhoven werkzame onderwijzer en heemkundige Cor A. Kuysten (1886-1968), die na de oorlog werd veroordeeld wegens zijn sympathie voor de bezetter, eerst in *Taxandria* en later in *Frankenland*.⁷⁷ Hij is ‘een van de voorlopers van de heemkundebeoefening’ in Noord-Brabant genoemd.⁷⁸ Na de Duitse nederlaag was zijn rol in de Brabantse heemkunde zo goed als uitgespeeld.⁷⁹ Hij schreef na de oorlog nog wel enkele artikelen in *Brabants Heem* (1949-2009), het periodiek van de gelijknamige heemkundige koepelorganisatie.⁸⁰

Het tijdschrift *Taxandria* ademt vooral een katholieke interpretatie van het verleden. Nationaalsocialisten vonden dergelijke heemkundebeoefening geen echte heemkunde, omdat deze niet op het Germaanse en het *völkische* was gericht. Over de eveneens katholieke heemkunde in Limburg schreef Hermannus Reydon (1896-1943), die als collaborerend journalist en secretaris-generaal van het nationaalsocialistische Departement van Volksvoorlichting en Kunsten door het verzet werd gedood, in 1941: ‘het gaat bij deze “heemkunde” niet om dit volk tot het erfdeel zijner vaderen terug te voeren, maar om het geloof te handhaven dat het tien tot zestien eeuwen lang is “ingeprent” en “ingeploegd”’, waarmee de katholieke heemkunde voorbijging aan de ‘eigen Germaansche volksaard en cultuur’.⁸¹ In nationaalsocialistische kringen had men weinig waardering voor het ‘uitheemse’ katholicisme dat de kracht van de Germaanse cultuur zou hebben bestreden. Men poogde liever de klok anderhalf millennium terug te zetten door continuïteit met de voorchristelijke periode in Europa te suggereren, voorbijgaand aan het verloop van de geschiedenis.

Taxandria besteedde weinig aandacht aan voorchristelijke Germaanse onderwerpen, die voor iemand als pastoor Juten vast minder interessant waren. De zoektermen ‘Germaan’ en ‘Germanen’ komen volgens Delpher samen viermaal voor. Het laatste nummer van *Taxandria* verscheen in 1943. Pastoor Juten zou een jaar later sterven. Aan de heemkundebeweging, die in Noord-Brabant in de jaren 1940-1941 sterk groeide, wilde Juten niet bijdragen omdat deze niet wetenschappelijk genoeg of te populariserend zou zijn.⁸²

Initiatieven op het terrein van de heemkunde tijdens de bezetting

In de eerste jaren van de bezetting waren er in Nederland verschillende initiatieven op het terrein van de heemkunde, met name in Noord-Brabant: ten eerste de Bond voor Heemkundige Studiekringen, ten tweede de Werkgemeenschap voor Brabantse Heemkunde

76 Sloomans, ‘Pastoor Gerardus Juten’, geciteerd door Slegers, *Mensen uit de kringen*, 36.

77 ‘Cor Kuysten’ op www.eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Cor_Kuysten (geraadpleegd 2 december 2025).

78 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 44.

79 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 44-45.

80 Rieter, *Het patina van de tijd*, 394.

81 Reydon, *Wat is heemkunde?*, 85.

82 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 62.

van Brabantia Nostra, en ten derde de nationaalsocialistische Bond voor Heemkunde.⁸³ Uit de eerste, niet-collaborerende bond zou in 1947 de koepelorganisatie en stichting Brabants Heem voortkomen, die nog bestaat. Bezielende kracht was de Alphense pastoor Willem Binck (1882-1971), die niet veel op had met het conservatieve Brabantia Nostra.⁸⁴ Binck kreeg in zijn tijd als kapelaan (1910-1926) de bijnamen ‘de rooie kapelaan’ en ‘de voetbalkapelaan’, omdat hij zich inzette voor de (arbeiders)jeugd en de voetbalsport.⁸⁵

De heemkundeafdeling van Brabantia Nostra, net als Bincks Bond opgericht in 1940, was een concurrent van Bincks organisatie. Voorzitter was de Brabantse taalkundige en dialectkenner Toon (A.A.) Weijnen (1909-2008), die na de Tweede Wereldoorlog hoogleraar werd in Nijmegen. In 1937 in Nijmegen gepromoveerd bij Van Ginneken toonde hij geen bijzondere affiniteit met heemkunde voordat hij bij Brabantia Nostra’s werkgemeenschap betrokken raakte.⁸⁶ Wel had hij al in 1935-1937 over dialect gepubliceerd in *Eigen Volk*. Bij Brabantia Nostra bestond argwaan ten opzichte van de initiatieven van Binck, die men dilettantistisch achtte.⁸⁷

De derde heemkundeorganisatie, de Bond voor Heemkunde, was nationaalsocialistisch. Vanaf 1943 was deze bond gelieerd aan de overkoepelende organisatie met de naam Germaansche Werkgemeenschap, die was voortgekomen uit de Volksche Werkgemeenschap.⁸⁸ Voorzitter van de Bond voor Heemkunde was de botanist Jacob Jeswiet (1879-1960), hoogleraar aan de Landbouwhogeschool van Wageningen.⁸⁹

Door de oprichting van liefst drie overkoepelende heemkundeorganisaties ontstond soms verwarring over de Duits-, Nederlands- dan wel Brabantsgezindheid van de aangesloten heemkundigen. Jan de Vries poogde zonder succes zijn invloed aan te wenden om de organisatie van Brabantia Nostra’s heemkunde-initiatief in nationaalsocialistische richting te sturen.⁹⁰ Uiteindelijk maakte de bezetter een einde aan de verwarring door begin 1942 de organisaties van Binck en Weijnen te ontbinden, zodat slechts de collaborerende Bond overbleef.

Overigens verscheen tussen 1942 en 2009 ook in Vlaanderen een tijdschrift over heemkunde, *Ons Heem*, van het Verbond voor Heemkunde. Pas in 2022 werd deze naam veranderd in Heemkunde Vlaanderen.

De tijdschriften *Hamer* en *Volksche Wacht*

Verbonden met de Volksche, later Germaansche Werkgemeenschap was het blad *Hamer* (1940-1945). Dit tijdschrift was in veel opzichten de tegenhanger van een publicatie als *Taxandria*, bijvoorbeeld doordat het toegankelijker was van inhoud en mooier van uitvoering. *Hamer* had een vrij ruime verspreiding van maximaal 18.500 exemplaren en wilde onder Nederlanders de bewustwording stimuleren aangaande een vermeende wezeneseenheid van de Germaanse volken.⁹¹ Dit probeerde het blad te doen door in te zetten op volkskundig onderzoek, geïllustreerd met veel fotomateriaal. *Hamer* kan als de grotere broer van het tijdschrift *Frankenland* worden beschouwd. Het laatste blad besteedde ook aandacht aan heemkunde, omdat die in het zuiden van Nederland al werd beoefend: in Limburg en Noord-Brabant, precies de provincies die het zogenaamde Frankenland bestreek.

Het tijdschrift *Hamer*, met hoofdredacteur Nico de Haas (1907-1995) en redacteur Gerda Schaap, gaf uiting aan een ‘welhaast religieus verlangen het bewijs te leveren voor een Groot-Germaanse eenheid en bij te dragen aan het behoud en de versterking ervan’.⁹² *Hamer* had een nationaal publiek en zou in 1943 ook in een Vlaamse editie verschijnen. In de illustraties werd de ‘wezeneseenheid en superioriteit van het bodemverbonden Noordras’

Hamer, Midwinternummer 1941.

- 83 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 47-74.
 84 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 50-53; Van Eijck, 'Willem Binck'.
 85 De Bruijn, *De blik op het Zuiden*, 62.
 86 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 66; 'Toon Weijnen' op nl.wikipedia.org/wiki/Toon_Weijnen (geraadpleegd 2 december 2025).
 87 Van Oudheusden, *Brabantia Nostra*, 292; Slegers, *Mensen uit de kringen*, 49-50.
 88 Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld*, 278.
 89 Slegers, *Mensen uit de kringen*, 70.
 90 Van Oudheusden, *Brabantia Nostra*, 294-296; Slegers, *Mensen uit de kringen*, 72.
 91 Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 229.
 92 Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 237; 'Hamer (tijdschrift)' op [nl.wikipedia.org/wiki/Hamer_\(tijdschrift\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Hamer_(tijdschrift)) (geraadpleegd 3 december 2025).

beklemtoond.⁹³ De Volksche Werkgemeenschap gaf naast *Hamer* en *Frankenland* (via de suborganisatie 'De Spade') nog een derde tijdschrift uit: *Volksche Wacht* (1940-1944), dat een meer wetenschappelijke doelstelling had en zich richtte op 'rassenkunde, erfgezondheid en de volksche geschiedschrijving'.⁹⁴ Het kwam voort uit het blad *Der Vaderen Erfdeel*, een

NSB-publicatie. Ondanks het eveneens landelijke bereik van *Volksche Wacht* kon *Hamer* op meer populariteit bogen. *Volksche Wacht* publiceerde over volkscultuur, heemkunde en ‘rassenkunde’. Meer dan *Frankenland* was *Volksche Wacht* openlijk nationaalsocialistisch. Het stond onder leiding van Henk Feldmeijer (1910-1945), leider van de Nederlandsche SS.⁹⁵

In nationaalsocialistische kringen was ook de studie naar de zogenoemde ‘sibbe’ belangrijk, de bloedbanden van mensen op lokaal niveau. Aan dat onderwerp werd een apart tijdschrift gewijd: *Sibbe. Maandblad van het Nederlandsch Verbond voor Sibbekunde* (1941-1944), waaraan onder meer de bekende Brabantse volkskundige J.R.W. Sinninghe (1904-1988) bijdroeg.⁹⁶ Eerder is ook al het tijdschrift *Saxo-Frisia* (1939-1944) genoemd, dat zich richtte op de vermeende ‘stam’ van Friezen en Saksen. Van het gedachtegoed van *Saxo-Frisia* kwam het anti-Hollandse element ook terecht in *Frankenland*, zoals we zullen zien.

Het programma van *Frankenland*

De raciale focus van een blad als *Hamer* zien we niet zo opzichtig in het maandblad *Frankenland* (1943-1944), mogelijk omdat men zich in de kring rond het laatste tijdschrift minder zorgen maakte over de raciale of Germaanse zuiverheid van de inwoners van Noord-Brabant en Limburg. De termen ‘ras’ en ‘rassen’ komen volgens Delpher maar zesmaal voor in *Frankenland*, het begrip ‘ruimte’ negenmaal, driemaal als ‘Frankische ruimte’. Germanen/Germaan(sch) zien we zesmaal, net als het woord ‘Duitsch’, wat meer is dan de vier vermeldingen van ‘katholieke(n)’. De begrippen Brabant en Limburg komen in alle nummers voor.

Het tijdschrift werd in een bescheiden oplage gedrukt door de collaborerende N.V. Nieuwe Venlosche Courant. Per nummer kostte het 30 cent; een jaarabonnement kostte drie gulden. Voorzitter van ‘De Spade’, de organisatie achter het blad, was de Sittardse mijnwerker Hubert Bindels (1905-1978).⁹⁷ Hij zette in een programmatisch artikel in het openingsnummer van *Frankenland* de toon voor de volgende nummers:

De ontwikkeling die de laatste tientallen jaren het werk der verschillende stichtingen op het gebied van heemkunde, volkskunde, geschiedenis enz. genomen heeft, toont een bedenkelijk en zeer te betreuren eenzijdigheid. Wij willen niet ontkennen dat veel, zeer veel zelfs gepresteerd is en wij willen ook niet de waarde van het gepresterde in twijfel trekken. Te betreuren alleen is, dat bij alle arbeid die gedaan werd en nog gedaan wordt de verbinding met het volk ontbreekt. Daarom ook is de waarde van alles wat tot op heden op het gebied van de heemkunde gedaan werd slechts betrekkelijk. Immers, welk nut heeft alle nog zoo wetenschappelijk verantwoorde arbeid, als de resultaten niet in dienst gesteld worden van de gemeenschap?⁹⁸

93 Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 230.

94 Henkes, *Uit liefde voor het volk*, 229.

95 ‘Volksche Wacht’ op nl.wikipedia.org/wiki/Volksche_Wacht (geraadpleegd 3 december 2025).

96 Rieter, ‘Tussen universele oercultuur en Brabantse volksfantasie’.

97 Müller, ‘Het zogenaamde Frankenland’, 81.

98 Bindels, ‘Waarom een Frankische Werkgemeenschap “De Spade”?', 1.

Volkskunde en heemkunde moeten volgens Bindels ingezet worden ten dienste van de volksgemeenschap, zonder dat die primair politiek bepaald zou moeten zijn. Hij kende deze onderzoeksterreinen een nut toe dat verder moest reiken dan de beperkte wetenschappelijke betekenis. Bindels schrijft:

Wij moeten het volk weer de schoonheid van onze streek, de schoonheid van oude gebruiken en de schoonheid van de volkstaal leeren zien. Wij moeten de mensen zich weer bewust doen worden van hun eigen aard en liefde kweken voor het erfdeel onzer vaders. Het is noodig dat wij werken, hard werken om de historische verbondenheid met den bodem, die ons brood en levensvreugde geeft niet verloren te laten gaan.⁹⁹

In het 'liefde kweken voor het erfdeel onzer vaders' en de 'verbondenheid met den bodem' zien we een uitwerking van de nationaalsocialistische denkbeelden over *Blut und Boden*. Bindels schrijft wel 'historische verbondenheid', wat net iets anders is dan verbondenheid door ras of bloed. Toch laat Bindels geen misverstand bestaan over de raciale insteek en plaatst het Frankenland in een groter verband:

'*De Spade*' heeft de Frankische ruimte als haar arbeidsruimte gekozen in de overtuiging dat het thans niet gaat om enge, kleine belangen alleen, doch dat het kleine pas betekenis krijgt ondergeordend in het groote. Het Frankenland als ruimte in de Germaansche wereld! Zeer veel oude gebruiken, gewoonten en tradities die naast de erfelijke aanleg als volkswaarden doorgegeven zijn van geslacht op geslacht dienen weer hersteld. Er staat uiteindelijk meer op het spel dan alleen het aankweken van den zin voor bloedverwantschap en het handhaven van het streekeigene in een kleine ruimte. Het groote geheel heeft levensbelang bij het vrije, onbelemmerde voortbestaan van het Frankische, Saksische en Friesche karakter en wezen.

In de eerste twee nummers van *Frankenland* valt de gerichtheid op Limburg op. Dat is niet verwonderlijk want de initiatiefnemers kwamen uit deze provincie en bouwden voort op het oudere, meer openlijk nationaalsocialistische Duitstalige blad *Heimat*, dat grensoverschrijdend gericht was op de driehoek Maastricht-Aken-Luik.¹⁰⁰

Bindels bepaalde het programma van *Frankenland* samen met de hoofdredacteur, de jonge Limburger Jacq. Delsing (1915-1957, niet te verwarren met de gelijknamige verzetsman). Deze meldt over het gebied dat bestreken wordt:

Bij het verschijnen van het eerste nummer van het tijdschrift 'Frankenland' is het nuttig uiteen te zetten wat dit Frankenland eigenlijk nu wel is. Nemen we een kaart van Nederland of Europa, dan staat er geen 'Frankenland' op. Is het dan een fictie, een waandenkbeeld? Toch niet. Er was een tijd dat de Germaansche Frankenstam groote deelen van ons land en deelen buiten de tegenwoordige staatsgrenzen veroverde, deze gebieden in kultuur bracht en er zijn stempel op drukte. Tot deze bewering geeft ons de tegenwoordige stand van het wetenschappelijk onderzoek het recht. De mensch immers is niet het product van zijn omgeving, van de factoren die door zijn omgeving op hem inwerken. Integendeel, de mensch is zoo, zooals zijn vaders hun wezen op hem overdroegen.¹⁰¹

Het gaat in de kern dus om een biologische benadering van cultuur en geschiedenis. Het Germaanse of Frankische bloed zou door de aderen van de inwoners van Limburg en Noord-

Brabant stromen. Dit denkbeeld was in lijn met het nationaalsocialistische gedachtegoed. Men appelleerde met het scheppen van een Frankische cultuurgroep aan anti-Hollandse sentimenten in het zuiden van Nederland, zoals men dat ook probeerde met de 'Saksen' in het Oost-Nederland en de 'Friezen' in het noorden.¹⁰²

Impliciet geeft Delsing toe dat Frankenland geografisch en historisch 'een fictie, een waandenkbeeld' is, juist door te benoemen dat hiervan op kaarten geen sprake is. Hij legt een essentiële tekortkoming bloot van het geschiedbeeld van *Frankenland* door te verwijzen naar de Frankische 'vaderen' in plaats van naar omgevingsfactoren. Cultuur en geschiedenis worden immers niet genetisch doorgegeven, maar door contact met de historische omgeving waarin men leeft. Voor een werkelijke connectie met het Frankische erfgoed was sinds de vroege middeleeuwen eenvoudigweg te veel tijd verstreken.

Delsing schrijft in zijn anti-Hollands getinte stuk voorts:

En omdat wij thans weten, dat deze voorvaderen, aan wie we alles te danken hebben, Franken waren, wij dus eigenlijk ook Franken zijn, is de naam van ons tijdschrift zeker passend. Vooral ook, omdat 'Frankenland' meer omvat dan het kleine landschap, de eng begrensde streek, waarin we zelf wonen, Zuid- of Midden-Limburg, Oost- of West-Brabant. Want iedereen heeft het weleens gevoeld en uitgesproken, dat een Limburger, of hij nu uit Belgisch of uit Nederlandsch Limburg is, een Brabander uit Belgisch of Nederlandsch Brabant, doet niets ter zake, een Rijnlander heel goed met elkaar overweg kunnen, en dat niet alleen, maar dat zij eigenlijk hetzelfde zijn, in weerwil van het feit, dat men met een Nederlander, een Belg of een Duitscher te maken kan hebben. Dit grootter verband, deze grootere eenheid wordt treffend uitgedrukt door 'Frankenland'.¹⁰³

Het is volgens Delsing 'geoorloofd om, door den Limburger te beschrijven, het volkskarakter van het geheele Frankische Zuiden te karakteriseeren'. Hier was de wens de vader van de gedachte want het is maar de vraag of 'de' Limburger een algemeen menstype representeert dat samenvalt met dat in Noord-Brabant of Zuid-Gelderland.

Delsing beroept zich op de niet-nationaalsocialistische Duitse wetenschapper en politicus Willy Hellpach (1877-1955):

De volkerenpsycholoog Helpach [sic] constateert in elk volk verschillen tusschen Noord en Zuid en formuleert deze zoo: in het Noorden heeft het verstand en de wil het overwicht, in het Zuiden de fantasie en het gemoed. De mensch van het Zuiden leidt daarom een onbewust bestaan, die van het Noorden een bewust, berekenend. Het Zuiden is instinctief, hartstochtelijk, het Noorden nuchter. De oorzaak zou volgens Helpach in het klimaat liggen.¹⁰⁴

Delsing neemt deze visie over, maar voegt aan de invloed van het klimaat die van het erfelijke bloed toe. Het is een wonderlijke redenering, omdat de cultureel-mentale noord-zuidtegenstelling die volgens Hellpach in ieder land zou bestaan (en waarin zuidelijke gebieden in een bepaald land liggen ten noorden van de noordelijke gebieden van een ander land), niets van doen kan hebben met al dan niet Germaanse erfelijkheid.

99 Bindels, 'Waarom een Frankische Werkgemeenschap "De Spade"?', 1.

100 Müller, 'Het zogenaamde Frankenland', 66.

101 Delsing, 'Frankenland', 3.

102 Beyen, 'A Tribal Trinity', 507.

103 Delsing, 'Frankenland', 3.

104 Delsing, 'Frankenland', 4.

Delsing bepleit dus een grensoverschrijdende oriëntatie, in lijn met de nationaalsocialistische wens om niet zozeer in politieke grenzen maar in grenslanden of raciaal-culturele ruimten te denken, om zo de geesten klaar te maken voor een andere cartografie, los van het Nederlandse geheel.¹⁰⁵ Toch zijn de artikelen in het tijdschrift vooral gewijd aan (Nederlands) Limburg, in mindere mate aan Noord-Brabant en nauwelijks aan het Belgische en Duitse grensland. Dit was anders in het oudere Duitstalige blad *Heimat*.¹⁰⁶ Blijkbaar achtte de redactie van *Frankenland* de geest nog niet rijp voor het kweken van landsgrensoverschrijdende verwantschap.

In het tijdschrift wordt evenmin veel naar de toenmalige politieke realiteit verwezen, zoals het verloop van de oorlog. Die nam in 1943, toen het blad begon te verschijnen, een voor de nationaalsocialisten onvoordelige wending. De namen van Hitler en Himmler komen in het geheel niet voor in *Frankenland* en er is ook geen sprake van een rechtstreekse verwijzing naar de SS of *Ahnenerbe*. Dat zou het blad te opzichtig een pro-Duits orgaan hebben gemaakt. De auteurs richtten zich daarentegen op een heemkundige benadering van het verleden en de volkscultuur.

Opvallend is de benaming van de maanden waarin de nummers van *Frankenland* verschenen, achtereenvolgens wijnmaand (oktober 1943), slachtmaand, wintermaand, louwmaand (januari 1944), sprokkelmaand, lentemaand, grasmaand, bloeiemaand, zomermaand en hooimaand (juli 1944). Deze benamingen sloten aan bij de nationaalsocialistische kijk op het leven volgens de seizoenen op het platteland. Dergelijke aanduidingen van de maanden vinden we ook in het tijdschrift *Volksche Wacht*, waarin wel nadrukkelijk naar *Ahnenerbe* wordt verwezen. Dit maandblad met een landelijk bereik stond dan ook veel dichterbij de SS.¹⁰⁷

Als hoofdredacteur van *Frankenland* schreef Delsing nog in maart 1944, toen de krijgs-kansen duidelijk gekeerd waren en de overwinning van het nationaalsocialisme onzeker was geworden, dat de doelstelling van het tijdschrift is 'de herleving van het Frankische Zuiden uit eigen kracht, een herleving, die een zegen moet zijn voor ons geheele volk'.¹⁰⁸ Hiermee bedoelt hij een nieuw zelfbewustzijn van de zuidelijke provincies, los van het Nederlandse (of 'Hollandse') verband. Nog in het allerlaatste verschenen nummer van het blad, van juli 1944, wijdt Delsing een artikel aan het 'Herlevend Zuiden'. Delsing schrijft erin:

Het mag bij de oplossing van het probleem van het Zuiden niet gaan om macht, noch, als uitvloeisel daarvan, om het vormen van een nieuwen staat. Het mag evenmin gaan om het verkrijgen van een schijnoplossing, die gericht zou zijn tegen de hier verblijvende 'Hollanders'. Zulk een oplossing getuigt slechts van bekrompenheid. Evenmin echter kunnen we ooit genoeg nemen met een schijnoplossing, die het Zuiden zou willen verhollandschen. De onwil van ons volk om zich dit te laten welgevalen, moest voor hen een waarschuwing zijn, die toch nog steeds – bewust of onbewust – deze richting uitwillen, in weerwil van de mislukkingen in heden en verleden. Wat ons bij het zoeken naar een oplossing slechts kan en mag bewegen is de vraag: hoe kan de enorme, thans nog sluimerende of slechts ten halve ontwikkelde volkskracht van dit Zuiden ten volle worden geactiveerd, opdat de volksziel zich in al haar schoonheid kan ontplooiën en niets meer onnodig verloren zal gaan?¹⁰⁹

Hij keert zich duidelijk tegen het 'verhollandschen' van Zuid-Nederland. Grote delen van Limburg waren vroeger Duitstalig geweest en door de mijnindustrie zou er vanaf de negentiende eeuw een proces van *Entdeutschung* zijn opgetreden.¹¹⁰ De Limburgers waren

in feite ‘Volksduitsers’: Duitsers die door ongelukkige historische omstandigheden lang buiten het Duitse Rijk woonden. Hier wreekt zich de Limburg-centrische benadering van het tijdschrift. Voor Noord-Brabant was het immers onmogelijk om van een dergelijk proces van *Entdeutschung* te spreken. Zoals gezegd zagen veel Brabanders meer in het Groot-Nederlandse (overigens ook anti-Hollandse) narratief en de auteurs van *Frankenland* moesten zich in vreemde bochten wringen om Brabant bij de driehoek Aken-Maastricht-Luik te betrekken. Dit lukte nog het best wanneer men schreef over de Peel, die zich immers uitstrekt over delen van beide provincies. Niet alle bijdragen in het blad zijn er volledig mee in lijn, want in de stukken die Noord-Brabant betreffen zien we deels andere accenten.

Inhoudsanalyse van *Frankenland*

Zoals we zagen, stelde Schöffers dat *Frankenland* ‘meest folkloristische babbelijerijen’ zou bevatten. Enige aandacht voor de inhoud per nummer is op zijn plaats, om te bezien of dit oordeel hout snijdt en ook om vast te stellen of de aandacht voor Limburg en Noord-Brabant in evenwicht was.

Uit het eerste nummer van *Frankenland* uit ‘wijnmaand’ ofwel oktober 1943, waarin de geciteerde programmatische artikelen van Bindels en Delsing staan, blijkt in ieder geval een duidelijke focus op Limburg. Zo is er een artikel van Th. Peeters over Venlo:

Eerst na den Belgischen Opstand, waar aan de bevolking van de stad in 1830 had deelgenomen, komt Venlo met de huidige provincies Limburg en Brabant in rustiger vaarwater en krijgt het binnen het Nederlandsche staatsverband dezelfde, in den aanvang nog zeer geringe kansen tot een vreedzamer ontplooiing en tot een zekere mate van welvaart, waarbij het zich overigens sterker op het natuurlijke achterland der Duitse industriegebieden gaat oriënteren met zijn opbloeienden tuinbouw dan op het eigen staatsverband.¹¹¹

Deze gerichtheid op het Duitse industriegebied had meer betrekking op Limburg dan op Noord-Brabant.

In een artikel over Limburgse volksgeneeskunde keert Joh. F. Willems zich tegen een volledig rationele benadering van het onderzoeksmateriaal, om zo een ‘synthese van de volksziel’ te bereiken ‘van ons prachtige volk’, getypeerd als ‘bewoners van Frankenland’.¹¹² Bindels schrijft over de negentiende-eeuwse Limburgse literator J.H. Dautzenberg (1808-1869), van wie ook enkele teksten zijn opgenomen: ‘Het leven van Dautzenberg is niet zonder tragiek, zooals dit trouwens meer het geval geweest is met menschen uit de Maasruimte.’¹¹³ Bindels hijst Dautzenberg als een Limburgse dichter op het schild,

gehecht aan en verbonden met zijn geboortegrond. Een dichter, die zijn volk kende en liefhad die verdient in onze kringen gekend en gewaardeerd te worden. Volksche, zich van hun Germaanschen aard bewuste dichters ontbreken ons in deze tijd van vervlak-

105 Müller, ‘Het zogenaamde Frankenland’, 54.

106 Müller, ‘Het zogenaamde Frankenland’, 80-85.

107 ‘Volksche Wacht’ op nl.wikipedia.org/wiki/Volksche_Wacht (geraadpleegd 3 december 2025).

108 Delsing, ‘Aan de afzijdigen’, 143.

109 Delsing, ‘Herlevend Zuiden (slot)’, 255.

110 Müller, ‘Het zogenaamde Frankenland’, 62.

111 Peeters, ‘Bij het zesde eeuwfeest’, 8.

112 Willems, ‘Volksgeneeskunde’, 11.

113 Bindels, ‘Johan Michiel Dautzenberg’, 19.

king maar al te zeer en het blijft steeds een genot voor hen, die land en volk liefhebben, Dautzenberg te beluisteren, wanneer hij onze streken en de eenvoudige lieden, die haar bewonen, bezingt.¹¹⁴

In een artikel over de zowel in Limburg als Noord-Brabant gelegen Peel van de Waalwijkse auteur Martin van den Broek gaat deze zich te buiten aan mooischrijverij:

De Peel. Zwaar en somber ligt Peelland uit gestrekt over een stuk Brabant en Limburg. De zware lucht en de dikke nevels doen troosteloos aan. De wijde, onafzienbaar wijde vlakte heeft iets beklemmends in zich, iets dat bijna beangstigend is door zijn grootheid. De kaarsrechte wegen, beploegd door diepe, kronkelende karsporen schijnen zich te verliezen in de oneindigheid. Zij loopen ver der dan de kim, verder nog dan de plaats waar ook hier hemel en aarde elkaar in broederlijke gemeenschap de hand reiken, hemel en aarde zijn hier verenigd tot iets, wat niets is. Alleen geheimzinnigheid.¹¹⁵

Volledig Brabants getint is in het eerste nummer alleen een gedicht over Oss van de Brabantse dichter Paul Vlemminx (pseudoniem van Ferdinand W. Smulders, 1907-1972).¹¹⁶ Al voor de oorlog in extreemrechts vaarwater beland, werkte hij tijdens de oorlog onder meer voor de gelijkgeschakelde boerenvakvereniging de Landstand en de Centrale Dienst voor Sibbekunde. Na de oorlog werd hij gearresteerd maar in 1948 buiten vervolging gesteld. Oss was voor hem een beladen onderwerp want Vlemminx had in 1938 als auteur van het tijdschrift *Brabantia Nostra* een anti-Hollands hekel-dicht gepubliceerd dat gericht was tegen de Osse marechaussee, die destijds de beruchte bende van Oss moest bestrijden. Vlemminx werd aangeklaagd wegens belediging en hoorde vier maanden gevangenisstraf tegen zich eisen. De resterende oplage van het bewuste nummer van het tijdschrift werd in beslag genomen.¹¹⁷ Na de oorlog droeg Smulders onder eigen naam bij aan het tijdschrift *Brabants Heem*.¹¹⁸

De Tijd, 14 oktober 1938.

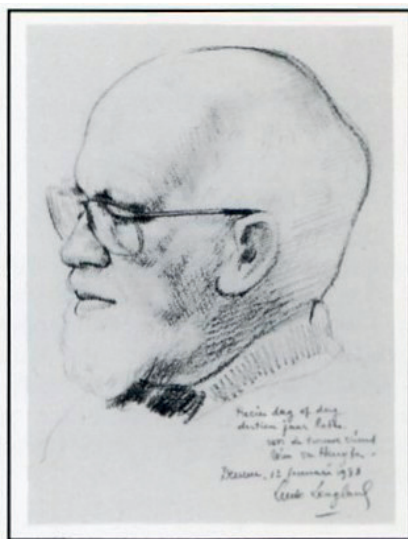
Het tweede nummer van *Frankenland* uit 'slachtmaand' (november) 1943 opent met een tekst van Delsing over heemliefde, waarmee hij Limburgse heemliefde bedoelt. Hij heeft het over '[d]e sfeer van het heem, de Heimat, of zooals wij Limburgers het uitdrukken: ons vaderland'.¹¹⁹ Voor Brabantse lezers bood dit weinig aanknopingspunten. Bindels leverde een bijdrage over de mijnstreek waarin hij tamboert op de vermeende achterstelling van Limburg:

Tot 1911 leefde Limburg in de Middeleeuwen, uitgezonderd een kleine stadskern, die reeds gelegenheid gehad had kennis te maken met den groei van de techniek en de zegeningen van een zoogenaamde beschaving. Limburg was tot dan toe een verwaarloosd Generaliteitsland geweest, waaraan men zich weinig had gestoord.¹²⁰

Joh. F. Willems vervolgde zijn stuk over Limburgse volksgeneeskunde en Jozef Grein schreef over het Limburgse Nieuwstad.¹²¹ De Heerleenaar Rob M.J.H. Delsing (1913-1983), al voor de oorlog NSB-lid en de bekendere broer van Jacq. Delsing, droeg een gedicht over Limburgse hoeven bij.¹²² De uit Venlo afkomstige archivaris Emile J.Th.A.M. van Emstede (1911-1994) gaat in op de geschiedenis van Roermond.¹²³

De Brabantse inbreng beperkt zich in dit tweede nummer tot een gedicht over Maas en Dommel van de Deurnese journalist W.A.M. (Wim) van Heugten (1913-1999), die in de jaren 1941-1944 in het *Nieuwsblad van Deurne* en de *Nieuwe Venlosche Courant* de lezers trachtte te winnen voor de Nieuwe Orde.¹²⁴ Het artikel van redactiesecretaris Louis Verschure stipt aan dat de focus van het blad Limburgs is, maar dat men hoopt dat dit gaat veranderen, opdat voor de Brabanders de Hollandse overheersing niet wordt vervangen door een Limburgse overheersing.¹²⁵

Het derde nummer, uit 'wintermaand' december 1943, heeft inderdaad een meer Brabants karakter. Zo is er een kort stuk van Jan C. van der Aa (1910-1993), NSB-wethouder in Breda, over 'Brabant Frankenland'.¹²⁶ Van der Aa erkent dat '[z]o zoals de Brabander in de eerste plaats zijn verwantschap gevoelt met zijn Vlaamsche Stamverwanten, zoo wijzen de banden van den Limburger in de eerste plaats naar het Rijnland'.¹²⁷ Hij voegt er echter aan toe: 'Ook historische en andere verschillen spelen een rol, doch daarboven uit gaat de eenheid van bloed, de Stamverbondenheid, die maakt, dat wij in den grond eender staan tegenover het leven en zijn uitingen.' Er zijn dus wel verschillen tussen de inwoners van beide provincies, maar dat raakt niet aan de raciale kern.

Bidprentje W.A.M. van Heugten.

114 Bindels, 'Johan Michiel Dautzenberg', 20.

115 Van den Broek, 'Gloeïende mannen', 16.

116 Vlemminx, 'In Oss', 15.

117 'Paul Vlemminx' in *Nederlandse Poëzie Encyclopedie* (2015) op www.nederlandsepoëzie.org/dichters/v/vlemminx.html; 'Ferdinand Wijnand Smulders' op [www.bossche-encyclopedie.nl/personen/smulders,%20ferdinand%20wijnand%20\(1972\).htm](http://www.bossche-encyclopedie.nl/personen/smulders,%20ferdinand%20wijnand%20(1972).htm) (geraadpleegd 3 december 2025).

118 Rieter, *Het patina van de tijd*, 393-394.

119 Delsing, 'Heemliefde', 31.

120 Bindels, 'Iets over geesten', 35.

121 Willems, 'Volksgeneeskunde. Vervolg'; Grein, 'Het dorp Nieuwstad'.

122 Delsing, 'Limburgsche hoeven'; 'Rob Delsing' op nl.wikipedia.org/wiki/Rob_Delsing (geraadpleegd 3 december 2025).

123 Van Emstede, 'Roermond als vesting'; 'Emile van Emstede' op nl.wikipedia.org/wiki/Emile_van_Emstede (geraadpleegd 3 december 2025).

124 Van Heugten, 'Tusschen Maas en Dommel'; 'Wilhelmus Antonius Maria van Heugten' op www.oorlogsslachtoffers.nl/wilhelmus-antonius-maria-van-heugten/ (geraadpleegd 3 december 2025).

125 Verschure, 'Nieuws uit de werkgemeenschap', 54.

126 Bakker, *Gemeentebestuur in oorlogstijd*, 243.

127 Van der Aa, 'Brabant-Frankenland', 61.

De Eindhovense taalkundige en leraar Nederlands Pieter N. Dezaire (1895-1982) gaat in op 'heemdichter' Lodewijk van Woensel (pseudoniem van Louis Th.A. Vrijdag, 1913-1994), mede-eigenaar van een drukkerij in Eindhoven.¹²⁸ Deze dichter is volgens hem 'een echte Brabander'. Vrijdag ontwikkelde in de jaren dertig sympathieën voor het fascisme en het nationaalsocialisme en werd lid van de NSB. Vanwege zijn belangstelling voor beeldende kunst, (familie)geschiedenis, heem- en volkskunde werd hij lid van de in 1938 opgerichte Oudheidkundige Kring in Eindhoven. Ook publiceerde hij in het blad van de Kultuurkamer, *De Schouw*. Op verzoek van de NSB-burgemeester van Eindhoven werd hij in maart 1943 directeur van het Stedelijk Van Abbemuseum en organiseerde hij propagandistische tentoonstellingen.¹²⁹ Als lid van de Frankische Werkgemeenschap 'De Spade' werd hij secretaris van de in januari 1944 gestichte Eindhovense afdeling met tien leden, onder wie de al genoemde Pieter Dezaire en Cor Kuysten en Herman Maas, over wie hierna.

Louis Vrijdag. Regionaal Historisch Centrum Eindhoven RHCE, Collectie 20096 – 145894.

Nummer 3 bevat ook een stukje van D.A. de Stoppelaar over legenden van Brabant.¹³⁰ Vermeldenswaard is verder een artikel over Venray, gelegen in de Noord-Limburgse grensstreek met Noord-Brabant, van Peelschrijver Herman J.J. Maas (1877-1958). Hij was lid geweest van Zwart (vanaf 1940 Nationaal) Front, de fascistische splinterpartij met wortels in Oisterwijk, die als concurrent van de NSB in december 1941 door de bezetter verboden werd.¹³¹ In een bijdrage over Heusden constateert Martin van den Broek dat dit stadje zowel Brabants als Hollands van karakter is, wat in het licht van de anti-Hollandse context van het blad niet per se een compliment is. Verder is Van den Broek echter positief over deze 'parel van het Zuiden'.¹³²

Nummer 4, verschenen in 'louwmaand' januari 1944, vermeldt expliciet de Bredanaar J.C. van der Aa als redacteur voor Brabant, waarmee de rol van deze provincie wordt geaccentueerd. Eindhovenaar Cor Kuysten, die al de revue passeerde, komt in een bijdrage over folklore in de Kempen en Peelland met de visie dat in het Brabantse land oude Germaanse symbolen en gebruiken zouden resteren:

Het Christendom bracht verandering in de gewoonten en waar het niet slaagde verandering te brengen, paste het, heel verstandig, de oude gebruiken bij den nieuwen toestand aan. Het feest van de vernieuwing van de natuur had zijn oude rechten: het Paaschfeest bracht geestelijke vernieuwing in de opstanding van Christus. De vruchtbaarheidsgodin Freya werd vervangen door de Heilige Moeder Gods. Maar mocht de persoon van Freya verdwijnen, haar symbolen verdwenen niet.¹³³

Pieter Dezaire gaat na zijn eerdere bijdrage over Lodewijk van Woensel nu in op het literaire werk van Herman Maas, die zoals gezegd eerder zelf bijdroeg aan het tijdschrift.¹³⁴ Dit nummer bevat ook een bijdrage in Eindhovens dialect van Lodewijk van Woensel.¹³⁵ Martin van den Broek schrijft in een stuk over het ‘stervend stadje’ Grave: ‘Rustig dommelt het oude Grave aan de boorden van de Maas. De huizen in de smalle straatjes leunen van vermoeidheid tegen elkaar en laten de hoofden hangen, alsof hen ieder oogenblik het laatste leven begeben zal.’¹³⁶

De volgende aflevering, nummer 5 uit ‘sprokkelmaand’ februari 1944, was minder Brabants getint. Spade-voorzitter Bindels stelt dat in een artikel over de ontwikkeling van zijn Frankische Werkgemeenschap dat velen

met schrik [zagen], hoe allengs een algemeene vervlakking den eigen aard op den achtergrond drong. De liefde voor eigen streek, de aanhankelijkheid aan den bodem, waarop men geboren en getogen is, het vasthouden aan oude, waardevolle gebruiken en ’t volksche vereenigingsleven moesten steeds meer en meer plaats maken voor volksvreemde, geïmporteerde vermaken en zoogenaamde kultureele prestaties.¹³⁷

In dit nummer is veel ruimte ingeruimd voor een rede van professor Kapteyn, voorzitter van de Bond voor Heem- en Volkskunde, die we al tegenkwamen als initiatiefnemer van de stichting Saxo-Frisia en hoofdredacteur van het gelijknamige tijdschrift, dat zich richtte op het oosten en noorden van het land. Hier woonden volgens nationaalsocialistische inzichten meer raszuivere Germanen dan in het zuiden. Ook Friezen en Saksen werden tegenover de inwoners van het westen van het land geplaatst: de Hollanders. Kapteyn verwoordt in *Frankenland* dit anti-Hollandse sentiment:

Straks zal blijken, dat de zgn. hegemonie van Holland achterhaald is, en dat de onverwoestbare volksche substantie in de Friesche, Saksische en Frankische gewesten wel miskend en terneergedrukt, maar geenszins vernietigd kon worden, dat zij naar eigen aard en vermogens hunne plaatsen NAAST Holland: niet méér, maar stellig niet minder, zullen opeischen en verkrijgen.¹³⁸

In het artikel van Joh. F. Willems over carnaval is de focus gericht op Limburg.¹³⁹

Nummer 6 van ‘lentemaand’ maart 1944 heeft weer meer aandacht voor Noord-Brabant, met onder meer een bijdrage van Louis Vrijdag over Museum Kempenland, dat toen gehuisvest was in een zaal van het Eindhovense Van Abbemuseum, waarvan hij directeur was.¹⁴⁰ In *Frankenland* beschreef hij het tentoongestelde, waarmee hij de illusie van een homogene Frankische cultuuruimte doorprikte:

128 Dezaire, ‘Lodewijk van Woensel’; ‘Louis Vrijdag’ op www.eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Louis_Vrijdag (geraadpleegd 3 december 2025).

129 ‘De oorlogsjaren van Abbe-museum’ op www.eindhoven4044.nl/9/Abbemuseum1940-1944.html (geraadpleegd 8 december 2025).

130 De Stoppelaar, ‘Legenden van Brabant’.

131 Maas, ‘Van het Venraysche land’; ‘Herman Maas (journalist)’ op [nl.wikipedia.org/wiki/Herman_Maas_\(journalist\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_Maas_(journalist)) (geraadpleegd 3 december 2025).

132 Van den Broek, ‘Heusden. De parel van het Zuiden’.

133 Kuysten, ‘Folklore in de Kempen en in Peelland’, 91.

134 Dezaire, ‘H.H.J. Maas’.

135 Van Woensel, ‘Van ’t aauw in ’t nei’.

136 Van den Broek, ‘Grave. Stervend stadje’, 106.

137 Bindels, ‘De ontwikkeling van de “Spade”’, 116.

138 Kapteyn, ‘De taak der heemkunde’, 124.

139 Willems, ‘Vastelaovend’, 131-135.

140 Vrijdag, ‘Museum Kempenland. Eindhoven’, 158-159.

Eenige schilderijen in olieverf en aquarellen van typische boerderijen uit de omgeving van Eindhoven brengen een fleurige afwisseling in het geheel. Daarnaast geven de uitnemende foto's van Brabantsche typen van Martien Coppens een kijk op het volk van Kempenland. Oude kleederdrachten ontbreken in het Museum niet. Boerenmutsen met poffers, omslagdoeken en kapmantels doen U een blik werpen in de 'garderobe' onzer Brabantsche bevolking.¹⁴¹

Er is ook een duivelssage uit de Kempen van Gee van Es opgenomen.¹⁴² Verder leverde Kuysten een vervolg op zijn artikel over folklore in de Kempen en Peelland.¹⁴³ Bindels vestigt de aandacht op Aken in het Duitse deel van de Frankische cultuurrimte, waarmee de blik over de grens wordt gericht.¹⁴⁴ Jos van Schaveren (1910-2000), tijdens de oorlog auteur van een jeugdboek over de VOC, draagt, in dit verband opvallend, een anti-Hollands stuk bij. Hij stelt over een Hollandse vreemdeling die in het zuiden verblijft: 'Hij ervaart vooral voor het eerst met pijn, hoe deze gewesten met een door niets gerechtvaardigd superioriteitsgevoel vanuit de "Hollandsche" gewesten zijn "bestuurd".'¹⁴⁵

Nummer 7 (april 1944) bevat minder artikelen over Noord-Brabant. Jacq. Delsing begint hier een artikelenserie getiteld 'Herlevend Zuiden', waarin hij ingaat op het achtergestelde Zuiden binnen de 'mythe Nederland' en inspeelt op het anti-Hollandse sentiment dat men onder de lezers veronderstelde.¹⁴⁶ Volgens hem lag er

een diepe tragiek in den vrijheidsstrijd van het Nederlandsche volk tegen Spanje, die tenslotte Holland en de zeven vereenigde provinciën wel de vrijheid en zelfs de onafhankelijkheid bracht, maar die toch geen Nederlandsche natie deed geboren worden. Wij in het Zuiden hebben het bestaan van dit probleem steeds gevoeld, al hebben wij het misschien niet onder woorden kunnen brengen. We hebben het achteruitzetting genoemd, knechting, generaliteit, wanbegrip ten opzichte van het 'donkere Zuiden' en wat niet al meer.¹⁴⁷

De in Duitsland gepromoveerde, Leidse archeoloog Frans C. Bursch (1903-1981), NSB-lid en tijdens de oorlogsjaren directeur van het Rijksbureau voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, bespreekt Frankische archeologische vondsten en concludeert:

Uit het voorafgaande is wel duidelijk geworden, dat de Frankische bewoning van Limburg, en in mindere mate van Brabant, zeer intensief geweest moet zijn. In tegenstelling met Noordelijke gebieden zijn de gevonden grafvelden zuiver Frankisch, zonder bijmenging met Saksische of andere volkselementen. Eveneens is het duidelijk, dat over de Frankische bewoning van Limburg nog lang niet het laatste woord gesproken kan worden of zijn. Veeleer is het noodzakelijk, met alle kracht verdere vindplaatsen in Limburg op te speuren, ten einde onze kennis omtrent deze zoo belangrijke kultuurperiode te verdiepen. En voor de Brabantsche lezers spreek ik de hoop uit, dat hun provincie den bestaanden achterstand in vondsten ten opzichte van Limburg mag inhalen.¹⁴⁸

Hier zien we opnieuw dat Limburg aan Noord-Brabant ten voorbeeld wordt gesteld, in lijn met de oorspronkelijke achtergrond van het tijdschrift. Bursch zou na de Tweede Wereldoorlog blijven bijdragen aan het tijdschrift *Brabants Heem*.¹⁴⁹

Verder besteedt Joh. F. Willems in dit nummer van *Frankenland* aandacht aan de Germaanse levensboom, een thema dat eerder aansloot bij het Groot-Germaanse gedachtegoed dan bij ideeën over het ‘Frankische’ Noord-Brabant en Limburg.¹⁵⁰

In nummer 8 (‘bloeimaand’ mei 1944) wordt niet langer J.C. van der Aa, maar Louis Vrijdag vermeld als redacteur voor Brabant. Cor Kuysten leverde voor dit nummer een artikel over aardrijkskundige namen rond Eindhoven en D.A. de Stoppelaar over kinderversjes uit de regio Breda.¹⁵¹ Ook schreef Vrijdag onder zijn *nom de plume* van Lodewijk van Woensel een in memoriam voor de Tilburgse dialectdichter pater Piet Heerkens S.V.D. (1897-1944).¹⁵² Jacq. Delsing zette zijn artikelenreeks over het ‘herlevend zuiden’ voort met een anti-Hollands stuk waarin hij zijn mening ventileerde als zou het Hollandse volk ‘een massa [zijn] geworden, een massa, die cultureel aan het verpauperen is door zich blind te staren op het uiterlijke.’¹⁵³

In nummer 9 (‘zomermaand’ juni) vervolgt Delsing zijn artikelenreeks. Hij schrijft over de volksaard van de zuiderling, die zou afwijken van die van mensen boven de Moerdijk:

Is de Hollander als verstandsmensch individualist, een mensch die met en vanuit zijn hart leeft is gemeenschapsmensch. Het gemeenschapsgevoel is in het Zuiden nog sterk, ook al lijdt het veel in dezen oorlog. De Brabander en Limburger hebben de gemeenschap nodig.¹⁵⁴

Delsing spreekt van

een Brabantsche beweging, die zich in ‘Brabantia nostra’ een organisatie schiep. Vooral Knuvelder heeft met zijn Sociografie van het Zuiden “Vanuit Wingewesten” veel inzicht gebracht in de problemen, die de heropstanding van het Zuiden raken. ‘Brabantia nostra’ ving de jonge geestdrift op van allen, die het Brabantsche hart weer wilden doen kloppen. En bijna zou vanuit een beweging als ‘Brabantia nostra’ een nieuw Midden-Nederlandsch (zooals Prof. Gerretson het noemde) besef (de beide Brabanden omvattend) zijn gegroeid, indien de beweging zich niet aan een bestaande politieke partij had gekoppeld.¹⁵⁵

141 Vrijdag, ‘Museum Kempenland. Eindhoven’, 159.

142 Van Es, ‘De tragiek’, 150-152.

143 Kuysten, ‘Folklore in de Kempen. Vervolg’.

144 Bindels, ‘Frankische kultuurmonumenten’, 144-145.

145 Van Schaveren, ‘Een “vreemde” komt’, 146. Zijn jeugdboek: *Een jongen vaart het leven in*.

146 Delsing, ‘Herlevend Zuiden i’.

147 Delsing, ‘Herlevend Zuiden ii’, 172.

148 Bursch, ‘De Franken in Frankenland’, 179.

149 Rieter, *Het patina van de tijd*, 399.

150 Willems, ‘De levensboom’, 180-186.

151 Kuysten, ‘Beschouwingen over aardrijkskundige namen’; De Stoppelaar, ‘Kinderversjes uit Breda’.

152 Van Woensel, ‘In memoriam Piet Heerkens’.

153 Delsing, ‘Herlevend Zuiden ii’, 202.

154 Delsing, ‘Herlevend Zuiden iii’, 228.

155 Delsing, ‘Herlevend Zuiden iii’, 230.

156 Knuvelder, *Vanuit wingewesten*.

157 ‘Verklaring van de redactie’, *Brabantia Nostra* 6 nr. 10 (1941) 292.

158 Dekker, ‘Ideologie en volkscultuur’, 43.

159 Van Woensel, ‘t Zat Herremenieke’.

Hiermee bedoelde Delsing de Rooms-Katholieke Staatspartij, waarvoor hij als nationaalsocialist weinig sympathie voelde. De genoemde Gerard P.M. Knuvelde (1902-1982) was, naast 'import-Brabander', een conservatieve neerlandicus en literatuurhistoricus, die met zijn boek *Vanuit wingewesten* uit 1930 veel stof deed opwaaien.¹⁵⁶ De historicus, politicus en Utrechts hoogleraar F.C. (Carel) Gerretson (1884-1958) manifesteerde zich als een rechtse voorstander van de Groot-Nederlandse gedachte. Brabantia Nostra werd, zoals we zagen, in februari 1942 ontbonden omdat de beweging zich niet wilde aansluiten bij de Kultuurkamer. Na de Duitse nederlaag hervatte ze haar werk, zonder dat dit nog tot veel wapenfeiten leidde. Brabantia Nostra werd in de schoenen geschoven dat het Groot-Nederlands gericht zou zijn, al had de redactie van het gelijknamige tijdschrift al in 1941 verklaard 'dat Brabantia Nostra zich met generlei Zuid-Nederlandsche of Groot-Nederlandse staatkundige ambitie heeft bezig gehouden of bezig houdt'.¹⁵⁷ Dit was verstandig aangezien het Duitse gezag, zoals we al zagen, de Groot-Nederlandse gedachte niet steunde. Daarom was het strategisch hiermee niet langer geassocieerd te worden. Voor de oorlog waren ook de NSB en het fascistische Zwart Front Groot-Nederlands geweest.¹⁵⁸

De Brabantse bijdragen in het negende nummer van *Frankenland* omvatten onder meer een tekst in het Eindhovens dialect van Lodewijk van Woensel:

Wie bij ons mèr 'n klein bietje bekend is, die hee toch wel ooit van 't zat hërremenieke geheard, messchien hee-t-ie 't wel es heure speulen ók. 't Zat hërremenieke zaat an ders zu mèr in 'nen uithoek van 't Kempenland, krèk tege de grens van Peelland aan. Hoe 't an zennen naom gekommen is, dè wete w'allang nie mir, al kanne we 'r wel nao raoje.¹⁵⁹

Peelschrijver Herman Maas leverde een bijdrage over het Noord-Limburgs volksleven¹⁶⁰ en journalist Wim van Heugten dichtte over Brabant:

Ons Brabant ligt niet dood,
spijts allen, die nog slapen.
De leeuw waakt in zijn wapen
en wijkt voor ramp noch nood.¹⁶¹

Opvallend is hier de focus op de Brabantse leeuw, wat een historisch andere gerichtheid verraaft dan die op een zogenaamd Frankenland.

In het door de oorlogsfeiten afdgewongen slotnummer 10 uit 'hooimaand' juli 1944 staat een poëtische tekst over 'de middagrust in den zomer' van dezelfde Van Heugten, die gezien het verloop van de oorlog in 1944 wereldvreemd overkomt:

De achterdeur, in 't lommer van de boomen, staat open waar de zomerzon fel brandt en in de middagrust ligt wijdt het land in loome stilte zorgeloos te droomen. Er zoemen vliegen om de etensborden, die na het maal nog op de tafel staan. Kijk, op den dorpel vraagt de forsche haan waarom zijn hennen niet gevoederd worden. De klok tikt strak. Slechts heel ver tinkt een hamer bij 't haren van een bot gemaaide zeis. In 't schelfthooi snorkt de boer, een schorre wijs. Zijn vrouw slaapt daar, in 't bed der koele kamer. De jonge knecht is in den hof geslopen en luiert, barveoets en zonder jas, de pet in de oogen, in het hooge gras. Straks gaat hij moeren in de waterlopen. Waar zijn de rakkers nu, die altijd stoeien? Verlaten ligt het erf met stal en weg. Log, in den schaduw van een vlieren heg, herkauwen in de wei de bonte koeien.¹⁶²

Het nummer bevat ook de laatste aflevering van Delsings reeks over het 'Herlevend Zuiden'. De krijgskansen waren definitief gekeerd, het zuiden was bijna bevrijd, maar Delsing bleef tegen beter weten in een andere mening toegedaan over de toekomst:

Al de goede eigenschappen van ons Frankisch volksdeel moeten ten volle tot ontwikkeling kunnen komen: de bruisende vitaliteit van het Zuiden, zijn geestdrift, zijn energie, zijn werklust en werkkraft, zijn kunstzinnigheid, zijn gezond conservatisme, zijn teere vroomheid, zijn charme en zwier, dit alles is tot veel meer, tot veel grootere en grootschere dingen in staat dan thans. Dit Herlevend Zuiden is geen droom meer. Want het leeft in de harten van ons allen. Onbewust misschien. Maar het leeft. En bewust en wilskrachtig leeft het in de harten van hen, die elkaar gevonden hebben in 'De Spade'.

Conclusie

Schöffers omschrijving van de inhoud van *Frankenland* als 'meest folkloristische babbelarijen' is cru en dekt, los van het oordeel over folklore dat eruit spreekt, in ieder geval niet de lading van het tijdschrift. Het blad was, zoals ook Schöffers aangeeft, anti-Hollands getoonzet. De redactie ging verder uit van de invloed van het erfelijke bloed op de heem- en volkskunde. Deze beide aspecten pasten in de nationaalsocialistische benadering van de Nederlandse situatie: door een focus op andere territoriale bindingen dan de exclusieve focus op Holland wilde men de geesten klaarmaken voor een andere opvatting over de territoriale ruimte, een die Groot-Germaans georiënteerd was en zo paste in de raciale visie op geschiedenis, cultuur en samenleving.

Het blad *Frankenland* bestond kort en richtte zich aanvankelijk meer op Limburg dan op Noord-Brabant. Later, vanaf het derde nummer, poogde men ook Brabantse auteurs en lezers aan het tijdschrift te binden. Het geografische concept Frankenland was een opzichtige constructie en er waren, zoals we zagen, ook met het nationaalsocialisme sympathiserende auteurs, zoals Jan de Vries, die het narratief over de Friese, Saksische en Frankische oorsprong van het Germaanse Nederland niet onderschreven. Het betrekken van Brabantse auteurs als Louis Vrijdag, Jan C. van der Aa, Pieter Dezaire, Cor Kuysten en Wim van Heugten bij het tijdschrift kon niet maskeren of compenseren dat de geografische fictie Frankenland misschien wel betrekking had op Limburg, maar zeker niet op Noord-Brabant.

Het blad ontsproot aan de nationaalsocialistische belangstelling voor volkskunde en heemkunde en sloot aan bij de Duitse *Westforschung*, waarin men liever over 'grensgebieden' sprak dan over grenzen, om zo uiteindelijk te komen tot een aanpassing van de bestaande grenzen. Hiertoe was het in het leven roepen van een zogenaamde Frankische cultuurruimte een middel. Het ging om een verzinsel, dat niet veel te maken had met de manier waarop de geschiedenis zich in de voorgaande eeuwen had ontwikkeld. Heemkunde en volkskunde zijn in dit licht geen onschuldige onderzoeksvelden omdat ze werden ingezet om een mentaliteitsverandering teweeg te brengen, eerder dan om bij te dragen aan kennisvermeerdering.

160 Maas, 'Schetsen uit het Noord-Limburgsche leven'.

161 Van Heugten, 'Ons Brabant'.

162 Van Heugten, 'Middagrust in den zomer'.

163 De Rooy, 'In oude en nieuwe vormen verpakte illusies'.

Zo was de belangstelling voor volks- en heemkunde niet alleen een onderdeel van de *Blut-und-Boden*-ideologie, maar ook een instrument van de machtsstrategie van de nazi's. De belangstelling van de nationaalsocialisten voor deze expertisevelden was dus tweeledig: ze kwam voort uit hun ideologische, racistische kernwaarden en was daarnaast nuttig als cultureel politiek element. Machtsverwerving en ideologie zijn natuurlijk moeilijk van elkaar te onderscheiden wanneer men het nationaalsocialisme bestudeert. Wellicht was iemand als Heinrich Himmler werkelijk geboeid door een racistische interpretatie van volkskunde en aanverwante velden, terwijl Hitler een pure machtspoliticus was.

De Zuid-Nederlandse heemkundigen en dichters die in *Frankenland* schreven, lieten zich voor het nationaalsocialistische karretje spannen. De denkbeelden die in het blad werden uiteengezet, waren van de aanvang af meer afgestemd op Limburg dan op Noord-Brabant. Het zou nog niet zo eenvoudig zijn geweest de geografische aanduiding 'Frankenland' te planten in de geesten en harten van de Brabanders wanneer de nationaalsocialisten zouden hebben gewonnen, omdat een dergelijke aanduiding in het geheel niet past(e) in het Brabantse zelfbeeld, waarin men niet na Limburg de tweede viool wilde spelen.

Na een Duitse overwinning zou het geschiedbeeld niet Groot-Nederlands en al helemaal niet Klein-Nederlands (Hollands) georiënteerd zijn geweest, eerder Groot-Germaans. Als geografische regio zou Frankenland mogelijk een rol zijn blijven spelen, al zagen sommige nationaalsocialisten de Franken ook als een minder soort Germanen. Het is speculeren over de vraag wat het cultuurpolitieke beleid van de nationaalsocialisten zou zijn geweest als zij zouden hebben gewonnen. Misschien waren zij wel overgegaan tot achterstelling of zelfs vervolging van de niet zuiver Germaanse Zuid-Nederlanders. Wanneer eenmaal de route is ingezet van steeds escalerend extremisme dat geen krachtige weerstand meer ondervindt, is alles denkbaar.

De begrippen volkskunde en heemkunde zouden na een nationaalsocialistische overwinning een andere betekenis hebben gekregen dan ze thans hebben. Er zou een volledige koppeling zijn gelegd met het *völkische* gedachtegoed, waarin het belang en de cultuur van de raciaal afgebakende, 'arische' en Germaanse *Volksgemeinschaft* voor alles ging. Of een tijdschrift als *Frankenland* daarin een rol had kunnen spelen, blijft ongewis, zoals per definitie voor alle *what-if*-historie geldt. Toch is het stellen van *what-if*-vragen relevant om los te komen van een finalistische visie op het verloop van de geschiedenis: de historische situatie zoals die nu bestaat, is niet vanzelfsprekend, eerder afhankelijk van een opeenvolging van toevalligheden, en staat ook niet voor de toekomst vast.

In werkelijkheid, na de geallieerde overwinning in 1945, waren de begrippen volkskunde en heemkunde besmet geraakt omdat de nationaalsocialisten er zo gretig gebruik van hadden gemaakt. Deze disciplines hebben de gevolgen lang ondervonden, terwijl ze, volledig los van de volkse of raciale ideologie, kunnen bijdragen aan een *sense of place* en inzicht kunnen bieden in de cultuur van het dagelijks leven en de betekenisgeving hiervan.¹⁶³ Het feit dat de artikelen in *Frankenland* geplaatst werden in een anti-Hollandse en *völkische* context, laat echter zien dat de inzichten uit deze disciplines ook als instrumenten van ideologisch bepaalde cultuurpolitiek en als machtsmiddel konden worden ingezet.

Literatuur

- Aa, J.C. van der, 'Brabant-Frankenland', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 3 (december 1943) 61.
- 'Ahnenerbe' op nl.wikipedia.org/wiki/Ahnenerbe (geraadpleegd 4 december 2025).
- Altena, N., *In 'waardigen nationalen geest'. Het Nederlandse middelbaar onderwijs tijdens de Duitse bezetting 1940-1945* (dissertatie Universiteit van Amsterdam 2025).
- Bakker, J., *Gemeentebestuur in oorlogstijd. De stedelijke overheid van Breda onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2011).
- Beyen, M., 'A Tribal Trinity: The Rise and Fall of the Franks, the Frisians and the Saxons in the Historical Consciousness of the Netherlands since 1850', *European History Quarterly* 30 nr. 4 (2000) 493-532.
- Bijsterveld, A.-J., *Naar indicatoren voor regionale samenhang. De bijdrage van landschaps- en cultuurgeschiedenis* (s'Hertogenbosch 2014).
- Bijsterveld, A.-J., en H. (J.A.) Mol, 'All history is local history. Een pleidooi voor glocalisering van lokale en regionale geschiedenis', *Studies over de sociaaleconomische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 63 (2018) 16-41.
- Bindels, H., 'Waarom een Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'?', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 1 (oktober 1943) 1-2.
- Bindels, H., 'Johan Michiel Dautzenberg. Een Limburgsche dichter', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 1 (oktober 1943) 19-20.
- Bindels, H., 'Iets over geesten en spoken in de mijnen', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 35-39.
- Bindels, H., 'De ontwikkeling van "De Spade"', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 5 (februari 1944) 116-118.
- Bindels, H., 'Frankische cultuurmonumenten', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 6 (maart 1944) 144-145.
- 'Blut und Boden' op nl.wikipedia.org/wiki/Blut_und_boden (geraadpleegd 27 november 2025).
- Brauer, J.L.M., *Over de grens. De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940* (Amsterdam 2022).
- Broek, M. van den, 'Gloeiende mannen en witte wijven in de Peel', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 1 (oktober 1943) 16-18.
- Broek, M. van den, 'Heusden. De parel van het Zuiden', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 3 (december 1943) 79-82.
- Broek, M. van den, 'Grave. Stervend stadje aan de Maas', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 4 (januari 1944) 106-109.
- Bruijn, J. de, *De blik op het Zuiden. Het heem van Hein Mandos & Miep Mandos-Van de Pol 1907-1996* (Alphen aan de Maas 2006).
- Bursch, F.C., 'De Franken in Frankenland', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 7 (april 1944) 177-179.
- 'Cor Kuysten' op www.eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Cor_Kuysten (geraadpleegd 2 december 2025).
- 'De oorlogsjaren van Abbe-museum' op www.eindhoven4044.nl/9/Abbemuseum1940-1944.html (geraadpleegd 8 december 2025).
- Dekker, T., 'Ideologie en volkscultuur ont koppeld: een geschiedenis van de Nederlandse volkskunde' in: idem, H. Roodenburg en G. Rooijackers (red.), *Volkscultuur. Een inleiding in de Nederlandse etnologie* (Nijmegen 2000) 13-65.
- Dekker, T., *De Nederlandse volkskunde. De verwetenschappelijking van een emotionele belangstelling* (Amsterdam 2002).
- Delsing, J., 'Frankenland', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 1 (oktober 1943) 3-6.
- Delsing, J., 'Heemliefde' *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 31-32.
- Delsing, J., 'Aan de afzijdingen', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 6 (maart 1944), 143.
- Delsing, J., 'Herlevend Zuiden I', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 7 (april 1944) 171-172.
- Delsing, J., 'Herlevend Zuiden II', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 8 (mei 1944) 199-202.
- Delsing, J., 'Herlevend Zuiden III', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 9 (juni 1944) 228-230.
- Delsing, J., 'Herlevend Zuiden (slot)', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 10 (juli 1944) 255-257.
- Delsing, R., 'Limburgsche hoeven', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 49.
- 'Der VADEREN Erfdeel' op nl.wikipedia.org/wiki/Der_Vaderen_Erfdeel (geraadpleegd 3 december 2025).
- 'Deutschlandlied' op en.wikipedia.org/wiki/Deutschlandlied (geraadpleegd 27 november 2025).
- Dezaire, P., 'Lodewijk van Woensel. Een heemdichter', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 3 (december 1943) 65-70.
- Dezaire, P., 'H.H.J. Maas. Waarheid-zegger in een verleurende eeuw', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 4 (januari 1944) 98-105.
- Dunk, Th. von der, *Buren? Een alternatieve geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2005).
- Eickhoff, M., 'De "geest" van de hunebedbouwers. De Nederlandse prehistorie in wetenschap en propaganda' in: idem, B. Henkes en F. van Vree (red.), *Volkseigen. Ras, cultuur en wetenschap in Nederland 1900-1950* (Zutphen 2000) 32-61.
- Eickhoff, M., 'Intenties en effecten van de Westforschung. Commentaar bij de bijdrage van Marnix Beyen', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 202-206.

- Eijck, J. van, 'Willem Binck. Priester, archeoloog, heemkundige' op www.brabantserfgoed.nl/personen/b/binck-willem (geraadpleegd 2 december 2025).
- 'Emile van Emstede' op nl.wikipedia.org/wiki/Emile_van_Emstede (geraadpleegd 3 december 2025).
- Emstede, E. van, 'Roermond als vesting in het verleden', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 50-53.
- Es, G. van, 'De tragiek van den rossen blauwer. Een duivelsage uit de Kempen', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 6 (maart 1944) 148-152.
- 'Ferdinand Wijnand Smulders' op [www.bosche-encyclopedie.nl/personen/smulders,%20ferdinand%20wijnand%20\(1972\).htm](http://www.bosche-encyclopedie.nl/personen/smulders,%20ferdinand%20wijnand%20(1972).htm) (geraadpleegd 3 december 2025).
- 'Gauleiter' op en.wikipedia.org/wiki/Gauleiter (geraadpleegd 27 november 2025).
- Geary, P., *The Myth of Nations. The Medieval Origins of Europe* (Princeton 2003).
- Ginkel, R. van, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999).
- Grein, J., 'Het dorp Nieuwstad. Vroeger een Geldersche stad', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 45-48.
- 'Hamer (tijdschrift)' op [nl.wikipedia.org/wiki/Hamer_\(tijdschrift\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Hamer_(tijdschrift)) (geraadpleegd 3 december 2025).
- Heemskerck Düker, W.F. van, en H.J. van Houten, *Zinnebeelden in Nederland* (Den Haag 1940; vierde druk Amsterdam Haag 1944).
- Henkes, B., *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005).
- 'Herman Maas (journalist)' op [nl.wikipedia.org/wiki/Herman_Maas_\(journalist\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Herman_Maas_(journalist)) (geraadpleegd 3 december 2025).
- Heugten, W.A.M. van, 'Tusschen Maas en Dommel', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 55.
- Heugten, W.A.M. van, 'Ons Brabant wordt weer groot', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 9 (juni 1944) 246.
- Heugten, W.A.M. van, 'Middagrust in den Zomer', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 10 (juli 1944) 262.
- Hopkin, D., 'Regionalism and folklore', in: X.M. Núñez Seixas en E. Storm (red.), *Regionalism and Modern Europe. Identity Construction and Movements from 1890 to the Present Day* (London etc. 2019) 43-64.
- In 't Veld, N., *De SS en Nederland. Documenten uit SS-archieven. 1935-1945 Deel 1* (Den Haag 1976).
- 'Johannes Marie Neele Kapteyn' op nl.wikipedia.org/wiki/Johannes_Marie_Neele_Kapteyn (geraadpleegd 3 december 2025).
- Jong, A. de, *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* (Nijmegen 2001).
- Kapteyn, J.M.N., 'De taak der heemkunde. Een losgeslagen menschengemeenschap verankeren', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 5 (februari 1944) 119-125.
- Knotter, A., 'Na de Kulturraumsforschung. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 227-246 <https://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/tvg/?page=232&source=118>.
- Knotter, A., 'A borderless region? Nazi-German Westforschung and the German-Dutch-Belgian borderland.' *Journal of borderland studies* 23 no. 1 (2011) 69-84 (online 21 november 2011).
- Knuvelde, G., *Vanuit wingewesten. Een sociografie van het zuiden* (Hilversum 1930).
- Kuysten, C., 'Folklore in de Kempen en in Peelland', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 4 (januari 1944) 91-95.
- Kuysten, C., 'Folklore in de Kempen en in Peelland. Vervolg' *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 6 (maart 1944) 160-164.
- Kuysten, C., 'Beschouwingen over aardrijkskundige namen in Eindhoven en omgeving', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 8 (mei 1944) 205-207.
- Leerssen, J., *De bronnen van het vaderland. Taal, literatuur en afbakening van Nederland, 1806-1890* (Nijmegen 2006; tweede druk 2011).
- 'Louis Vrijdag' op www.eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Louis_Vrijdag (geraadpleegd 3 december 2025).
- Maas, H.H.J., 'Van het Venraysche land. Uit het leven van de taal. Oude gebruiken', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 3 (december 1943) 74-78.
- Maas, H.H.J., 'Schetsen uit het Noord-Limbursche leven', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 9 (juni 1944) 239-244.
- Müller, Th., 'Het zogenaamde Frankenland. Nationaal-socialistische voorlopers van een grensoverschrijdende Euregionale identiteitspolitiek, 1933-1945', *Studies over de socialeconomische geschiedenis van Limburg* 48 (2003) 52-91.
- Nissen, P., 'Heemkunde tussen ideologie en wetenschap', *Brabants Heem* 49 (1997) 1-8.
- Noll, R., *The Jung cult. Origins of a charismatic movement* (Londen 1996).
- Oudheusden, J.L.G. van, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven, 1935-1951* (Tilburg 1990).
- Oudheusden, J.[A.F.M.] van, 'Apostel, maar van wie?' in: idem, *Verhalen van Brabant. Geschiedenis en erfgoed in tien tijdvakken* (Zwolle 2011) 38-49.
- 'Paul Vlemminx' in: *Nederlandse Poëzie Encyclopedie* (2015) op www.nederlandsepoezie.org/dichters/v/vlemminx.html (geraadpleegd 3 december 2025).
- Peeters, Th., 'Bij het zesde eeuwfeest van Venlo', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 1 (oktober 1943) 6-10.

- Rasch, J., *Ons volk. Een Nederlandsche volkskunde* (Lochem [1940]).
- Reydon, H., *Wat is heemkunde?* (Den Haag 1941; tweede druk Amsterdam 1944).
- Rieter, O., *Het patina van de tijd. Vormen en functies van hendaagse nostalgie en nostalgisering in Noord-Brabant* (Tilburg 2018).
- Rieter, O., 'Tussen universele oercultuur en Brabantse volksfantasie. Noord-Brabantse visies op volkscultuur tijdens de bezetting: Hendrik Wiegersma en Jacques Sinninghe' op www.brabantserfgoed.nl/page/16189/tussen-universele-oercultuur-en-brabantse-volksfantasie (geraadpleegd 27 november 2025).
- 'Rob Delsing' op nl.wikipedia.org/wiki/Rob_Delsing (geraadpleegd 3 december 2025).
- Rooijackers, G., *Mensen en dingen. Betekenissen van materiële cultuur* (Amsterdam 1993).
- Rooijackers, G., 'De ideologie van het heem' in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 5-27.
- Rooy, P. de, 'In oude en nieuwe vormen verpakte illusies. Naar aanleiding van enkele recente studies over de geschiedenis van de volkskunde in Nederland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003) 193-205.
- 'Saxo-Frisia' op www.geheugenvandrenthe.nl/saxo-frisia (geraadpleegd 27 november 2025).
- 'Saxo-Frisia (stichting)' op [nl.wikipedia.org/wiki/Saxo-Frisia_\(stichting\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Saxo-Frisia_(stichting)) (geraadpleegd 27 november 2025).
- Schaap, G., 'Nederlandsche volks- en ambachtstkunst' in: J. de Vries (red.), *Volk van Nederland* (eerste druk Amsterdam 1937; derde druk Amsterdam 1943).
- Schaveren, J. van, *Een jongen vaart het leven in. Jeugdroman uit den tijd van de compagnie* (Hoorl [1943]).
- Schaveren, J. van, 'Een "vreemde" komt naar het Zuiden', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 6 (maart 1944) 146-147.
- Schöffner, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1956; herdruk 1978).
- Schrijnen, J., *Nederlandsche volkskunde* (2 dln.; Zutphen 1915-1916; tweede druk Zutphen 1930-1933).
- Slegers, C., *Mensen uit de kringen van Brabants Heem. Heemkundebeoefening in Noord-Brabant* (Zaltbommel 2004).
- Slootmans, C., 'Pastoor Gerardus Juten', *Handelingen 1944-1947, Provinciaal Genootschap* (Den Bosch 1948) 96-105.
- Spengler, O., *Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte* (2 bdn.; Wenen en München 1918-1922).
- Stoppelaar, D.A. de, 'Legenden van Brabant', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 3 (december 1943) 70-71.
- Stoppelaar, D.A. de, 'Kinderversjes uit Breda van een eeuw geleden', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 8 (mei 1944) 216-217.
- Storm, E., 'Regionalism in history, 1890-1945. The cultural approach', *European History Quarterly* 33 nr. 2 (2003) 251-267; DOI: doi.org/10.1177/0265691403033.
- Tjapkema, T., *Wat is Nederlandsch?* (Utrecht [1941]).
- 'Toon Weijnen' op nl.wikipedia.org/wiki/Toon_Weijnen (geraadpleegd 2 december 2025).
- Velthoven, H. van, 'De bewoners van Noord-Brabant', *Brabantia Nostra* 7 nr. 9 (1942) 165-175.
- Ven, D.J. van der, *Neerlands volksleven* (Amsterdam 1920).
- 'Verklaring van de redactie', *Brabantia Nostra* 6 nr. 10 (1941) 292.
- Verschure, L., 'Nieuws uit de werkgemeenschap. Een eigen "Spadehuis", *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap "De Spade"* nr. 2 (november 1943) 54.
- Vlemminx, P., 'In Oss', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap "De Spade"* nr. 1 (oktober 1943) 15.
- 'Volksche Wacht' op nl.wikipedia.org/wiki/Volksche_Wacht (geraadpleegd 3 december 2025).
- Vries, J. de, 'De samenstelling van ons volk' in: idem (red.), *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937) 73-94.
- Vrijdag, L., 'Museum Kempenland. Eindhoven', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 6 (maart 1944) 158-159.
- 'VZW Taxandria' op taxandriavzw.be (geraadpleegd 7 december 2025).
- Waterink, J., 'Het Nederlandsche volkskarakter' in: J. de Vries (red.), *Volk van Nederland* (Amsterdam 1937) 23-40.
- 'Wilhelmus Antonius Maria van Heugten' op www.oorlogsslachtoffers.nl/wilhelmus-antonius-maria-van-heugten/ (geraadpleegd 3 december 2025).
- Willems, J.F., 'Volksgeneeskunde rond huwelijk en kind in Limburg', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 1 (oktober 1943) 11-15.
- Willems, J.F., 'Volksgeneeskunde rond huwelijk en kind in Limburg. Vervolg', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 2 (november 1943) 40-45.
- Willems, J.F., 'Vastelaovend', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 5 (februari 1944) 131-138.
- Willems, J.F., 'De levensboom in volksgebruik en volksgeneeskunde', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 7 (april 1944) 180-186.
- Woensel, L. van, 'Van 't aauw in 't nei', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 4 (januari 1944) 110.
- Woensel, L. van, 'In memoriam Piet Heerkens. S.V.D.', *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 8 (mei 1944) 202-204.
- Woensel, L. van, 't Zat Herremenieke' *Frankenland. Maandblad der Frankische Werkgemeenschap 'De Spade'* nr. 9 (juni 1944) 235.

Foto's Frans van Aarle

Arnoud-Jan Bijsterveld

Radicaal voor het levensverhaal

Geschiedenis als narratieve verwerking¹

‘The past is never dead. It’s not even past. All of us labor in webs spun long before we were born, webs of heredity and environment, of desire and consequence, of history and eternity.’

William Faulkner (1897-1962), *Requiem for a Nun* (1951).

‘If understanding is impossible, knowing is imperative, because what happened could happen again. Consciences can be seduced and obscured again – even our consciences. For this reason, it is everyone’s duty to reflect on what happened.’

Primo Levi (1919-1987), *If This Is a Man* (vertaling van *Se questo è un uomo*, eerste editie 1958).

‘History is not the past. It is the present. We carry our history with us. We *are* our past.’

James Baldwin (1924-1987), in de documentaire van Raoul Peck, *I Am Not Your Negro* (2016).

‘Competitive victimhood is no way to make friends.’

Meriel Schindler, *The Lost Café Schindler. One Family, Two Wars and the Search for Truth* (London 2021) 108.

‘Klaarblijkelijk zijn wij als mensen geen zelfstandige wezens die, meritocratisch, de enige oorzaak zijn van ons eigen geluk of ongeluk. Uit de intensiteit van mijn reactie [op het aantreffen in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging van dossiers op de familienamen van zijn ouders en schoonouders – A]B] blijkt dat wij mensen, op een diep niveau, deel zijn van een sociaal geheel dat mensen uit heden én verleden omvat.’

Paul van Geest in *Trouw*, 10 januari 2025.

Mijnheer de rector magnificus, lieve familie en vrienden, beste collega’s en studenten, gewaardeerde aanwezigen,

Vijfentwintig jaar geleden sprak ik hier mijn inaugurele rede uit, getiteld *Het maakbare verleden. Regionale geschiedenis en etnologie in Brabant op de drempel van de eenentwintigste eeuw*.² Hierin hield ik een pleidooi voor het opnieuw inhoud, vorm en vooral betekenis geven aan het Brabantse verleden, weg van de clichés over het arme, het Bourgondische, of het rijke roomse Brabant.

- 1 Arnoud-Jan Bijsterveld sprak deze rede in verkorte vorm uit op vrijdag 2 mei 2025 ter gelegenheid van zijn afscheid als bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant in sociaal-wetenschappelijk en historisch perspectief, met inbegrip van de volkscultuur, aan Tilburg University. Ter nagedachtenis aan mijn ouders Frans Bijsterveld (1932-2024) en Ton Bijsterveld-Claessens (1938-2024).
- 2 Inaugurele rede Katholieke Universiteit Brabant [Tilburg en 's-Hertogenbosch 2000]; herdrukt in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 17-18 (2000-2001) 270-309; en geactualiseerd in Arnoud-Jan Bijsterveld, *Maakbaar erfgoed. Perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 17-51.

Sindsdien heb ik met velen, professionals en liefhebbers, gestalte kunnen geven aan dit programma. In de 45 jaar die verstreken sinds de start van mijn studie, heb ik veel kamers van het huis van de geschiedenis verkend. Dat deed ik door eigen onderzoek van de vroege middeleeuwen tot en met het recente verleden, maar meer nog tijdens de begeleiding van 26 inmiddels gepromoveerden en nog eens een tiental promovendi. Met hen heb ik me verdiept in de archeologie, landschaps- en cultuurgeschiedenis van de middeleeuwen, de politieke, cultuur- en religiegeschiedenis van de zestiende tot en met de twintigste eeuw, de sociaaleconomische geschiedenis en historische demografie van de negentiende en twintigste eeuw, en in de ontwikkeling van regionale en culturele identiteiten, vrijwel steeds met een focus op (Noord-)Brabant.

In de afgelopen vijftien jaar verschoof mijn eigen onderzoeksfocus naar de geschiedenis van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog. In 2010, op een dood punt, begon ik aan de zoektocht naar het levensverhaal van Bertram Polak. Hij werd in 1918 geboren in Tilburg en in 1942 in Auschwitz vermoord. Hij groeide op in het huis waarin Hans en ik sinds 2000 wonen. De zoektocht groeide uit tot een levensveranderende geschiedenis, voor mij en voor anderen. Ik leerde op een nieuwe manier kijken naar mijn vak. Voor het eerst deed ik onderzoek waarvan ik de directe impact zag op levende mensen, bovenal Bertrams familieleden, van wie zijn neef Fred met zijn vrouw Carol hier vandaag aanwezig is. Het leek alsof zij al die jaren hadden gewacht op iemand die eindelijk antwoord zou geven op de vragen waarmee zij worstelden. Dat er een historicus in hun huis woonde, zagen zij als meer dan een toevalstreffer; voor mij werd het een onontkoombare opdracht.³ Dit riep de nodige de verwarring bij me op omdat ik niet als psycholoog of therapeut in de wieg ben gelegd en geleerd had me gevoelsmatig te distantiëren van mijn onderzoeksobject.

Een voorbeeld: tijdens haar bezoek aan ons huis in 2014 zegt een zestigjarig lid van de tweede generatie van de familie Polak dat zij en haar moeder dankzij mij kunnen praten over vroeger. Ik weet niet wat ik hierop moet zeggen. Ze legt uit: omdat ik haar familiegeschiedenis heb uitgezocht, staat die niet langer als een muur tussen hen in. Als kind dat kort na de emigratie van haar ouders in Israël is geboren, was er letterlijk niet eens een taal om over het verleden te praten: haar vader was een Duitse Jood die Auschwitz-Monowitz had overleefd, haar moeder was in 1940 uit Tilburg gevlucht. Haar ouders spraken thuis Nederlands met elkaar, maar die taal mocht zij niet gebruiken. Haar ouders spraken dan weer amper Hebreeuws, terwijl zij die taal op school leerde. Mijn reconstructie zorgde voor een gemeenschappelijke taal en een gedeeld verhaal.

Niet weten is erger dan wel weten

Achteraf zie ik dat onze gezamenlijke zoektocht naadloos aansluit bij wat mij al jarenlang drijft in mijn fascinatie voor het verleden: de vraag naar de rol die 'gewone mensen' spelen in de geschiedenis en, omgekeerd, welke impact de grote geschiedenis heeft op 'gewone' levens.⁴ Door de reacties van Bertrams nabestaanden leerde ik een belangrijke les: het niet kennen van het verleden is erger dan er wel weet van hebben.⁵ Ik begreep dat ik hieraan als historicus kan bijdragen: het niet-weten opheffen en veranderen in een verhaal over het verleden dat gedeeld kan worden binnen en tussen generaties. Dit sluit aan bij hetgeen de afgelopen kwarteeuw mijn taak was als bijzonder hoogleraar regionale geschiedenis: te weten komen welke rol kennis van het verleden speelt in de manieren waarop mensen zich identificeren met elkaar en met de plek waarop ze wonen. Centraal staat de vraag hoe

individuele en collectieve identiteiten tot stand komen met een beroep op geschiedenis. Geschiedenis kan mensen verbinden met hun eigen verleden en zodoende met elkaar.

Dat zijn geen loze kretes in de huidige tijd. Alleen vanuit contact, connectie en context kunnen we leren wat mensen beweegt en tot verbinding komen.⁶ Zoals het Sociaal en Cultureel Planbureau constateert, heeft een samenleving baat bij saamhorigheid: mensen voelen zich dan veiliger en met elkaar verbonden, ongeacht achtergrond, overtuiging of status. Onderling vertrouwen is goed voor economische groei, welzijn en welbehagen.⁷ Uiteindelijk vormt op kennis van het verleden gestoelde verbondenheid een belangrijke bouwsteen van solidariteit, burgerschap en vertrouwen in instituties, en hiermee voor het functioneren van democratie en rechtsstaat.⁸ Hoewel we die saamhorigheid en stabiele basis uit alle macht zoeken, lijken we van elkaar te vervreemden doordat we onze groepsidentiteit eng afbakenen, mede omdat we de geschiedenis zien als het verhaal van slachtoffers en daders. Beter is het samen de verantwoordelijkheid te nemen voor het verleden, hoe pijnlijk ook, van het slavernijverleden en kolonialisme tot Holocaust en migratie. Dat begint met kennis nemen van dat verleden, en met kennis bedoel ik dan in waarheid gefundeerd weten, geen mythes of vage veronderstellingen. De Duitse Alexandra Senfft, zelf kleindochter van een oorlogsmisdadiger, pleit ervoor dat mensen zich door historisch onderzoek 'systematisch hun eigen familiegeschiedenis eigen maken (...) om niet te blijven hangen in vage gevoelens die geen gefundeerd en feitelijk ankerpunt hebben en daarom nauwelijks verwerkt kunnen worden.'⁹

Levensgeschiedenissen als uitgangspunt

Onderzoek van persoonlijke levensgeschiedenissen speelt hierin een sleutelrol. Vanmiddag wil ik aan de hand van drie uitgangspunten pleiten voor het documenteren en bestuderen van levensverhalen om zo bij te dragen aan de verwerking van traumatische geschiedenissen die blijvend doorwerken in onze samenleving. Hierbij herneem ik zaken die ik de afgelopen jaren heb geschreven en gezegd over de betekenis van geschiedenis voor onze maatschappij, mede gevoed door het publieke debat in de media en door jarenlang leentjebuur spelen bij filosofen en sociologen.¹⁰ Ik hoop van harte dat ik op deze manier, samen

- 3 Die mondde uit in de film *Hier was Bertram* van Jeroen Neus en Carine van Vugt van Stichting Verhalis uit 2012 (op youtu.be/hn5rpk6jFE) en de boeken *House of Memories. Uncovering the Past of a Dutch Jewish Family* (Hilversum 2016) en *Ons huis. Op zoek naar een Joodse familie in Tilburg* (Hilversum 2020).
- 4 Door mij onder meer verwoord in 'Ten geleide. De twintigste eeuw: de eeuw van het levensverhaal' in: Truus Stevens, *Over honderd jaar is alles voorbij. Brieven uit de crisistijd 1928-1936*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland (Tilburg 2005) 9-22.
- 5 Arjen van Lil, "Mensen moeten niet op hun geheimen blijven zitten", *Impact Magazine. Over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen* 7 nr. 3 (2023) 26-29; Saskia Goldschmidt, *Na de oorlog. Hoe kinderen van overlevenden de Tweede Wereldoorlog met zich meedragen* (Amsterdam 2025).
- 6 Zoals het motto luidt van mijn zus Door Bijsterveld (zie noot 11).
- 7 Sociaal en Cultureel Planbureau, Isolde Woittiez e.a., *Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij een veranderende bevolkingssamenstelling in 2050* (Den Haag 2024) op www.scp.nl/binaries/scp/documenten/publicaties/2024/12/10/samenleven-in-de-toekomst/Onderzoek+Samenleven+in+de+toekomst.pdf (geraadpleegd 13 februari 2025).
- 8 Annelieke Drogendijk en Bart Nauta, 'Leren van de geschiedenis, werken aan een gemeenschappelijke toekomst', *Impact Magazine. Over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen* 7 nr. 3 (2023) 19-22. Volgens Hans Goslinga, 'Nederland zit opnieuw in een groeistuipt', *Trouw* 29 oktober 2022, is Nederland 'op zoek naar een identiteit die het individu weer verbindt met de gemeenschap en de natie bestemming geeft.' Hij pleit – aldus Stevo Akkerman, 'We hebben geen geduld meer voor de vragen achter de vragen', *Trouw* 2 november 2022 – 'een synthese van het collectieve denken en de individuele zelfredzaamheid'.
- 9 Alexandra Senfft, *Der lange Schatten der Täter. Nachkommen stellen sich ihrer NS-Familiengeschichte* (München, Berlin en Zürich 2016) 9-10.
- 10 Arnold-Jan Bijsterveld en Moniek Hover, m.m.v. Femke Klein, 'Van Crossroads naar Brabant Remembers. 75 Personal life changing war stories en de zoektocht naar zorgvuldigheid', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 159-173; Bijsterveld, *Ons huis*, 14-21, 389-407; idem, 'Herinneringen iken en herijken' in: Peter Baas, Truus Wertheim-Cahen en Arnold-Jan Bijsterveld, *En de naaste als jezelf. Harry Holla* (s-Hertogenbosch 2022) 230-239.

met u, in de komende jaren een bijdrage kan blijven leveren aan het vernieuwen van de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog.¹¹

Het eerste uitgangspunt is een observatie van Frank van Vree. In 2002 stelde hij dat ‘het individuele verhaal nog de enige betrouwbare bron van identiteit en moraliteit lijkt te zijn in een samenleving die leidende metaverhalen ontbeert.’¹² Waar de ‘natuurlijke’ verbinding tussen mensen door religie of ideologie is weggefallen, gaan mensen op zoek naar nieuwe verbindende verhalen.¹³ Ze vinden die vaak in een gedeeld verleden dat bottom-up, vanuit levensverhalen, opnieuw wordt opgebouwd.

Ten tweede constateerde Willem Frijhoff (1942-2024) in 2011 dat vooral traumatische herinneringen het fundament vormen voor collectieve identiteitsvorming. Hij ziet herinnering, trauma, toe-eigening en identiteit als de sleutelbegrippen waarmee hedendaagse historici werken.¹⁴ Wat ons van het verleden rest, zijn herinneringen in tastbare en immateriële vorm. Het is de opdracht van de historicus die te verzamelen, hiermee gebeurtenissen te reconstrueren en te contextualiseren, en deze ten slotte weer te geven in tekst, beeld en/of geluid. Dat vergt deskundigheid en wetenschappelijke zorgvuldigheid. Want geschiedenis bedrijven is een vak, een wetenschap.

Het is onmogelijk het verleden ongedaan te maken of alles wat ooit gebeurd is te beschrijven, maar historici kunnen wel bijdragen aan de manieren waarop we dat verleden verwerken en een plaats geven. De meerwaarde van geschiedenis – als wetenschappelijke discipline en bezigheid in de vrije tijd – is dat zij niets meer én niets minder oplevert dan de tijd- en plaatsgebonden interpretatie en betekenisgeving van het verleden.

Mijn derde aanknopingspunt is de wijze les van Bram de Swaan uit 2014 in het hoogoplopende debat over de vraag wat de gemiddelde Nederlander wist of had kunnen weten van de Jodenvervolging.¹⁵ Volgens hem is het noodzakelijk zich een voorstelling te vormen van wat mensen in een tijd van massavernietiging doormaken als daders, omstanders, slachtoffers en helpers. Hierbij vraagt hij zich af of niet ‘langzamerhand het moment (is) gekomen om de Nederlanders van toen niet meer aan te klagen of vrij te pleiten in het algemeen, maar te achterhalen hoe zij op zoveel verschillende manieren en met zoveel tegenstrijdigheid die verschrikkelijke periode hebben meegemaakt.’ Dat is een zinvol perspectief omdat het mensen van nu de kans geeft inzicht te krijgen in de tegenstrijdigheden waarmee mensen destijds reageerden op wat om hen heen gebeurde.

Voorbij goed en fout?

Nog altijd denken en debatteren mensen en media over het oorlogsverleden – en in het verlengde hiervan ook over andere traumatische geschiedenissen – in het allang achterhaalde frame van goed versus fout.¹⁶ Beter dan ons te fixeren op de schuldvraag is het om ons morele oordeel op te schorten: de vraag die historici zich stellen is niet of mensen goed of fout waren, dader of slachtoffer, maar in welke context en in welke omstandigheden zij tot hun keuzes en daden kwamen. Evenmin als wij nu, konden mensen destijds de consequenties van hun keuzes volledig overzien. Het doel van geschiedschrijving is mensen van nu in staat te stellen zich in te leven in de levens en ervaringen van mensen van toen, zodat we kunnen reflecteren op de manier waarop mensen destijds tot hun afwegingen en keuzes kwamen, als les voor onszelf.

In plaats van als een rechter een oordeel te willen vellen over het verleden, is het de taak van de historicus de context te schetsen waarin mensen destijds tot hun besluiten en daden kwamen. Niet om hun handelen of hun lijden te bagatelliseren of te vergoelijken, want uiteraard was het handelen van daders vaak ronduit onmenselijk en het lijden van slachtoffers hartverscheurend. Het gaat erom om menselijk gedrag, hoe gruwelijk, dom of bekrompen ook, te zien als het gevolg van menselijke keuzes, als keuzes die ook wij zouden kunnen maken. Als historici kunnen we immers achteraf het grotere geheel overzien en zien we de gevolgen van menselijk handelen in het verleden. Dat konden – of

- 11 Bij het schrijven van deze afscheidsrede deed ik mijn voordeel met wat ik leerde van collega's en vrienden. Ik bedank mijn Tilburgse collega's Thomas Decreus, Tjeerd van de Laar, Jenny Slatman en Ruud Welten – niet voor niets filosofen – en Maurits Huijbrechtse, historisch onderzoeker bij het Nederlands Veteraneninstituut, Inez Schelfhout, psychotherapeut bij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum, mijn echtgenoot Hans Harbers en mijn zussen Elleke en Door Bijsterveld, van wie de eerste werkzaam is als kinder- en jongeretherapeut en de tweede als gedragswetenschapper en orthopedagoog werkt met getraumatiseerde mensen.
- 12 Frank van Vree, 'Auschwitz and the Origins of Contemporary Historical Culture. Memories of World War II in European Perspective' in: Attila Pok, Jorn Russen en Jutta Scherrer, red., *European History. Challenge for a Common Future* (Hamburg 2002) 202-220, 217. Zie nu ook Frank van Vree, 'Stemmen uit de duisternis. Over getuigen en egodocumenten' in: idem, *Nederland en de herinnering aan de Jodenvervolging 1945-2024* (Almere 2024) 211-252, 245-248, waar hij de term 'morele getuigen' gebruikt, ontleend aan Avishai Margalit, *The Ethics of Memory* (Cambridge MA en London 2002; tweede druk 2003) 147-182.
- 13 Peter Romijn, *De Lange Tweede Wereldoorlog, toen en nu. Oorlogsgeschiedenis, herinneren, herdenken. Jaartheme 2024* op www.4en5mei.nl/app/uploads/2023/12/Jaartheme_2024.pdf (geraadpleegd 3 maart 2025).
- 14 Willem Frijhoff, *De mist van de geschiedenis. Over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving* (Nijmegen 2011) 7.
- 15 Abram de Swaan, 'Klaag heel Nederland niet meer aan om de Holocaust', *NRC Handelsblad* 14 juni 2014; geciteerd in Bijsterveld, *Ons huis*, 16. De discussie werd gevoerd naar aanleiding van Bart van der Boom, 'Wij weten niets van hun lot'. *Gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).
- 16 J.C.H. Blom, *Een kwart eeuw later. Nog altijd in de ban van goed en fout?* (Amsterdam 2007); Marloes Zwagerman, 'Foute boel', *Trouw Tijdgeest* 8 februari 2025.

wilden – mensen destijds niet.¹⁷ Bovendien zijn mensen tegenstrijdige wezens, gevangen in het dilemma tussen twee leidende impulsen: zelfbehoud en empathie.¹⁸ Mensen opereren per definitie in morele ambiguïteit.

Het gevolg is dat de menselijke geschiedenis, net als ons eigen leven, een aaneenschakeling is van ervaringen van voldoening en geluk naast schuld en pijn. Zoals gezegd zijn het vooral de collectieve ervaringen van lijden die de identiteit van groepen en gemeenschappen bepalen. Inherent aan het meemaken van traumatische ervaringen is dat ze leiden tot schroom en schaamte en zodoende tot zwijgen en verzwijgen.¹⁹ Dat kan generaties aanhouden en zodoende ook degenen treffen die zelf geen deelgenoot waren van het aangedane of opgelopen trauma. Naast de ervaringen van vervolging en geweld in de Tweede Wereldoorlog geldt dit bijvoorbeeld ook de geschiedenis van de slavernij, waarvan de littekens meer dan 150 jaar na het wettelijke einde ervan voelbaar blijven. Maar ook andere ingrijpende gebeurtenissen – oorlogen, kolonialisme, economische crises, migratie, de teloorgang van de maakindustrie, natuurrampen en pandemieën – hebben een blijvende impact op onze samenleving en bepalen hoe we onszelf zien als onderdeel hiervan.²⁰

Intergenerationeel trauma en het doorbreken van het zwijgen

Dit wordt intergenerationeel trauma genoemd: mentale wonden die van de ene op de andere generatie worden overgedragen.²¹ Dat de overdracht van oorlogstrauma's van generatie op generatie een rol speelt aan de slachtofferkant, zoals bij nazaten van Holocaustslachtoffers, weten we al langer.²² Maar naarmate de taboes slijten, zien we dat er ook aan de zogenaamde daderkant sprake is van intergenerationeel trauma, bijvoorbeeld doordat gezinnen van NSB'ers uit elkaar werden gerukt en kinderen buiten de veilige context van het gezin en zonder ouders opgroeiden.²³ Dit had en heeft zijn weerslag op hun verdere leven én dat van hun kinderen. Op dit punt raken de ervaringen van de nakomelingen van slachtoffers en daders elkaar.

Vanwege schuld- en schaamtegevoelens heerste en heerst in gezinnen in beide groepen een zwijgcultuur, met desastreuze gevolgen.²⁴ Want wanneer doorgemaakte ervaringen niet bespreekbaar zijn, vindt er geen verwerking plaats en kunnen mensen er hun hele leven last van houden. De historicus Rick Blom, die onderzoek deed naar kinderen en kleinkinderen van Nederlanders die collaboreerden, constateert wat er gebeurt als er wél gepraat wordt: 'Als nazaten van collaborateurs over hun familieverleden gaan praten, dan komen ze er pas achter dat zo ongeveer iedereen zegt: jou treft geen blaam. Het gevoel gaat nooit helemaal weg denk ik, maar ik merk dat de mensen die echt over hun problemen praten, meer ruimte in hun hoofd krijgen.'²⁵

Een voorbeeld: Wilhelmina G. Ter Braake (1920-2013) uit Den Bosch was bewaakster in Kamp Vught en later in Auschwitz.²⁶ Haar zoon kreeg dit pas na haar dood te horen van de journalist Harm van Atteveld, die onderzoek deed naar de negen Nederlandse vrouwen en vijftien mannen die bewaker waren in Auschwitz.²⁷ Ik geef hier het gesprek weer met haar zoon, in *Een Vandaag* van 25 januari 2025.

Zoon: 'Omdat ik het pas gehoord heb nadat ze overleden was in 2013, nu heb ik die last, zo voelt het in ieder geval wel.'

Interviewer: 'Maar jij bent toch niet verantwoordelijk voor wat je moeder heeft gedaan?'

Zoon: ‘Nee, dat kun je zeggen, maar om een of andere reden blijft het iets wat mij persoonlijk treft ook. Dat kan ik niet beredeneren, dat is een gevoel. (...) Ik moet zeggen, wat mij heel erg helpt is het van me af schrijven en dat gaat me ook helpen om het te kunnen vertellen, om het te kunnen openbaren naar degenen die mij na staan, mensen die me lief zijn en dat is de volgende stap die ik nu neem.’

Dat het doorbreken van het zwijgen zo kan uitwerken, is ook mijn ervaring. Zo vaak spreek ik mensen – ouderen maar ook mijn eigen studenten – die nog altijd bezig zijn met de ervaringen van generaties voor hen en hieraan actief een vorm willen geven.²⁸ Ze zoeken naar een manier om greep te krijgen op het verleden van ouders, grootouders of andere familieleden. Ze hebben daarvoor een verhaal nodig met een kop en een staart en een duiding, met een ander woord: een narratief, ofwel ‘een betekenisgevend verhaal dat culturele en persoonlijke dimensies van een gebeurtenis verweeft in de dynamische constructie van een zelfbeeld’.²⁹ Het individuele levensverhaal komt tot stand binnen of tegen de achtergrond van zo’n narratief, als een gedeelde maatschappelijke context. Het is in de constructie van dergelijke narratieven dat historici een bijzondere rol spelen. Hierover gaat deze afscheidsrede: over het belang van geschiedbeoefening voor de verbinding van mensen van nu met elkaar via kennis en inzicht in hun eigen, persoonlijke én gezamenlijke geschiedenis.

- 17 Hiermee sluit ik aan bij het pleidooi van J.C.H. Blom, *Hoe was het mogelijk? De Holocaust in de context van de Tweede Wereldoorlog. Cleveringarede uitgesproken door Prof. dr. J.C.H. Blom aan de Universiteit Leiden op 26 november 2010* (Leiden 2010) 14.
- 18 Stevo Akkerman, ‘De taal van de politiek’, *Trouw* 18 september 2024, citeert Stefan Hertmans in de podcast *Zwijgen is geen optie* op zwijgenisgeenoptie.be/stefan-hertmans/ (november 2019; geraadpleegd 8 januari 2025).
- 19 Zie bijvoorbeeld de pakkende reconstructie van zijn familiegeschiedenis aan de hand van dossiers in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) door Jos Verlaan, ‘Ergens in die strafdossiers zat mijn eigen familie verborgen’, *NRC* 14 en 15 september 2024, op www.nrc.nl/nieuws/2024/09/13/ergens-in-die-strafdossiers-zat-mijn-eigen-familie-verborgen (geraadpleegd 18 februari 2025).
- 20 Arjen van Lil en Bart Nauta, ‘Voorbij de grenzen van trauma’, *WO2 Onderzoek uitgelicht* 12 nr. 5 (2023) op www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/leven-met-oorlog/voorbij-de-grenzen-van-trauma/ (geraadpleegd 20 februari 2025). Zie voor de gevolgen van de afbraak van de textielindustrie in Tilburg voor persoonlijke levens Maarten van Riel, *Het verdriet van Tilburg. Een persoonlijke geschiedenis* (Amsterdam 2025).
- 21 Zie voor dit en het volgende Daan Appels, ‘Tachtig jaar na de bevrijding is de Tweede Wereldoorlog nog steeds een gevoelig thema. Hoe kan een oorlog zelfs een mensenleven later zulke reacties teweegbrengen?’ (23 januari 2025), op www.nemokennislink.nl/publicaties/nog-altijd-bezig-met-de-oorlog/ (geraadpleegd 3 februari 2025). Hij verwijst naar het onderzoek van Inez Schelfhout, klinisch psycholoog bij ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. Zie ook het lemma ‘Transgeneratieel trauma’ op nl.wikipedia.org/wiki/Transgeneratieel_trauma (geraadpleegd 12 februari 2025); voor een reviewartikel: Fred Chou en Marla J. Buchanan, ‘Intergenerational Trauma: A Scoping Review of Cross-Cultural Applications from 1999 to 2019’, *Canadian Journal of Counselling and Psychotherapy* 55 no. 3 (2021) (doi.org/10.47634/cjcp.v55i3.71456).
- 22 Patricia Dashorst, Trudy M. Mooren, Rolf J. Kleber, Peter J. de Jong en Rafaele J.C. Huntjens, ‘Intergenerational consequences of the Holocaust on offspring mental health: a systematic review of associated factors and mechanisms’, *European Journal of Psychotraumatology* 10 nr. 1 (2019) 1654065 (DOI: 10.1080/20008198.2019.1654065).
- 23 Bart Nauta doet promotieonderzoek naar ‘dadertrauma’ aan de Universiteit Utrecht en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum: ‘De psychosociale nasleep van ouderschap. Promotieonderzoek Bart Nauta’ op arq.org/projecten/de-psychosociale-nasleep-van-daderschap (geraadpleegd 20 februari 2025).
- 24 Johannes Reitter, *Ein Mantel des Schweigens. Der Umgang mit der NS-Geschichte in Opfer- und Täterfamilien* (Wien en Köln 2022).
- 25 Geciteerd in Appels, ‘Tachtig jaar na de bevrijding’. Zie Rick Blom, *Vader zat bij de SS. Gesprekken met kinderen van Nederlandse SS’ers* (Driebergen 2023).
- 26 Bert Oomen, *Daders en drijfveren. Kamp Vught 1943-1944* (Zutphen 2025), bijlagen; ‘Wilhelmina Gerridina Ter Braake’ op oorlogvoorderechter.nl/naam/?id=7968 (geraadpleegd 26 januari 2025).
- 27 Harm van Atteveld en Stijn Reurs, ‘Verliefd op de vijand’ (6 januari 2025), aflevering 3 van *De Nederlandse bewaaksters van Auschwitz* op open.spotify.com/episode/4i7hlobzfv79a61nw4uda9 (geraadpleegd 25 januari 2025).
- 28 Hierover is inmiddels veel gepubliceerd. Een recent voorbeeld: Sabine Apostolo en Gabriele Kohlbauer-Fritz, red., *Die Dritte Generation. Der Holocaust im familiären Gedächtnis* (Leipzig 2024). Gerlov van Engelshoven doet onderzoek naar de stilte en het zwijgen van postkoloniale generaties als vorm van *empowerment* (Elke Veldkamp, ‘Over stilte valt heel veel te zeggen’, *NWO Onderzoek editie* 16 (herfst 2024) 16-19).
- 29 Beatriz Macías Gómez-Estern en Manuel L. de la Mata Benítez, ‘Narratives of migration. Emotions and the interweaving of personal and cultural identity through narrative’, *Culture & Psychology* 19 nr. 3 (2013) 348-368 (doi.org/10.1177/1354067X13489316), hier 348; Beatriz Macías Gómez-Estern, ‘Narrative as a Sense-making Tool in the Construction of Migrants’ Identities. Approaching Emotions’, *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 173 (February 2015) 168-175 (DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.02.048), hier 169; geciteerd in Bijsterveld, Hover en Klein, ‘Van Crossroads naar Brabant Remembers’, 167.

Slachtofferitis

We leven in een tijd waarin geschiedenis, dat wil zeggen onze meerstemmige interpretatie van het verleden, leidt tot verdeeldheid. Individuen, activisten, media en politici interpreteren het verleden om de eigen identiteit af te zetten tegen die van anderen. Hoewel we in de jaren negentig afscheid leken te hebben genomen van de *grand narratives*, die nationale, etnische en religieuze groepen moesten legitimeren, zijn de afgelopen jaren nieuwe narratieven opgekomen die eerder verdelen dan verbindend werken. Groepen en gemeenschappen eisen terecht een aandeel op in de geschiedenis en wijzen op hun structurele achterstandspositie in de samenleving en in het dominante geschiedbeeld, zoals vrouwen, LHBTI'ers, migranten, nakomelingen van slaafgemaakten, nazaten van het koloniale verleden en vertegenwoordigers van zogenaamd lagere sociale klassen. Wanneer het maatschappelijk en politiek handelen vervolgens wordt bedreven vanuit de etnische, reli-

gieuze, regionale, seksuele of genderidentiteit van een groep en op basis van een gedeelde ervaring van maatschappelijk onrecht, spreken we van identiteitspolitiek.³⁰

Opvallend vaak wordt hun legitieme strijd voor een aandeel in de nationale reflectie op het verleden geframed als een opkomen voor de slachtoffers van onderdrukking. Dat is op zich heel begrijpelijk. Maar slachtofferitis – de term werd in 1999 gemunt door socioloog J.A.A. (Jacques) van Doorn (1925-2008)³¹ – houdt ook de geschiedschrijving, geschiedbeleving en herinneringsculturen in zijn greep. Iedereen lijkt tegenwoordig slachtoffer en getraumatiseerd door een verleden van achterstelling en uitbuiting, oorlog en vervolging. Sommige hedendaagse Bosschenaren beschouwen zichzelf nog altijd als slachtoffers van de val van 's-Hertogenbosch in 1629, zo bleek in 2024.³² Zonder slachtofferschap geen identiteit. Toch kent deze competitie in leed geen winnaars, want je maakt geen vrienden wanneer je verloren levens tegen elkaar denkt te kunnen verrekenen.³³

Zoals historicus Bas Kromhout stelt: 'Het "trauma" dient om een groepsidentiteit te versterken met nadruk op slachtofferschap.' Hij maakt er korte metten mee: 'Publieke aandacht voor zwarte bladzijden uit de geschiedenis heeft (...) niets met traumaverwerking te maken. Geschiedenis is geen therapie. Maar sociale groepen gebruiken de historische herinnering om een bepaald narratief naar voren te brengen, en om sociale en politieke doelen te bereiken. Zij willen het verleden niet afsluiten, maar roepen het telkens opnieuw op. Het leidt in het gunstige geval tot meer begrip en gelijkheid tussen bevolkingsgroepen. Maar in het ongunstige geval tot bevestiging van een polariserend denken in slachtoffers versus daders.'³⁴

Ook Martin Bossenbroek zet zich in zijn 'pamflet' *Kolonialisme!* af tegen deze 'historische tunnelvisie', het 'instrumentaliseren' van geschiedenis 'om hedendaagse maatschappelijke opvattingen te onderbouwen', niet gericht op 'historische waarheidsvinding' maar om een verhaal te vertellen over onderdrukking, verdriet, leed, woede en intergenerationeel trauma.³⁵ Geschiedenis bedrijven ontaardt dan in collectieve boetedoening terwijl het – en hier citeert hij Gert Oostindie en Adriaan van Dis – zou moeten gaan om het ontwikkelen van een bredere, inclusieve blik op het verleden, met "meer ruimte" (...) "voor andere mentaliteiten, andere godsdiensten, andere sentimenten, andere oorlogsherinneringen, andere ideeën over schoonheid en beschaving" en "andere ervaringen".³⁶ Janice Deul, auteur van een boek over het waarom van het herdenken en vieren van de afschaffing van de slavernij, verwoordt pakkend haar afkeer van 'ellendeverhalen': 'Ik vind het zo vervelend dat we nog steeds niet verder komen dan het delen van die persoonlijke ervaringen en frustraties. Het moeten wéér die verhalen van mensen van kleur zijn die laten zien hoe erg het was. We weten inmiddels wel hoe erg het was! Ik zou willen dat we voorbij de traumaporno gaan en een structurele aanpak kunnen bedenken om met herdenken om te gaan.'³⁷

30 'Identiteitspolitiek – Betekenis en kenmerken', op *Historiek* (21 november 2024) op historiek.net/identiteitspolitiek-betekenis-kenmerken-definitie/100735/ (geraadpleegd 28 februari 2025).

31 J.A.A. van Doorn, *HP/de Tijd* 12 maart 1999.

32 Frans van Gaal, René Kok en Kees van den Oord, *Gehavend en vernederd. 's-Hertogenbosch in de Tachtigjarige Oorlog* ('s-Hertogenbosch 2024), aan de kaak gesteld in Jan van Oudheusden, 'Gehavend en vernederd, toe maar! Over herdenken en/of vieren van een historische gebeurtenis', in *Brabant* 15 nr. 4 (2024) 74-79.

33 Meriel Schindler, *The Lost Café Schindler. One Family, Two Wars and the Search for Truth* (London 2021) 108.

34 Bas Kromhout, 'Geschiedenis is geen traumatherapie', *NRC* 20 mei 2021 op www.nrc.nl/nieuws/2021/05/20/geschiedenis-is-geen-traumatherapie-a4044293 (geraadpleegd 3 februari 2025).

35 Martin Bossenbroek, *Kolonialisme! De vloek van de geschiedenis* (Amsterdam 2024) 11-12.

36 Bossenbroek, *Kolonialisme!*, 15-16, met verwijzing naar Gert Oostindie, *Rekenschap. Het koloniale verleden, excuses en herstel* (Amsterdam 2023) 127-128, 158; Adriaan van Dis, *De kolonie mept terug. Over witte arrogantie en voortschrijdend inzicht: een denk-oefening en leesreis* (Amsterdam 2024) 82.

37 Amber Dujardin, "Na Ruttes komma, dat is nú", *Trouw Tijdgeest* 29 juni 2024; Janice Deul, *Keti Koti. Waarom we de afschaffing van de herdenking moeten herdenken en vieren* (Amsterdam 2023).

Voorbij slachtofferschap

Inderdaad is exclusieve nadruk op slachtofferschap funest, hoe legitiem verwijten over historische achterstelling ook zijn. In de woorden van Bossenbroek: 'Morele criteria worden verheven boven de professionele, analytische waarneming. Er wordt met oogkleppen op naar de geschiedenis gekeken.'³⁸ Ook Hans van der Jagt onderstreept dat een historicus niet primair een activist is en niet op voorhand oordeelt, maar wil begrijpen.³⁹ Een historicus moet 'historiseren', gedegen onderzoek doen van primaire en secundaire bronnen en de nadruk leggen op de historische context, uitmondend in een vernieuwend narratief.

Wat zijn mijn bezwaren tegen het gebruik van het verleden voor het creëren van een slachtofferidentiteit? In de eerste plaats impliceert nadruk op slachtofferschap bijna steeds het aanwijzen van daders. Slachtofferitis creëert zodoende maatschappelijke tegenstellingen of houdt ze in stand. Door zichzelf als (eeuwig) slachtoffer neer te zetten, wijst men met een beschuldigende vinger daders aan, die excuses, eeuwig berouw, ja herstelbetalingen verschuldigd zijn. Het dader-slachtoffernarratief belemmert een werkelijk begrip van het verleden en doet afbreuk aan hetgeen de meesten van ons beogen: elkaar vinden over de scheidslijnen van het verleden heen.

Vervolgens doet de focus op slachtofferschap geen recht aan de complexiteit van het verleden, waarin de afbakening tussen slachtoffer en dader nooit haarscherp is.⁴⁰ Terecht pleitte Marc van Berkel, bijzonder hoogleraar Holocausteducatie, in 2024 in zijn oratie ervoor 'meer aandacht te besteden aan aspecten van ouderschap, een perspectief dat voor volgende generaties een aanvulling kan vormen op het nu alom aanwezige slachtofferperspectief waarmee velen zich identificeren.'⁴¹ Een kritische reflectie op ouderschap doet recht aan de complexiteit van het verleden en draagt bij aan het besef dat 'veel van de geweldplegers in naam van de nationaalsocialistische ideologie "normale mensen" waren'. Hiervoor is het wel nodig de categorieën van slachtoffers en daders niet allereerst door een morele bril te bezien, zodat er oog komt voor de soms vage grens tussen beide.

Ook als het gaat om verzet in de Tweede Wereldoorlog, zien we nu hoe diffuus dit begrip in werkelijkheid is. Collaboratie en verzet waren vaak communicerende vaten. 'Vormen van collaboratie en verzet (...) ontstonden regelmatig in reactie op elkaar', aldus Lennert Savenije.⁴² Volgens Liesbeth van der Horst, directeur van het Verzetsmuseum, bestond het verzet 'uit een kluwen van door elkaar lopende groepen. Je hebt mensen die aan de ene kant collaboreerden en aan de andere kant verzet pleegden. Of eerst in het verzet zaten en daarna collaboreerden.'⁴³ Een tragisch voorbeeld is het Nederlandse paar Willy Kramer (1908-1943) en Jacoba S. Maschkow-Menso (1904-1970): zij werden na verzetsactiviteiten gearresteerd en liepen over. Uit geldelijk gewin lokten zij Bertram Polak en zijn vrienden in december 1941 naar Scheveningen met de belofte hen op een schip naar Engeland te zetten. In plaats hiervan leverden ze hen uit aan de Haagse politie en de *Sicherheidsdienst*.⁴⁴

Het verleden terugbrengen tot een van slachtoffers versus daders, goed tegenover fout, leidt ook tot de steeds weer herhaalde oproep het verleden te zuiveren, het met terugwerkende kracht ongedaan of onschadelijk te maken door de verhalen over kwaad en de perspectieven van daders te verwijderen, te vernietigen en te cancelen.⁴⁵ Mensen denken soms zelfs dat archieven getuigenissen en dossiers over onrecht zouden moeten vernietigen. Een voorbeeld is het recente verzoek van iemand om het dossier over haar vader in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging te vernietigen omdat hij, voormalig dwangarbeider in Duitsland, na de oorlog vrijgepleit werd.⁴⁶ Nu kan de tegen deze persoon geuite beschuldiging van mogelijke collaboratie in retrospectief inderdaad heel onrechtvaardig

zijn, maar dat legitimeert nog niet die gegevens dan maar te vernietigen. De realiteit is dat de historische werkelijkheid gelaagd, complex en soms paradoxaal is. Het gevolg van deze eenzijdige blik is een reductionistisch beeld van het verleden.

Tot slot – en hier het belangrijkste – miskent de exclusieve nadruk op slachtofferschap de *agency* van onderdrukten en vervolgd. Het exclusieve frame van daders versus slachtoffers maakt van de eersten onmenselijke en van de laatsten passieve, willoze objecten van de geschiedenis. Dit ontnemt mensen de kans werkelijke kennis van het verleden op te doen en hieraan elementen te ontleen die kunnen leiden tot een positief zelfbeeld, voorbij slachtofferschap. Tijdens mijn onderzoek naar de kleine Joodse gemeenschap in Tilburg voor en tijdens de oorlog frappeerden mij de vooruitziende blik, de morele moed en de actieve inzet voor vluchtelingen en vervolgd, bijvoorbeeld door de vader en de oom van Bertram Polak. Slechts vier dagen na Hitlers machtsovername op 30 januari 1933 schreef zijn oom Alfred, op dat moment hoofdredacteur van het zionistische weekblad *De Joodsche Wachter*, een vlammend commentaar. Hierin verweet hij de andere Joodse weekbladen een veel te voorzichtige en zelfs onpartijdige houding in te nemen. Hij vroeg zich af of de redactie van die bladen, ‘wanneer zij meent dat de maat vol is, de hand (zal) opsteeken en Hitler bevelen: tot hier en niet verder?’⁴⁷ Bertrams vader Hans werd datzelfde jaar de drijvende kracht achter de Tilburgse afdeling van een landelijke vereniging ‘tot steun aan noodlijdende Joden in het Buitenland’, die zich richtte op vluchtelingen uit Duitsland, Oostenrijk en Oost-Europa.⁴⁸ Hoezo als lammeren naar de slachtbank?⁴⁹ Kortom, we moeten het verleden niet de maat nemen maar luisteren naar de meerstemmigheid van historische levensgeschiedenissen, waarin ieder verhaal ertoe doet en een nuance toevoegt.

Een filosofisch kader

We zouden in het exclusieve frame van het dader-slachtofferperspectief een vorm kunnen zien van wat filosofen epistemische onrechtvaardigheid ofwel kennisonrecht noemen.⁵⁰ Een te eenzijdige focus of een vooroordeel verhindert dan de overdracht van kennis.⁵¹ Hierin worden twee vormen onderscheiden: getuigenisonrecht en interpretatieonrecht. Het eerste ontstaat wanneer een getuige niet geloofd wordt omdat de luisteraar er stereotiepe vooroordelen op nahoudt over de spreker. Een voorbeeld is het verhaal van het Joodse jongetje Louk

38 Bart Funnekotter en Jeroen van der Kris, “Het wordt tijd om een punt te zetten achter de slavennijdiscussie”, *NRC12* en 13 oktober 2024.

39 Hans van der Jagt, ‘Postkoloniale geschiedschrijving, imperialismen en de ballade van Jan Breman’, *BMGN. Low Countries Historical Review* 138 nr. 4 (2023) 55-71 (DOI: 10.51769/bmgn-lchr.18308), 67-68.

40 Zie bijvoorbeeld Aline Pennewaard, *Van kleermaker tot Kapo. De oorlog van een Duits-Joodse vluchteling* (Amsterdam 2018).

41 Marc van Berkel, *Funderend Verleden – Holocausteducatie in de 21e eeuw* (oratie uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Holocausteducatie aan de Radboud Universiteit Nijmegen, 4 juli 2024).

42 Lennert Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd* (Nijmegen 2018) 405.

43 *Trouw* 3 maart 2025. Reactie op Mirjam Lange-Schoemaker en Paul van Tongeren, red., *Een land in verzet. Hoe een miljoen mensen opstonden tegen de nazi's* (Amsterdam 2025).

44 Arnoud-Jan Bijsterveld, *Voor een bontjas, een gouden ring en een vleugel. Het verraad van Bertram Polak en zijn vrienden* (in voorbereiding).

45 Maria Grever, *Wankele sokkels. Omstreden monumenten in de openbare ruimte* (Amsterdam 2023), over de roep om standbeelden en straatnamen van omstreden ‘helden’ uit het straatbeeld te doen verdwijnen.

46 Ingezonden brief in *Trouw* 8 januari 2025.

47 Bijsterveld, *Ons huis*, 103-104.

48 Bijsterveld, *Ons huis*, 117.

49 Ben Braber, *Omdat ik geen lam voor de wolven wil zijn. Joods verzet in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2025).

50 Met dank aan mijn collega dr. Tjeerd van de Laar.

51 Voor dit en het volgende zie Lianne Tijhaar, ‘Woede is nodig om de gaten in onze kennis te dichten’ (10 maart 2023) op www.lianne-tijhaar.nl/mijnartikelen/ (geraadpleegd 28 mei 2024), die verwijst naar Miranda Fricker, *Epistemic injustice. Power and the ethics of knowing* (Oxford en New York 2007).

de Liever (1939-2023), die in het najaar van 1944 als vijfjarige met een vijftigtal andere opgepakte onderduikkinderen vanuit Westerbork in Bergen-Belsen en Theresienstadt belandde.⁵² Hij vertelde na terugkeer in Nederland dat hij tijdens de thuisreis met de trein olifanten, leeuwen en andere wilde dieren had gezien. ‘Niemand geloofde hem. En dat zat (...) Louk behoorlijk dwars.’ Hij werd beschouwd als een kinderlijke fantast. Later bleek dat zijn verhaal klopte: ‘de trein was gestopt omdat de machinist eerst een stilstaande trein met circusdieren naar een ander spoor moest rangeren. En zo zag de jonge Louk wel degelijk wilde dieren en was het geen fantasie, zoals zijn biologische ouders ten onrechte veronderstelden.’

Interpretatie-onrecht ontstaat wanneer de conceptuele kaders die we als samenleving hanteren om onszelf te begrijpen, tekortschieten. Als iemands traumatische ervaring buiten die kaders valt, zijn er geen woorden om die te beschrijven, te verhelderen, laat staan te delen met anderen. Dit is een lot dat veel Holocaustoverlevenden en van de Indische kampen trof, maar bijvoorbeeld ook een rol speelt in het onbegrip dat nazaten van het slavernijverleden kunnen ervaren: wat hen kwelt, wordt door de goegemeente niet herkend en erkend. Vaak wordt dit geweten aan discriminatie, vooroordelen of gebreken in wat iemand wel en niet wordt geacht te weten of te kennen.⁵³ Niet voor niets wordt dan al snel gezegd dat ‘het onderwijs’ dit onrecht of deze onwetendheid moet oplossen. Nu worden onderwerpen als het slavernijverleden en de Holocaust weliswaar wel degelijk als onderdeel van het onderwijscurriculum gedoceerd, maar de manier waarop dit gebeurt, gaat kennelijk voorbij aan de eigen interpretatiekaders van leerlingen en studenten. Goedbedoelde educatieve en publieksprojecten om de geschiedenis van onderdrukking en vervolging in beeld te brengen blijven te vaak hangen in het dader-slachtoffernarratief. Hiermee wordt nakomelingen de kans ontnomen betrouwbare, op hun persoonlijke levensgeschiedenis toegesneden kennis van het verleden te verwerven. Hieraan zouden ze inzichten kunnen ontlenen die van een geschiedenis van slachtofferschap een geschiedenis maken van veerkrachtige personen met autonomie, ondanks hun geknechte status.⁵⁴

We kunnen een voorbeeld nemen aan historica Annejet van der Zijl, door recensenten gekroond tot ‘koningin van de literaire non-fictie’. Haar doel is de *agency* in het leven van mensen bloot te leggen: in haar visie wordt iemands levensloop bepaald door ‘een troostrijke mix van maakbaarheid, genen en geluk’.⁵⁵ ‘Haar toon is optimistisch: je kunt het heft in eigen hand nemen maar het lot doet ook een duit in het zakje.’ En: ‘Ik wil mythes ontrafelen en er een mens van vlees en bloed voor teruggeven.’

Narratieve verwerking van trauma

Een radicale keuze voor de bestudering van levensverhalen legt de paradoxen en ambivalenties bloot die inherent zijn aan het leven als mens. Door levensverhalen te kaderen in een narratief, dus te plaatsen in een context in tijd en ruimte en te voorzien van betekenis, kunnen we mensen hun *agency* teruggeven: hun handlingsruimte, dat wil zeggen hun vrijheid en mogelijkheid om te kiezen en te handelen, en hun veerkracht. We zien dan ook beter hoe en in welke omstandigheden hun die werd ontnomen of die werd gereduceerd tot een *choiceless choice*: een keuze zonder alternatieve opties.⁵⁶ In de afgelopen jaren heb ik ingezien dat geschiedenis bedrijven met een focus op levensverhalen kan bijdragen aan wat intellectuele of narratieve verwerking (in het Engels: *intellectual of narrative coping*) van een collectief trauma wordt genoemd.

Deze begrippen vergen toelichting. Bij trauma, letterlijk wond, gaat het om ervaringen die zo pijnlijk en ingrijpend zijn dat ze leiden tot een blijvende pijn bij degene die ze heeft

ondergaan. Dit trauma kan zelfs worden doorgegeven aan volgende generaties. Collectief trauma is de ontwrichting die een groep mensen of een gemeenschap ervaart als gevolg van gezamenlijk ondergane gebeurtenissen die door hun omvang en gevolgen verwoestend uitwerken en onderdeel worden van het collectief geheugen.⁵⁷ De reactie hierop is een dynamisch sociaal proces gericht op de constructie van betekenis ofwel betekenisgeving. Dit laatste proces wordt ook wel aangeduid als cultureel trauma, door de socioloog Jeffrey Alexander gedefinieerd als het collectieve proces waarin mensen en gemeenschappen verschrikkelijke gebeurtenissen verwerken die een onuitwisbaar stempel drukken op het collectief bewustzijn en zodoende fundamenteel doorwerken op hun toekomstige identiteit.⁵⁸

Collectief trauma is geen collectieve psychische aandoening: psychologisch gezien kan een trauma alleen individueel ervaren worden. Niet iedereen is er daarom van overtuigd dat collectief trauma bestaat, laat staan dat geschiedenis kan bijdragen aan de verwerking ervan.⁵⁹ Toch kunnen bepaalde gebeurtenissen wel degelijk leiden tot een collectieve herinnering die een verlamme, ontwrichtende impact heeft op opeenvolgende generaties. Hoe kan het anders dat historische fenomenen als slavernij, kolonialisme, oorlog, genocide maar ook migratie, economische crises en rampen ook na vele generaties als pijnlijk worden ervaren en leiden tot schuld- en schaamtegevoelens en een negatief zelfbeeld?

Omdat trauma alleen op persoonlijk niveau bestaat, zal een psycholoog zeggen dat traumaverwerking alleen individueel kan plaatsvinden.⁶⁰ In narratieve therapie die zich richt op traumabehandeling, worden mensen uitgenodigd om hun levensverhaal te construeren en zo te herschrijven dat het een verhaal wordt waarmee ze zich kunnen identificeren. Deze identificatie werkt helend. Het werk van een historicus beweegt zich niet op dit therapeutische vlak en beoogt dan ook geen individuele of collectieve heling. Bas Kromhout stelt terecht: 'Geschiedenis is geen traumatherapie'.⁶¹

Wat een historicus wel kan bijdragen aan begrip en verwerking van het traumatische verleden, is hierover een betekenisgevend narratief te ontwikkelen waarin individuele ervaringen als vertrekpunt worden genomen en hierin worden ingepast. De optelsom en vergelijking van persoonlijke en familieverhalen draagt bij aan de vorming van een pluri-form narratief over het trauma en zodoende aan verwerking. Het gaat er dan niet om de uiteenlopende ervaringen van mensen onder één noemer te brengen, maar om nuance, ambiguïteit en meerduidigheid centraal te stellen. Zo constateren onderzoekers van oorlog en vervolging steeds weer dat de categorieën van daders, slachtoffers, meelopers, helpers en omstanders weliswaar nuttige analytische instrumenten zijn, maar dat bijna geen mens tot één categorie is terug te brengen.

52 'Louk de Liever' op oorlogsverhalen.com/oorlogsverhalen/louk-de-liever/ (geraadpleegd 11 februari 2025).

53 Zie het onderscheid in drie vormen van *discriminatory epistemic injustice* in A.C. Nikolaidis, 'A Third Conception of Epistemic Injustice', *Studies in Philosophy and Education* 40 (2021) 381-398 (doi.org/10.1007/s11217-021-09760-1).

54 Peter Seixas, 'Historical Agency As A Problem For Researchers In History Education', *Antiteses* 5 nr. 10 (2012) 537-553 (DOI: 10.5433/1984-3356.2012v5n10p537); Gijs van Gaans, Geerte Savenije, Carla van Boxtel en Arnoud-Jan Bijsterveld, 'The multi-narrative history class: students' orientation in time and their diverse social identities', *BMGN – Low Countries Historical Review*, in voorbereiding.

55 Anne Janssens, 'Een nerd in feestverpakking. Non-fictiekoningin Annejet van der Zijl', *Vrij Nederland* 24 maart 2012.

56 Het concept *choiceless choice* werd geïntroduceerd door Lawrence L. Langer, 'The Dilemma of Choice in the Deathcamps', *Centerpoint. A Journal of Interdisciplinary Studies* 4 nr. 14 (Fall 1980) 222-231.

57 Gilad Hirschberger, 'Collective Trauma and the Social Construction of Meaning', *Frontiers in Psychology* 9 (2018) 1441 (DOI: 10.3389/fpsyg.2018.01441); 'Historical Trauma' op en.wikipedia.org/wiki/Historical_trauma (geraadpleegd 3 februari 2025).

58 Jeffrey C. Alexander, 'Toward a Theory of Cultural Trauma' in: idem e.a., ed., *Cultural Trauma and Collective Identity* (Berkeley etc. 2004) 1-30, 1. Zie ook Willem Frijhoff, 'Traumatische herinnering. Bij wijze van inleiding', *Leidschrift* 28 (2013) 7-24.

59 Kromhout, 'Geschiedenis is geen traumatherapie'.

60 Ik bedank collega Jenny Slatman voor haar waardevolle suggesties bij dit en het volgende.

61 Kromhout, 'Geschiedenis is geen traumatherapie'.

Traumaverwerking door ‘factie’

Traumaverwerking is een individueel proces waarin de emotionele, psychologische en lichamelijke effecten van traumatische ervaringen verwerkt worden, zoals boosheid, schaamte, herbeleving of een verstoorde omgang met andere mensen. Psychologen en geestelijk verzorgers onderscheiden dienovereenkomstig verschillende manieren om trauma te verwerken, zoals emotionele, fysieke en intellectuele verwerking.⁶² In de eerste strategie leert iemand om te gaan met de gevoelens die het trauma oproept, in de tweede met de lichamelijke gevolgen. Intellectuele of narratieve verwerking draait om het ontwikkelen dan wel construeren van een verhaal waarin een persoon het ondergane leed en slachtofferschap in een min of meer logisch verhaal onder woorden brengt zodat hij/zij erover kan praten.⁶³ Er moeten soms letterlijk woorden worden gevonden om herinneringen aan het onzegbaar leed, de beschamende vernedering en het onuitsprekelijk verdriet van radicaal kwaad bespreekbaar te maken.⁶⁴ Een werkelijk trauma is immers niet in woorden te vatten.⁶⁵ Maar hoe kan een historicus dan bijdragen aan traumaverwerking door het creëren van een narratief, een verhaal in woorden met een kop en een staart en dat duiding biedt?

Ik grijp hier terug op Frijhoff, die stelt dat iedere representatie van het verleden het resultaat is van selectie, ordening en duiding. Hij schreef dat ‘historici (...) de moeilijke taak (hebben) om analytisch feit en fictie te ontwarren en tegelijk een aannemelijk beeld van de geschiedenis te reconstrueren dat als zodanig een nieuwe vorm van fictie zal zijn, of liever gezegd, van ‘factie’.⁶⁶ Frijhoff laat ruimte voor subjectiviteit, bijvoorbeeld wanneer hij schrijft: ‘Geschiedenis is verleden dat in het spel van herinneren en vergeten door elk van ons, u en ik, wordt toegeëigend.’⁶⁷

In zijn essay *Is geschiedenis fictie?* gaat Ilja Leonard Pfeijffer een stap verder. Hij beantwoordt zijn vraag met een volmondig ja, mits hiermee de zoektocht naar ‘samenhangende verhalen in de historische werkelijkheid’ bedoeld wordt.⁶⁸ Vervolgens onderstreept hij ‘de empathische kracht’ hiervan en stelt hij dat fictie ‘de potentie heeft om de waarheid dichter te naderen dan consciëntieus bronnenonderzoek ooit zal vermogen. Empathie is cruciaal voor begrip. Dat geldt (...) in het bijzonder voor historisch onderzoek.’

Hiermee vraagt Pfeijffer van de historicus dat zijn of haar verhalen coherent zijn, blijk geven van diens vermogen tot empathie en de lezer in staat stellen zich in te leven, zich te verplaatsen in de handelende mens in het verleden. Empathische geschiedschrijving voorziet historische gebeurtenissen en ervaringen van context en duiding. Hiermee raakt de historische representatie aan kunst en literatuur, waarvan wordt aangenomen dat zij in staat zijn traumatische ervaringen te verbeelden en te verwoorden.⁶⁹

‘Factie’ of zelfs fictie, empathie en verbeelding: het zijn niet de instrumenten waarmee ik als historicus ben opgeleid. Toch ben ik er gaandeweg van overtuigd geraakt dat historici de *comfort zone* van de analytische, gedistantieerde blik moeten verlaten willen ze betekenisvol zijn.⁷⁰ Ze mogen actief en persoonlijk geïnvolveerd raken, het is mij ook overkomen. Bij de bestudering van levensgeschiedenissen is dit onontkoombaar: op het niveau van het levensverhaal wordt iedereen, ook de onderzoeker, onvermijdelijk geraakt. De kunst is het die empathie een sleutel te laten zijn tot betekenisgeving en begrip van het verleden.⁷¹

De literatuurwetenschapper Ernst van Alphen onderzocht in 1997 hoe de verschrikkingen van de Holocaust worden verbeeld in kunst en literatuur. Hij stelt dat de tot dan toe heersende voorkeur voor een ‘feitelijke’, historische representatie van de Holocaust boven een fictionele (*imaginative*) weergave vooral wordt ingegeven door morele overwegingen die de zeggingskracht van kunst en literatuur over de Holocaust miskennen.⁷² Maar om

extreem trauma weer te geven schieten taal en een focus op feitelijkheid tekort en is juist verbeeldingskracht nodig.⁷³ Op basis van psychologische inzichten laat Van Alphen zien dat het gangbare narratieve geheugen een voorstelling geeft van het verleden in de vorm van een verhaal dat je kunt navertellen.⁷⁴ De traumatische ervaring is daarentegen een herbeleving: het verhaal wordt keer op keer beleefd in plaats van verteld en de verteller heeft geen controle over het verhaal. In de parafrase van Femke Brockhus: ‘De heftige gebeurtenis is niet opgeslagen als een herinnering, waardoor het geen geschiedenis kan worden en er dus van “navertellen” geen sprake kan zijn. De grens tussen het verleden en heden raakt hierbij zoek: het verleden is het heden. Wie een trauma oploopt, komt zo vast te zitten in een narratief vacuüm, waarin de traumatische gebeurtenis niet in heldere gedachten kan terugkomen, als een verhaal, maar toch altijd op de achtergrond aanwezig is.’⁷⁵

Van Alphen noemt dit een *failed experience*, omdat de traumatische gebeurtenis niet kan worden getransformeerd tot een herinnering, een verbeelding van het verleden met een narratieve structuur, die kan bijdragen aan identiteitsvorming op individueel én collectief niveau. De meesten van ons leven met het idee dat ons leven een continuüm is dat als een verhaal verteld kan worden, zo leert ons bijvoorbeeld Douwe Draaisma, psycholoog en kenner van het menselijk geheugen.⁷⁶ We ontwikkelen met terugwerkende kracht een doorlopend narratief over ons leven waarin alles, keuzes en keerpunten, pijnlijke en gelukkige gebeurtenissen, schijnbaar op hun plaats vallen. Juist dat besef is doorbroken bij degenen die een diep trauma hebben opgelopen.

Om desondanks betekenis te geven aan heftige ervaringen, is een narratief, discursief kader nodig, niet als een accurate afspiegeling van de werkelijkheid – want die is niet in woorden uit te drukken – maar wel als een interpretatie, een inkadering van de ervaringen, omdat ze anders niet herinnerd en niet gedeeld kunnen worden.⁷⁷ In navolging van

- 62 Zie bijvoorbeeld Sjaak Körver, *Spirituele coping bij longkankerpatiënten* (dissertatie Tilburg University 2013) 88-111; Tom Attig, ‘Questionable Assumptions About Assumptive Worlds’ in: Jeffrey Kauffman, ed., *Loss of the Assumptive World: A Theory of Traumatic Loss* (New York en London 2002) 55-70, 63.
- 63 Inez Schelfhout, *Splijting en integratie. Inspiratielezing over leven met oorlog* (z.p. [2022]). Hierin beantwoordt zij de vraag hoe om te gaan met oorlogservaringen als volgt (p. 6): ‘Er zijn geen antwoorden. Er zijn enkel zoektochten en beschrijvingen in een poging recht te doen aan het vinden van een eigen verhaal en betekenis.’ En (p. 16): ‘Historische feiten zijn daarbij van belang, ze creëren context waar vanuit het verhaal en de betekenisverlening kan ontstaan.’
- 64 Margalit, *The Ethics of Memory*, 168. Zie over ‘traumaliteratuur’ als traumaverwerking Femke Brockhus, ‘Uit het zwijgen gedrukt’ [recensie van Alma Mathijssen, *Onderland* (Amsterdam 2024)], *NRC 2* augustus 2024.
- 65 Vergelijk Arthur Frank, *The Wounded Storyteller. Body, Illness, and Ethics* (Chicago 1995; tweede druk 2013). Hierin spreekt hij – uit eigen ervaring – over het ongestructureerde verhaal dat zijn ernstige ziekte als eerste bij hem opriep en dat vervolgens een nieuw evenwicht moest vinden in een volgend verhaal. Met dank aan Jenny Slatman.
- 66 Willem Frijhoff, ‘Dutchness in fact and fiction’ in: Joyce D. Goodfriend, Benjamin Schmidt en Annette Stott, ed., *Going Dutch. The Dutch Presence in America, 1609-2009*. *The Atlantic World* 15 (Leiden en Boston 2008) 327-358, 329.
- 67 Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 7.
- 68 Ilja Leonard Pfeijffer, *Is geschiedenis fictie?* (Amsterdam 2024) 35. Voor het door elkaar lopen van fictie en non-fictie in geschiedschrijving: Ger Groot, ‘Wie liegt de waarheid?’, *NRC Handelsblad* 25 april 2020.
- 69 Ik noem als voorbeeld het briljante werk van Christian Boltanski (1944-2021): Bernard Billène e.a., ed., *Christian Boltanski. Faire son temps* (Paris 2019). Zie Ernst van Alphen, *Caught by History. Holocaust Effects in Contemporary Art, Literature, and Theory* (Stanford CA 1997) 149-175 en in algemene zin over de rol van kunst en literatuur in herdenkingscultuur: Liesbeth Hoeven, *Een boek om in te wonen. De verhaalcultuur na Auschwitz* (Hilversum 2015).
- 70 Bijsterveld, *Ons huis*, 401-407.
- 71 Tyson Retz, *Empathy and History. Historical Understanding in Re-enactment, Hermeneutics and Education* (New York and Oxford 2018; 2022 tweede druk); Thomas August Kohut, *Empathie in der Geschichtswissenschaft. Einführendes Verstehen der menschlichen Vergangenheit* (Frankfurt am Main 2023), besproken door Martin Klüners op *H-Soz-Kult*, 20.12.2023, www.hsozkult.de/publicationreview/id/reb-137121 (geraadpleegd 22 februari 2025).
- 72 Van Alphen, *Caught by History*, 3, 17, 33.
- 73 Van Alphen, *Caught by History*, 43, 45.
- 74 Van Alphen, *Caught by History*, 36. Ik ontleen deze kernachtige verwoording aan Brockhus, ‘Uit het zwijgen gedrukt’.
- 75 Brockhus, ‘Uit het zwijgen gedrukt’.
- 76 Douwe Draaisma, *Waarom het leven sneller gaat als je ouder wordt. Over het autobiografisch geheugen* (Groningen 2001).
- 77 Van Alphen, *Caught by History*, 59.

Holocausthistoricus Saul Friedländer gaat Van Alphen na welke vormen van *emplotment* van de Holocaust mogelijk zijn, dat wil zeggen in welke narratieve kaders deze kan worden begrepen.⁷⁸ Van Alphen noemt dit inkaderen historisering en stelt dat deze nooit leidt tot ‘objectieve geschiedenis’, omdat deze ten dienste staat van de collectieve herinnering. Als zodanig is geschiedenis onvermijdelijk moreel en politiek gekleurd en een afspiegeling van de agenda van de historicus. Er is volgens hem geen geschiedschrijving van de Holocaust zonder subjectieve lading, omdat het begrijpen van het verleden afhangt van de betekenis die eraan gegeven wordt. Betekenisgeving van gebeurtenissen is dus voorwaardelijk voor herinneren.

Een narratief kader voor levensverhalen

We leren hieruit dat een narratief kader essentieel is om greep te krijgen op een traumatisch verleden. Het zal mede hierom zijn dat historici en auteurs van literaire non-fictie hun werken steeds vaker baseren op levensverhalen en familiegeschiedenissen, omdat die ‘een ideaal haakje voor de wereldgeschiedenis’ bieden.⁷⁹ Vaak belichten ze de ambigue kanten van het familieverhaal.⁸⁰ Mede hierom is de representatie of narratieve vorm waarin geschiedenis wordt gegoten, steeds vaker (bewegend) beeld en geluid, zoals een film, documentaire of podcast, vaak online beschikbaar.⁸¹

Maar ook hiervoor geldt dat de inbreng van de vakhistoricus onontbeerlijk is, want historische betrouwbaarheid en toetsbaarheid blijven essentieel. Hoe belangrijk het verhalende kader ook is, een historicus zal ervoor terugschrikken fictieve elementen toe te voegen en bijvoorbeeld historische personages iets in de mond te leggen wat niet in bestaande bronnen is terug te vinden.⁸² Voorts is een goed historicus zich ervan bewust dat de persoonlijke stem van de vertolker weliswaar onontkoombaar is, maar nooit mag leiden tot al te subjectieve of gekleurde geschiedschrijving.⁸³ Om deze reden schrik ik ook terug voor emotionalisering in geschiedschrijving: empathie of inleving gaat over begrijpen en is rationeel; medelijden of medeleven (*sympathy*) is affectief en emotioneel. Ook al lijkt in de huidige samenleving het gevoel nog de enige objectieve bron van waarheid te zijn, voor het recht doen aan het verleden geldt dat zeker niet.⁸⁴

78 Van Alphen, *Caught by History*, 59-62.

79 Zie over de ‘emancipatie’ van familiegeschiedenis en als ‘een geaccepteerde wetenschappelijke praxis’ Chris Dols, ‘Muzieknoten en voetnoten. Kunst, wetenschap en de geschiedschrijving over Limburg’, *Studies over de Sociaaleconomische Geschiedenis van Limburg* 68 (2023) 172-200, 174; en Michel Krielaars en Jeroen van der Kris, ‘Een ideaal haakje voor de wereldgeschiedenis’, *NRC* 15 maart 2024.

80 Ik noem twee recente voorbeelden, gebaseerd op de eigen familiegeschiedenis van de auteurs: Bas van Benda-Beckmann, *Het kleedje voor Hitler. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam en Antwerpen 2023), winnaar van de Libris Geschiedenisprijs 2024; Björn Rzoska, *Gedeelde grond* ([Aalter] 2024) en het interview met de laatste schrijver: Denise Schreuder, “‘Er is lang genoeg weggekeken en gezwegen”, op www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/verbeeld-verleden-de-fricties-van-fictie/er-is-lang-genoeg-weggekeken-en-gezwegen/ (geraadpleegd 24 februari 2025).

81 Zie voor een evaluatie Jennifer V. Evans, Erica Fagen en Meghan Lundrigan, *Holocaust Memory in the Digital Mediascape* (London 2024). Een pakkend voorbeeld is de documentaire film *De bezette stad* van Steve McQueen uit 2023, gebaseerd op Bianca Stigter, *Atlas van een bezette stad. Amsterdam 1940-1945* (Amsterdam 2019; derde druk 2023). De film bestaat uit twee in elkaar grijpende portretten: “het ene toont van deur tot deur de nazibezetting die de stad nog steeds achtervolgt, het andere is een levendige reis door de (...) jaren van pandemie en protest [2020-2022].”

82 Paul van der Steen, ‘Een historisch personage mag je niets in de mond leggen’ [interview met Rick Honings en Benjamin Duerr], *Trouw* 26 oktober 2024.

83 Enzo Traverso, *Singular Pasts. The “I” in Historiography*, vert. Adam Schoene (New York 2023); oorspronkelijk *Passés singuliers. Le “je” dans l’écriture de l’histoire* (Montréal 2020).

84 Vergelijk Ignaas Devisch, *Een kleine filosofie van grote emoties* (Kalmthout [2023]); Lodewijk Dros, “Van alsmat onze emoties uiten worden we niet gelukkiger” [interview met Ignaas Devisch], *Trouw*, 9 januari 2024.

In de psychologie vereist verwerking een bewuste inspanning om persoonlijke en interpersoonlijke problemen op te lossen teneinde spanning en conflict te controleren, te verminderen of dragelijk te maken. Als historici zijn we niet geëquipeerd om bij te dragen aan de emotionele kant van traumaverwerking maar kunnen we wel bijdragen aan de verwerking van eigen of intergenerationeel trauma door de vorming van een narratief waarin de traumatische ervaringen in een accurate historische context worden geplaatst.

Een radicale focus op het reconstrueren, contextualiseren en representeren van levensverhalen draagt bij aan het rehumaniseren van mensen en leidt ons weg van het slachtofferdiscours dat nu debatten over historische en hedendaagse traumatische ervaringen vergiftigt. Dit beoogt bijvoorbeeld ook het in maart 2024 geopende Nationaal Holocaust Museum in Amsterdam: het ‘hermenselijken’ van de Joodse slachtoffers.⁸⁵ Rond de opening verwoordde directeur Emile Schrijver hoe verkeerd het is de herinnering aan mensen te reduceren tot die aan hun laatste weken en dagen. Natuurlijk herdenken we hen om hun lot, maar het gaat erom hen te zien als mensen met volwaardige levens, initiatief, handelings- en keuzevrijheid, hoe beperkt vaak ook.⁸⁶

Ook in mijn eigen onderzoek naar de Jodenvervolging in Noord-Brabant kijk ik voorbij het slachtofferschap van degenen die vervolgd en vermoord zijn. Een voorbeeld: Fred de Wit (1911-1942), één van de drie Joodse huisartsen in het vooroorlogse Tilburg, deelde niet alleen in het vreselijke lot van Bertram Polak, maar was ook de plaatselijk vertegenwoordiger voor Tilburg, Waalwijk en Oisterwijk van de zogeheten (Joodsche) Coördinatie-Commissie (JCC).⁸⁷ Deze werd in december 1940 opgericht door de Nederlands Israëlitische en de Portugees Israëlitische kerkgenootschappen om de gemeenschappelijke belangen van de Joden te behartigen bij de Nederlandse autoriteiten. Zodoende was Fred de Wit hier één van de drijvende krachten achter de steun en informatievoorziening aan Joden die met uitsluiting door de bezetter te maken kregen, zoals het ontslag van Joodse ambtenaren, de verplichting zich te laten registreren, de liquidatie van bedrijven en de uitsluiting uit het onderwijs en het openbare leven.

Culturele herinnering in een tijd zonder ooggetuigen

Het ontwikkelen van een narratief verloopt parallel aan cognitieve verwerking van het verleden en bestaat uit het vinden van samenhang, duiding en zelfevaluatie.⁸⁸ Meestal leidt dit niet tot volledige verwerking of het verdwijnen van het trauma, maar het krijgt in ieder geval een sociale betekenis: het wordt onderdeel van een conversatie.⁸⁹ Door erover te kunnen vertellen, kan de traumatische ervaring met anderen worden gedeeld. Als techniek wordt narratieve verwerking, ook wel aangeduid als *storytelling*, breed ingezet in de psychologische praktijk.⁹⁰ Het doel hiervan is dat mensen niet blijven vastzitten in gevoelens van hulpeloosheid, schuld of boosheid, maar een perspectief op heling ontwikkelen.⁹¹ Uiteindelijk gaat het erom dat getraumatiseerde personen of groepen hun handlingsruimte heroveren: door het ontwikkelen van een narratief over het ervaren trauma kunnen zij hun weerbaarheid, veerkracht en vermogen tot handelen opnieuw opbouwen.⁹²

Een historicus kan nooit als een soort narratieve psychotherapeut voor het collectief opereren. Maar hij of zij kan wel individuele verhalen waarin sprake is van trauma, integreren in een overkoepelend narratief, waarmee groepen of gemeenschappen meer greep krijgen op het verleden. Dat vereist dat de vergaarde levensverhalen een plaats krijgen in de sociale of culturele herinnering. Deze bestaat uit herinneringen die we uitspreken en delen

met elkaar. Gemeenschappelijke herinnering, de stapeling van individuele herinneringen aan een bepaalde gebeurtenis, verandert zo in een gedeelde herinnering, die de verschillende perspectieven integreert van iedereen die zich een gebeurtenis herinnert.⁹³ Deze uitwisseling van herinneringen vindt plaats door de encenering van een herinneringscultuur waarin we de herinnering aan een persoon of gebeurtenis (her)scheppen.⁹⁴ Hiermee wordt de plaats-, tijd- en contextgebonden praktijk van collectief herinneren en herdenken van in het verleden gelegen gebeurtenissen deel van de brede cultuur, ook van hen die er zelf niet bij waren, maar zich de herinnering eraan toe-eigenen als deel van hun eigen historisch bewustzijn en identiteit. Het bijvoeglijk naamwoord ‘cultureel’ in dit verband verwijst naar de functie van herinneringen in concrete culturele en sociale contexten.

Herinneringen zijn dynamisch en instabiel en bestaan in sociale zin alleen bij de gratie van uitwisseling, dankzij het narratief waarin ze vorm krijgen. Ze fungeren in een concrete culturele en sociale context en hun functie verschuift en verandert mettertijd. Het delen ervan heeft sociale, culturele en zelfs politieke consequenties. De literatuurwetenschapper Aleida Assmann verfijnde de ideeën van de socioloog Maurice Halbwachs (1877-1945) over het collectief geheugen.⁹⁵ Verwijzend naar Assmanns werk beschreef Frank van Vree herinneringen als ‘gedachten, gevoelens én praktijken die verwijzen naar het verleden’.⁹⁶ Ze bestaan in drie verschillende vormen: in ons hoofd; als herinneringen die we uitspreken en delen met anderen (dan zijn het ‘sociale herinneringen’); en in een ‘vaste’ vorm op papier, in foto en film, in kunstwerken en rituelen. De laatste zijn, zoals Assmann ze noemt, ‘culturele herinneringen’: ze maken het mogelijk dat herinneringen kunnen bewegen ‘door de tijd en de ruimte, over generaties en fysieke grenzen heen’.

We moeten ons realiseren dat het collectief geheugen of de collectieve herinnering niet hetzelfde is als een waarheidsgetrouw, betrouwbaar en genuanceerd beeld van het verleden.

- 85 Nationaal Holocaust Museum, *Achter de schermen. Behind the scenes* ([Amsterdam 2024]) naast afbeelding 23: ‘How to show the systematic dehumanisation and how to rehumanise the victims of the Shoah?’, Annemiek Gringold en Asjer Waterman, ed., *The National Holocaust Museum and the Hollandsche Schouwburg. Observe, reflect, act* (Amsterdam en Zwolle 2024) 61.
- 86 *Trouw*, 6 maart 2024.
- 87 Bijsterveld, *Ons huis*, 223-224.
- 88 Rivka Nirko-Mashiach e.a., ‘Coping with Trauma: Narrative and Cognitive Perspectives’, *Psychiatry. Interpersonal & Biological Processes* 67 nr. 3 (2004) 280-293 (DOI: 10.1521/psyc.67.3.280.48977).
- 89 Voor betekenisgeving als onderdeel van het verwerken van collectief trauma: Hirschberger, ‘Collective Trauma and the Social Construction of Meaning’.
- 90 Annie Brewster, *The healing power of storytelling. Using personal narrative to navigate illness, trauma, and loss* (Berkeley 2022); Aya Biran Nirko, ‘Narrative Healing: The Transformative Power of Storytelling as a Coping Mechanism’, op medium.com/@ClaireRedfieldBook/narrative-healing-the-transformative-power-of-storytelling-as-a-coping-mechanism-08bb3a2fd52a (9 januari 2024; geraadpleegd 8 februari 2025).
- 91 Tine Molendijk, ‘Niet alles is een trauma’, *NRC* 24 januari 2025, noemt het tweede ‘transformatieve erkenning’, in navolging van filosoof Nancy Fraser, ‘From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-Socialist’ Age’, *New Left Review* 212 (July/August 1995) 68-93, herdrukt in idem, *Justice Interruptus. Critical Reflections on the ‘Postsocialist’ Condition* (New York 1997).
- 92 Met als bekende voorbeelden geschreven door Holocaustoverlevenden: Viktor E. Frankl, *Man’s Search For Meaning* (Boston 2006; eerste druk 1959), oorspronkelijk ... *trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager* (München 1946); Edith Eva Eger, *The Choice. Embrace the Possible* (New York etc. 2017)
- 93 Margalit, *The Ethics of Memory*, 51-52.
- 94 Ann Rigney, ‘Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory’, *Journal of European Studies* 35 nr. 1 (2005) 11-28, geciteerd in Bijsterveld, *Ons huis*, 393-394; Astrid Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung* (Stuttgart en Weimar 2011; eerste druk 2004).
- 95 Aleida Assmann, *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (eerste druk München 1999; paperback München 2018); Erll, *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*, 15-36.
- 96 Voor dit en het volgende zie Frank van Vree, *De politiek van de geschiedenis. Een beschouwing over herinneringen, geschiedschrijving en multiperspectiviteit* (afschiedcollege Universiteit van Amsterdam 17 mei 2022; Amsterdam 2022) 9. Zie ook Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 13-14; Wim de Wagt, *Vijfhonderd meter namen. De Holocaust en de pijn van de herinnering* (Amsterdam 2021) 42-43.

Ze kunnen zelfs haaks op elkaar staan, zoals de historicus Bart van der Boom laat zien in zijn boek over de Joodse Raad.⁹⁷ Volgens hem is ‘de collectieve herinnering (...) er niet om ons een accuraat beeld van het verleden te verschaffen, maar om ons te vertellen wie wij zijn en hoe wij moeten leven.’ Wim de Wagt schrijft in zijn boek over de totstandkoming van het Holocaust Namenmonument in Amsterdam dat de culturele herinnering weliswaar vaak ‘duurzaam en concreet en dikwijls institutioneel gewaarborgd’ is, maar dat ‘de sociale

herinnering vele malen heterogener, rijker en gedetailleerder (is), en waarheidsgetrouwer dan de culturele herinnering ooit kan zijn.⁹⁸ Volgens Peter Romijn gaat het bij herinneringscultuur ‘niet alleen om gedeelde kennis over het verleden. Zij is ook een product van ervaringen, herinneringen en emoties. Dit draait allemaal om de vraag hoe mensen zichzelf en hun samenleving willen zien en welke lessen ze daaruit voor de toekomst willen trekken.’⁹⁹

Dat is vast ook de reden waarom ooggetuigen en nabestaanden soms moeite hebben met de vorm waarin de culturele herinnering zich concretiseert en zich storen aan monumenten en rituelen. Kortom: de relatie tussen een betrouwbaar beeld van het verleden, het collectief geheugen en herinneringscultuur is complex en niet zelden omstreden. Alle redenen dus om de culturele herinnering te blijven ijken aan de sociale herinnering, zolang dat mogelijk is.¹⁰⁰

Arnon Grunberg schreef in 2024: ‘Om de herinneringscultuur te behoeden voor verdere onttaarding, pleit ik ervoor dat het verleden zelf weer even centraal dient komen te staan. Niet alleen door middel van ooggetuigenverslagen, hoe belangrijk die ook zijn.’ Verwijzend naar Frank van Vree stelt hij dat ‘ooggetuigenverslagen vooral dan zinvol zijn als ze zijn ingebed in het werk van historici. Dat het verleden net als het heden nu eenmaal complex is en absurd en net als het heden weinig troost biedt, mag ons daarbij niet ontmoedigen.’¹⁰¹ Peter Romijn beschrijft hoe de aanhoudende, sociaal, etnisch en politiek beladen discussie over wie een plaats verdienen in het ‘nationale verhaal’ over de Tweede Wereldoorlog, enerzijds heeft geleid tot grote diversiteit, terwijl anderzijds ‘de behoefte aan het verbindend verhaal als kader voor interpretatie blijft staan.’¹⁰² Zijn conclusie is stellig: ‘Wat is dan het verbindend verhaal? Ik zou zeggen: dat is geschiedenis, als discipline.’

Traumaverwerking geldt in de eerste plaats mensen die zelf te maken kregen met een collectief trauma, maar is vervolgens ook een opgave voor hun nazaten, de volgende generaties, die het trauma op een of andere manier erfden en vaak zien als onderdeel van wie zij zijn, hun identiteit. Juist nu de ooggetuigen langzaam verdwijnen, wordt de stem van de volgende generaties meer gehoord en belangrijker. Vaak zijn zij het die op zoek gaan naar wat in voorgaande generaties is gebeurd. Terecht merkte de voorzitter van het Nationaal Comité 4 en 5 mei, Wim van de Donk, in aanloop naar het lustrumjaar 2024-2025 op dat deze herdenking een ‘kantelpunt’ kan zijn in de vernieuwing van herdenken en vieren: ‘Gelukkig kan een aantal van de overlevenden het verhaal nu nog zelf vertellen, maar een nieuwe generatie zal de traditie verder moeten dragen.’¹⁰³ Want ook de mensen die het trauma niet zelf of niet in hun familie meemaakten, spelen een rol in het verwerkingsproces, ofwel omdat zij zich medeverantwoordelijk achten voor de ‘omgang’ met en de duiding, herdenking, verwerking van het traumatische verleden, ofwel omdat zij zich als empathische medemens kunnen inleven in het leed dat andere mensen is aangedaan, ook al is dat lang geleden of op plaatsen ver van hier.

97 Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad. Een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam 2022) 316-322, citaat 316.

98 De Wagt, *Vijfhonderd meter namen*, 44. In deze zin ook Van Vree, *De politiek van de geschiedenis*, 24.

99 Romijn, *De Lange Tweede Wereldoorlog*, 1-2.

100 Bijsterveld, ‘Herinneringen ijken en herijken’.

101 Arnon Grunberg, lezing in Kazerne Dossin 21 februari 2024, in verkorte vorm weergegeven als ‘Onze zoon is klein, onze liefde is wreed. De holocaust herdenken’, *De Groene Amsterdammer* nr. 11 (13 maart 2024), op www.groene.nl/artikel/onze-zoon-is-klein-onze-liefde-is-wreed (geraadpleegd 18 februari 2025); Van Vree, ‘Stemmen uit de duisternis’, 250-252.

102 Romijn, *De Lange Tweede Wereldoorlog*, 10-11.

103 Wim van de Donk, Persconferentie 28 augustus 2024, *De Limburger* 28 augustus 2024; idem, Toespraak tijdens het Najaarscongres Nederlands Genootschap van Burgemeesters, Eindhoven 3 oktober 2024, op www.4en5mei.nl/app/uploads/2025/01/Toespraak-Wim-van-de-Donk-3-oktober-2024-Eindhoven.pdf (geraadpleegd 17 februari 2025).

Levensgeschiedenissen in het archief

Zo eenvoudig als het tegenwoordig is om elementen van levensverhalen te vinden in archieven en online, zo lastig is het om er verantwoord mee om te gaan en er geschiedenis mee te schrijven. De recente discussie over het online doorzoekbaar maken van een deel van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) illustreert dat goed. Maar er zijn uit het recente verleden meer voorbeelden te noemen van archieven die om privacyredenen werden of worden afgeschermd. De onder historici en archivariissen inmiddels wijdverbreide overtuiging is dat openbaarheid van archieven, hoe pijnlijk de inhoud ook is, niet alleen een democratisch grondrecht is maar ook bijdraagt aan individuele en collectieve verwerking.¹⁰⁴ Indachtig mijn motto ‘niet weten is erger dan wel weten’ ondersteun ik van harte het pleidooi voor de uitbreiding van de Nederlandse privacywetgeving en de Archiefwet, zoals het plan is, met bindende bepalingen die historici en andere deskundigen in staat stellen ongehinderd onderzoek te doen of te faciliteren naar vragen die gaan ‘over het politiek gedrag onder voormalige totalitaire regimes, over genocide, misdaden tegen de menselijkheid, met name de Holocaust, of over oorlogsmisdaden’.¹⁰⁵ Maar ook anderen zouden, mits bijgestaan door deskundige archivariissen, hun weg in deze archieven moeten kunnen vinden.

Als aan deze voorwaarden wordt voldaan, kan een op basis van persoonlijke herinneringen vervaardigd narratief een rol spelen in de vorming van een collectieve identiteit. Inleving in het levensverhaal van een ander kan leiden tot identificatie, in de zin dat de lezer of toehoorder van een levensverhaal zijn of haar eigen levenservaring kan verbinden met die van een persoon uit het verleden. Als meer mensen dat doen, ontstaat zoiets als een collectief zelfbeeld, gebaseerd op een gedeelde verbinding met het verleden. Individuele levensverhalen bieden toegang tot het verleden, de mogelijkheid tot inleving in de levens van mensen van toen en tot bewustwording van hedendaagse maatschappelijke thema’s. Ze vormen de bouwsteen voor culturele herinnering, dat wil zeggen de handeling, de encenering en het proces van herinneren en herdenken, zich afspelend in het hier en nu.¹⁰⁶

Juist nu het aantal levende getuigen afneemt, groeit de behoefte plekken als zichtbare plaatsen van herinnering te markeren, waar heden en verleden elkaar raken. In dit verband is het te hopen dat, na de succesvolle ontwikkeling van Nationaal Monument Kamp Vught tot een volwaardige museale, educatieve en herdenkingslocatie, ook de *lieux de mémoire* in het traumalandschap of *terrorscape* rond dit kamp in samenhang worden ontwikkeld.¹⁰⁷ Hiervan maakten behalve Kamp Vught ook de gevangenis van de *Sicherheitsdienst* in ’s-Hertogenbosch, de gijzelaarskampen De Ruwenberg en Beekvliet in Sint-Michielsgestel, de *Polizeigefängnis* in Haaren en de buitencommando’s van Kamp Vught in heel Noord-Brabant deel uit.¹⁰⁸

Comparatief onderzoek van levensgeschiedenissen

Deze vooral narratieve aandacht voor individuele levensverhalen is niet compleet zonder een bestudering in samenhang, waarin levensgeschiedenissen met elkaar worden vergeleken en in een bredere context worden geplaatst. Al in mijn proefschrift over de pastoors in Noord-Brabant in de vijftiende en zestiende eeuw combineerde ik de beschrijvende statistische analyse van een databestand met gegevens over twaalfhonderd pastoors met kwalitatieve gegevens over onder meer hun studie, loopbaan en levenswandel.¹⁰⁹ Op verge-

lijkbare wijze onderzoek ik nu de ruim driehonderd Joodse mannen, onder wie Bertram Polak en Fred de Wit, die op 16 juli 1942 vanuit Kamp Amersfoort naar Auschwitz werden gedeporteerd. Met het onderzoeken van de microgeschiedenis van deze mannen hoop ik een bijdrage te leveren aan de macrogeschiedenis van de Jodenvervolging in Nederland. Hierin vullen verhalend onderzoek naar levensverhalen en statistisch onderzoek van een grotere populatie elkaar aan, anders weten we niet wat de context en relevantie is van die individuele verhalen.

Met Peter Tammes bepleit ik al enige tijd een samenhangend onderzoeksprogramma en een nationaal wetenschappelijk platform dat gegevens, instrumenten en kennis aanbiedt met het oog op interdisciplinair, zowel kwalitatief als kwantitatief wetenschappelijk onderzoek naar de Jodenvervolging. Een eerste stap zou het opzetten van een voor wetenschappelijk onderzoek geëigende databank moeten zijn met de gegevens van de in Nederland vervolgte Joden, gebaseerd op volledige en authentieke bronnen zoals de Joodse Raadcartotheek, gekoppeld aan registratielijsten met Joodse inwoners en bestaande slachtofferlijsten. Informatie uit andere projecten en databestanden zou later kunnen worden toegevoegd. Bestaande lokale en regionale projecten zouden in een dergelijke databank of *repository* kunnen samenkomen.¹¹⁰ Hopelijk kunnen we hierin ook de resultaten opnemen van het onderzoek naar de Brabantse Joden tussen 1930 en 1945 dat vanaf 2020 onder mijn leiding is verricht.

Ik vat samen: de verhalen die historici schrijven, (her)scheppen de verleden werkelijkheid en maken het mogelijk over dat verleden te praten, het te duiden en zich eigen te maken. Als historicus heb ik me vaak afgevraagd wat de zin is van mijn werk. Mijn zoektocht van de afgelopen jaren en de onverwachte uitkomsten hiervan hebben me een nieuwe kijk op mijn vak gegeven. Het gezamenlijk zoeken naar het verleden geeft niet alleen inzicht in wat er gebeurd is, maar verandert ook de levens en onderlinge relaties van mensen van nu. Geschiedenis verbindt mensen met hun verleden en zodoende met elkaar. Het achterhalen van persoonlijke levensverhalen wordt dan een zoektocht van grote individuele en collectieve betekenis. Weten is heilzamer dan niet weten. Of, zoals de achttiende-eeuwse joodse mysticus Ba'al Sjem Tov (1698-1760) leert: 'Vergeten is ballingschap, herinnering het geheim van verlossing'. Als historici kunnen we weliswaar geen

- 104 Ewoud Kieft, 'Waarheid en misleiding in het archief. Welke antwoorden vinden we in het CABR?' (december 2024), op www.niod.nl/longreads/waarheid-en-misleiding-het-archief (geraadpleegd 12 februari 2025); Afelonne Doek, 'Ga uit van de helende werking van kennis uit het archief', *Trouw*, 7 januari 2025; Antia Wiersma, 'Ga in het oorlogsarchief te werk als een historicus', *Trouw* 13 januari 2025; 'Museum roepen op: Maak oorlogsarchieven versneld openbaar', *Trouw*, 26 februari 2025.
- 105 Zoals vastgelegd in overweging 158 van de AVG (Algemene verordening gegevensbescherming), de Nederlandse uitwerking van de 'Europese verordening 2016/679, betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens en tot intrekking van Richtlijn 95/46/EG (algemene verordening gegevensbescherming)'. Zie de post van Raymund Schütz (januari 2024) op www.linkedin.com/posts/raymund-schuetz-businessethics_wo2-avg-activity-7153336143072100353-erSr/?originalSubdomain=nl; Bob Coret, 'AVG en de "holocaust uitzondering"' op het platform van Kenniscommunity Informatie en Archief (KIA) op kiacommunity.nl/thoughts/2805 (juni 2024; beide geraadpleegd 5 januari 2025); Raymund Schütz, 'Chaos in de ontgankelijkheid van oorlogsarchieven. Van belofte naar blokkade', *Archievenblad* 129 nr. 1 (2025) 6-7.
- 106 Rigney, 'Plenitude, scarcity and the circulation of cultural memory', 17. Zie ook Frijhoff, *De mist van de geschiedenis*, 11-15.
- 107 Jeroen van den Eijnde, 'Wat hier nog huist aan kwaad. Kamp Vught, een plaats met vele verhalen' in: Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Hertogenbosch 2025) 250-263. Voor het concept *terrandscape of traumascap* zie Rob van der Laarse, 'Kunst, kampen en landschappen. De blinde vlek van dadererfgoed' in: Frank van Vree en Rob van der Laarse, red., *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 169-195; Rob van der Laarse, Carlos Reijnen en Francesco Mazzucchelli, 'Introduction. Traces of Terror, Signs of Trauma. Practices of (Re)Presentation of Collective Memory in Space in Contemporary Europe', Rob van der Laarse, Carlos Reijnen en Francesco Mazzucchelli, ed., ([Milano] 2024; special issue of *Vs. – Quaderni di studi semiotici* 119 (2014) 3-19.
- 108 Peter Bak, *Een oord van bang wachten. Kamp Haaren 1941-1944* (Hilversum 2018).
- 109 A.J.A. Bijsterveld, *Loverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam 1993).
- 110 Zie Peter Tammes, 'Holocaust namenmonumenten en onderzoek' op www.linkedin.com/pulse/holocaust-namenmonumenten-en-onderzoek-peter-tammes/ (geraadpleegd 1 februari 2025)

greintje veranderen aan de gruwelijkheden die in het verleden hebben plaatsgevonden, maar wel aan de manier waarop mensen de herinnering aan dit verleden verwerken.

Deze manier van mensen behulpzaam zijn in het construeren van een deelbaar narratief over het eigen, traumatische verleden brengt ons bij een laatste, wezenlijk aspect van mijn werk in de afgelopen jaren, namelijk publieksgeschiedenis. De rol van tolk of middelaar tussen verleden en heden is een rol die veel historici tegenwoordig vervullen. Publieksgeschiedenis of *Public History* is het domein waarin professionele historici hun publiek opzoeken om samen betekenis en vorm te geven aan het verleden.¹¹¹ Dit is soms lastig, omdat er geregeld spanning ontstaat tussen feit en fictie, wanneer de publieke neiging tot verbeelding en beleving het wint van de ‘wetenschappelijk verantwoorde afspiegeling van de reconstructie (...) van het verleden’.¹¹² Toch is het van groot belang nazaten van traumatische geschiedenis bij onderzoek te betrekken en hun op deze manier autonomie, zeggingsmacht en handelingsvrijheid te geven over hun eigen verleden.

Tot slot

Als hoogleeraar Cultuur in Brabant verkeerde ik 25 jaar lang in de bevoorrechte positie waarin ik samen met mensen binnen en buiten de wetenschap geschiedenis kon maken: met heemkundigen en andere liefhebbers, in televisieseries voor Omroep Brabant, via de programma’s voor deskundigheidsbevordering van Erfgoed Brabant en in de talrijke projecten die ik met allerlei partners mocht uitvoeren. Een mooi voorbeeld is de Stichting CECN (Cultureel Erfgoed Caribisch gebied en Nederland (2008-2011; voortgekomen uit de Werkgroep WO II en de West, 2006-2007), waarin we onderzoek deden naar het gedeelde verleden van Tilburgers van Surinaamse, Antilliaanse, Arubaanse en andere afkomst.¹¹³ In andere publiekprojecten varieerden de onderwerpen van de eetcultuur op sleutelmomenten in de levensloop tot de middeleeuwse geschiedenis van Sint-Oedenrode en van de geschiedenis van het hertogdom Brabant tot het herdenken van Joodse Noord-Brabanders in het project ‘Namen en Nummers Brabant’ (2021-2024).¹¹⁴ Hierin als middelaar mensen verbinden met het verleden en met elkaar was en is de rol die me past als een jas. Mijn opvolger zal de komende jaren door het bevorderen van erfgoedparticipatie in de regio een vervolg geven aan het gezamenlijk betekenis en vormgeven aan het verleden. Zelf zie ik uit naar het voortzetten van de bestudering van persoonlijke verhalen uit en over de Tweede Wereldoorlog in een nieuwe werkperiode van Brabant Herinnert, in de hoop en de verwachting dat provincie, subsidiegevers, gedenkplaatsen en musea tot hernieuwde samenwerking en subsidiëring komen, op weg naar honderd jaar bevrijding.¹¹⁵

111 Zie voor een recente analyse Dolly Verhoeven, ‘Voor iedereen, van iedereen? Kansen en dilemma’s van publieksgeschiedenis’, *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg. Jaarboek 2024* 160 (2024) 252-267. In onze cursus *Transatlantic Perspectives: Representing History and Trauma (2021-2023)* gebruikten collega Margaret Rung (Roosevelt University, Chicago) en ik de volgende handboeken: Thomas Cauvin, *Public History. A Textbook of Practice* (New York en London 2022, tweede druk; DOI: 10.4324/9781003045335) en Cherstin M. Lyon, Elizabeth M. Nix en Rebecca K. Shrum, *Introduction to Public History. Interpreting the Past, Engaging Audiences* (Lanham MD etc. 2017).

112 Dols, ‘Muzieknoten en voetnoten’, 184-185 (‘Tussen feit en fictie’).

113 Arnoud-Jan Bijsterveld, ‘Op zoek naar een gedeeld verleden. Surinaamse, Antilliaanse en Arubaanse Tilburgers delen hun oorlogservaringen met andere Tilburgers’ in: Ad van den Oord, Jules Rijssen en Ted Schouten, *Een gemeenschappelijke strijd. Tilburg, Suriname, Aruba en de Antillen in de Tweede Wereldoorlog* (Tilburg 2007) 17-19.

114 Ida van der Lee, *Namen en Nummers. Tijdelijk monument voor een oneindig verlies* ([Amsterdam] 2022); ‘Namen en Nummers Brabant’ op www.verhalis.nl/namen-en-nummers-brabant (geraadpleegd 22 februari 2025).

115 Zie alvast Stichting Crossroads Brabant ‘40-’45, *Brabant, brug naar de vrijheid. 75 persoonlijke levensveranderende oorlogsverhalen* (Oisterwijk 2019); Arnoud-Jan Bijsterveld, Marc van Berkel, Jochem Commissaris, Wouter Loeff, Marc Verbeek, Abel Vierhout en Elize Weijers, red., *Het andere verhaal van Noord-Brabant en de Noord-Brabanders in de Tweede Wereldoorlog* (’s-Hertogenbosch 2025).

Foto coll. fam. Gorisse

In memoriam

Cock Gorisse (1944-2025)

Op 14 augustus 2025 overleed Cock Gorisse in het Amphia Ziekenhuis in Breda, hetzelfde ziekenhuis waarvan zij in haar laatste grote 'klus' de geschiedenis had geschreven. Ze werkte vijf jaar aan het lijvige boek, dat verscheen in 2020: *Amphia. Zorg in de regio, 1819-2019*. Ze overleed een dag nadat zij plotseling door een herseninfarct was getroffen.

Cock Gorisse – voluit Jacoba Johanna Adriana Maria Gorisse – werd op 30 juni 1944 geboren in een Oosterhouts middenstandsgezin met uiteindelijk acht kinderen. Na de middelbare school volgde zij een opleiding tot chemisch analiste en werd kwaliteitscontroleur bij Jamin. Daar vertrok ze snel om na een opleiding personeelswerk aan de sociale academie sociaal werk te verrichten in onder meer Amsterdam en Geleen, waarna zij terugkeerde in Oosterhout. Sociaal betrokken was ze en het zal de behoefte aan verdieping zijn geweest die haar deed besluiten geschiedenis en sociologie te gaan studeren aan de Tilburgse Hogeschool, richting Beleid en Organisatie.

Uit die tijd wordt Cock herinnerd als een 'wat oudere', maar enthousiaste en gemotiveerde medestudente. Cock deed onderzoek naar de Tilburgse instrumentenfabriek van Mathieu Kessels, die rond 1900 in Europa de grootste fabriek in zijn soort was. Ze was gefascineerd door de veelzijdigheid van musicus/fabrikant Kessels, zijn gedrevenheid muziekbeoefening onder de mensen te brengen en de sociale manier waarop hij zijn arbeiders behandelde. Wel ergerde zij zich aan Kessels' patriarchale trekjes. Onder begeleiding van prof. dr. Harry van den Eerenbeemt (1930-2008) resulteerde haar onderzoek in een artikel dat onder de titel 'De Koninklijke Nederlandse Fabriek van Muziekinstrumenten' verscheen in het tijdschrift *Industriële Archeologie* 10 (1990) 82-97.

Van den Eerenbeemt waardeerde haar scherpe geest, praktische inslag en doorzettingsvermogen en moedigde haar aan een proefschrift te schrijven. Cock trad toe tot de 'Promovendiclub', waarin de promovendi van Van den Eerenbeemt ervaringen met elkaar deelden en elkaar voorzagen van tips en kritiek. Hier kwam Cock binnen met haar onderzoek naar Kessels, maar uiteindelijk promoveerde zij in 1995 op een studie over de ontwikkeling van Roosendaal van plattelandsgemeente tot stad in de periode 1900 tot 1970. Deze dissertatie was het tweede deel van een groter onderzoek naar de geschiedenis van Roosendaal, waarvan Bert van Gastel de periode 1770 tot 1900 voor zijn rekening nam: *Roosendaal tussen platteland en stad*, delen A en B (Tilburg 1995).

Na haar promotie werd zij lid van de Tilburgse Eerenbeemt Kring (TEK), waarin gepromoveerden elkaar ontmoetten tijdens lezingen en rondleidingen. Ze trad ook toe tot het bestuur van de Stichting Zuidelijk Historisch Contact (ZHC), uitgever van de Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland, samen met Theo Hoogbergen (1926-2023), Thea Linders-Rooijendijk en Ton Thelen (1948-2022), die eveneens bij Van den Eerenbeemt waren gepromoveerd. Zij zetten het werk voort dat Van den Eerenbeemt in 1956 was aangevangen, aanvankelijk onder zijn leiding, na zijn emeritaat in 1995 zelfstandig. Na 2000 hielp Cock Van den Eerenbeemt zijn met boeken en dozen archiefmateriaal volgestouwde

werkkamer op de universiteit te ontruimen en alles op een passende plek bij archieven en bibliotheken onder te brengen.

Als secretaris van het ZHC-bestuur werd Cock de spin in het web. Twintig jaar lang regelde zij de werkzaamheden van de stichting. Als de redactie, eerst onder leiding van prof. dr. Peter Nissen (1995-1998), vanaf 2001 onder die van prof. dr. Arnoud-Jan Bijsterveld, een manuscript had geaccepteerd, zorgde Cock voor de benodigde middelen, dat een tekstredacteur aan de slag kon, een vormgever werd gevonden en de drukker op tijd leverde. Vervolgens regelde zij de verzending van recensie-exemplaren, de informatie aan de boekhandels en de bestellingen. Door al dit praktische werk werd Cock Gorisse ZHC in persoon.

Daarnaast ging Cock aan de slag als zelfstandig historicus, waarvoor zij haar eigen uitgeverij oprichtte, Signifikant, waar eigen werk en soms publicaties van anderen verschenen. In opdracht deed zij historisch onderzoek naar bedrijven, scholen, ziekenhuizen, instellingen en steden in West- en Midden-Brabant en haar publicaties vullen een flinke boekenplank. Een eerste grote opdracht kwam van de gemeente Tilburg, waar een project om de geschiedenis van de stad te schrijven dreigde vast te lopen. Als eindredacteur leidde Cock een team van auteurs met vaste hand naar de eindstreep. Zo verscheen in 2001 het lijvige *Tilburg, stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw*.

‘Zoiets zou ook voor Oosterhout moeten kunnen’, zei ze toen dit boek gereed was. Met haar organisatietalent en vermogen om contacten te leggen en mensen te overtuigen, kreeg zij inderdaad voor elkaar dat opnieuw een team historici aan de slag kon, nu met ruim tijd voor onderzoek. Het opnieuw lijvige resultaat verscheen in 2009 als *Oosterhout, niet van gisteren. De geschiedenis van een vitale en veerkrachtige stad van de oude steentijd tot 2009*. Zowel dit boek als dat over Tilburg vond gretig aftrek bij een breed publiek. Nadat *Oosterhout* was uitverkocht, maakte Cock een nieuwe, handzame uitgave: *Het verhaal van Oosterhout*.

Met Signifikant verlegde Cock haar onderzoek naar Oosterhout en directe omgeving. Maar altijd bleef het serieuze geschiedschrijving die het niveau van heemkunde en amateurisme overstijgt. Soms sprak zij wat badinerend over historici, geschiedenis als vak of over publicaties, maar dat kwam vooral door haar behoefte geen ivoeren-toren-wetenschapper te willen zijn. Dikdoenerij was aan haar niet besteed. Wetenschap is gewoon een vak en een wetenschapper een gewoon mens. Tegelijkertijd vond zij dat een historicus zijn onderzoek wel degelijk zorgvuldig moet doen en was zij zeer betrokken bij de regionale geschiedschrijving.

In 2002 publiceerde zij *De Heilige Driehoek*, een boek over de drie aan elkaar grenzende Oosterhoutse abdijen van norbertinessen, benedictinessen en inmiddels vertrokken benedictijnen. Dit boek hield een programma in en Cock werd de stimulerende kracht achter stichting De Heilige Driehoek, waarvan zij tot enige maanden voor haar dood voorzitter was. Vijfentwintig jaar lang verdedigde zij met deze stichting de cultuurhistorische en monumentale waarden van deze unieke religieuze – maar ook landschappelijke en ecologische – enclave. Cock was ook degene die het initiatief nam tot de h3h biënnale, die in 2017 van start ging en kunstenaars vanuit alle windstreken samenbracht op een route door de tuinen en de wijngaard van deze kloosters. Inmiddels is dit een internationale kunstmanifestatie die staat als een huis, waarmee Oosterhout zich profileert als stad met een cultureel hart.

Oosterhout lag Cock na aan het hart. Ze zette zich actief in voor het erfgoed en deed er alles aan om het verhaal van het verleden levend te houden. Zij ging er als het ware tot de inboedel behoren of, met wat meer eerbied: ze werd een Oosterhouts monument. Ze was het historisch geweten van Oosterhout, maar ook van andere plaatsen in Noord-Brabant. Dat zij postuum tot ereburger werd benoemd, is niet meer dan terecht, al zou zij zelf ongetwijfeld gezegd hebben dat de stad dit dan wel als een opdracht aan zichzelf moet beschouwen. In elk geval heeft Oosterhout sinds begin 2025 een stadshistoricus, voor wie een klein budget beschikbaar is. Ook dit natuurlijk op instigatie van Cock Gorisse.

Cock werkte met iedereen samen en was sociaal, maar ook zelfstandig en zelfredzaam. Zo trok zij er op haar vakanties in haar camperbusje alleen op uit. Of het nu naar Zuid-Italië was, de Balkan of de Baltische Staten, ze reisde alleen, koos voor de binnenwegen en zocht plaatsen op die niet op de toeristische kaart staan. Ze wilde zien hoe gewone mensen leefden. Bij voorkeur stond haar camper 's nachts bij een boer op het erf of achter het gemeentehuis, of ze ging eten in een restaurantje op voorwaarde dat ze in de tuin of op het parkeerterrein mocht overnachten. Ze kon goed alleen zijn, maar legde ook gemakkelijk contact met mensen. En genieten, dat leek zij altijd te doen.

Lauran Toorians

Met dank aan Kitty de Leeuw en Camiel Hamans

Kroniek

In deze kroniek worden recent verschenen publicaties besproken die de Brabantse geschiedenis betreffen en die in het algemeen van bovenlokaal belang zijn. Deze publicaties zijn verschenen als afzonderlijke studies, in regionale of andere reeksen of in lokale jaarboeken en tijdschriften. Eindredactie van de Kroniek: Arnoud-Jan Bijsterveld.

Archeologie, naamkunde en landschapsgeschiedenis

Elly Bogers-Lokken.
Door heiligen geïnspireerd.
Katholieke geloofsbeleving in
Eindhoven en Aalst-Waalre
 (Utrecht: Matrijs, 2024). 112 p. ill.,
 ISBN 978-90-5345-612-5. € 19,95.

Onder de ontelbare vondsten die in de afgelopen decennia zijn gedaan bij archeologische opgravingen in en nabij Eindhoven zijn talrijke devotionalia daterend van de middeleeuwen tot de twintigste eeuw: voorwerpen zoals penningen, pelgrimsinsignes, rozenkransen en kruisjes ter ondersteuning van het gebed buiten de officiële eredienst. De opgravingen vonden plaats bij achtereenvolgens de Heuvel in Eindhoven (1989); het Kasteel van Eindhoven (1990-1991); de oude Onze-Lieve-Vrouwekerk in Aalst (1996); de Smalle Haven in Eindhoven (1999); de Oude Toren in Eindhoven (2003); de Sint-Joriskerk in Eindhoven (2004); de Sint-Catharinakerk in Eindhoven (2006); en de Woenselse Poort, Stadsgracht en Emmasingel in Eindhoven (2007). Dat de vondst van één nietige medaille of penning een heel verhaal op gang kan brengen, heeft begin deze eeuw de Eindhovense stadsarcheoloog Nico Arts gedemonstreerd met een vertederend boekje over de vondst in het graf van een jongetje dat Marcus van Eindhoven werd gedoopt: een Venetiaanse munt met een afbeelding van de stedelijke patroonheilige Sint-Marcus bleek met een zijden draadje op zijn linnen doodskleed te zijn genaaid.

Elly Bogers-Lokken presenteert nu een catalogus van 122 bij de opgravingen gevonden devotionalia, voorafgegaan door een inleiding en vier context biedende hoofdstukken. Bogers-Lokken was betrokken bij verschillende opgravingen en de verslaggeving daarvan. Deze publicatie is ontstaan in samenwerking met het Archeologisch Centrum van de gemeenten Eindhoven en Helmond en de Archeologische Vereniging Kempen- en Peelland. De vier hoofdstukken gaan achtereenvolgens over de hierboven genoemde opgravingen; over devotionalia (grotendeels op basis van het werk van Willy Knippenberg); achtergronden bij de devotionalia (zoals korte schetsen van heiligenlevens, grotendeels op basis van het werk van Claes, Claes en Vincke over genees- en beschermheiligen in de Lage Landen); en volksdevotie in Eindhoven en omgeving.

Bogers-Lokken slaagt erin de materie enthousiast en in gemakkelijke taal te verwoorden, wat het boek toegankelijk maakt voor het grote publiek. Maar ook eenvoudige taal vereist precisie en daar schort het weleens aan. Zo kiest ze bij de bespreking van de opgravingen op de Heuvel in Eindhoven voor een pelgrimsinsigne van Sint-Martinus uit Tours als voorbeeld van de gevonden devotionele voorwerpen (p. 17). Dan is het toch jammer dat we net dit insigne missen in de catalogus. Eveneens is het wat storend dat informatie over de bedevaart van Onze-Lieve-Vrouw-Presentatie vermeld wordt in het verslag van de opgravingen bij de Oude Toren (p. 22) en niet in het verslag van de opgravingen bij de Sint-Catharinakerk, het reisdoel van de pelgrims. In de 'Achtergronden' wordt een enkele keer wel de geboortedatum van een heilige gegeven, maar meer dan eens niet de sterfdatum, terwijl juist die laatste datum belangrijk was voor het devotioneel

leven. De catalogus, na de hoofdstukken, is een waar staaltje vakmanschap. Zelfs de meest verweerde en verdonkerde voorwerpen weet Bogers-Lokken in heldere tekeningen weer te geven. De beschrijving van de voorwerpen is echter minder helder. Zo worden de devotionalia 5 tot en met 12 ‘Mariamedaille’ genoemd, terwijl het gaat om de ‘wonderdadige (of miraculeuze) medaille’, zoals de devotionalia 23, 24, 26, 28 (foutief aangeduid als Maria van Carmel), 29, 30 en 54. De objecten 52 en 56 tonen niet het Heilig Hart van Maria maar Onze-Lieve-Vrouw van het Heilig Hart (van Jezus). Ondanks deze kleine onvolkomenheden en ondanks de beperktheid van de catalogus – als naslagwerk voor archeologen echt te onvolledig – is dit een waardevol boek. Het is mooi uitgegeven en uitnodigend. Jong en oud, beginners en gevorderden, worden erdoor geïnspireerd aan de slag te gaan, met geduld en respect voor het verleden puzzelstukjes te vinden en te leggen, en daar wijzer van te worden.

Charles Caspers

L. De Keersmaeker, P. Roggemans, T. Ghysels, L. Poelmans, I. Buskens, T. Petermans, S. Tallir en J. Van Valckenborgh, Digitalisatie van historisch landgebruik en analyse van landgebruiksveranderingen in Vlaanderen

(1778-2022). Resultaten van deep learning (AI) beeldclassificatie toegepast op drie historische kaarten.

Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 16 (Brussel: Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, 2024). 101 p. ill. krtn. DOI: doi.org/10.21436/inbor.102669971; publicaties.vlaanderen.be/view-file/65248.

Kunstmatige intelligentie of AI heeft terecht een bedenkelijke reputatie. Een scriptie schrijven in vijf seconden? Dat kan nooit goed zijn! Een artikel over de verkenning van de mogelijkheden van ChatGPT in het *Tijdschrift voor Historische Geografie* leert dat deze AI-tool niet kan generaliseren, niet begrijpt dat een brug over het water ligt en niet ernaast, en vooral dat de wereld van AI niet groter is dan het internet.¹

Het kan beter, maar dan heb je wel tijd en een groot team nodig om AI te trainen. De auteurs van dit rapport doen verslag van hun werkwijze bij het vergelijkbaar maken van drie voor het gewest Vlaanderen vlakdekkende kaarten uit evenzoveel eeuwen met behulp van *deep learning*. Deze kaarten hebben ieder hun eigen legenda. Door de computer te leren die verschillende legenda's te vertalen naar één en dezelfde toelichting, wordt het mogelijk de kaarten te vergelijken en zo een beeld te krijgen van de landschappelijke ontwikkelingen in een enorm gebied gedurende ruim twee eeuwen. Om het werk hanteerbaar te houden beperkten zij zich tot het verschil tussen open en gesloten landschappen. Dit technische verslag laat zien welke stappen daartoe ondernomen werden. Het levert een eerste betrouwbaar overzicht van de grote veranderingen in het landschap in het gewest Vlaanderen in de laatste 250 jaar. Het rapport bevat overzichtskaartjes die indrukwekkend zijn. De resultaten zijn ook in detail te zien via www.geopunt.be/. Kies daar Algemene kaart, lagen toevoegen: natuur en milieu, en klik dan aan wat getoond moet worden.

K.A.H.W. Leenders

Marij Leenders,

Hoe de natuur uit de landbouw verdween (Zwolle:

WBooks, 2024). 141 p. ill. ISBN 978-946-258-654-3. € 29,95.

Dit boek bestaat in de kern uit de bespreking van vijf casussen, die laten zien hoe het denken over landbouw en natuur in de loop van de twintigste eeuw sterk veranderde. De eerste vier betreffen plekken in Noord-Brabant (de Meerij, de Biesbosch, Bostel en de Peel), de vijfde gaat over Nederland als geheel. Steeds is er veel aandacht voor de belevingswereld van de boer. Een algemene inleiding leidt het boek in en een nawoord sluit het af.

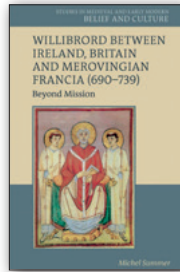
Wanneer de vraag is ‘hoe de natuur uit de landbouw verdween’, verwacht ik dat vooraf duidelijk

gemaakt wordt wat in dit boek onder ‘natuur’ verstaan wordt. Dat gebeurt niet, maar uit de tekst begrijp ik dat met ‘natuur’ meestal de niet in cultuur gebrachte heide bedoeld wordt – of wat daarvan in de twintigste eeuw overbleef. In het geval van de Biesbosch gaat het echter over de rol van de getijden in een landschap van geulen en opslibbingen, terwijl in de vijfde casus de door de boer als huisdieren gehouden koeien voor de ‘natuur’ staan. De moderne ‘zelfmelkende’ high-tech-koe is dan kennelijk geen natuur. Dan mis ik toch enkele belangrijke aspecten! Wat te denken van de hagen van hakhout die vroeger de velden omgaven en onderkomen boden aan tal van vogel- en insectensoorten en veel kleine zoogdieren? Veelal zijn die hagen verdwenen, vervangen door prikkeldraad of kale sloten. De graslanden met één soort gras die de ‘rommelige’ semi-natuurweiden vervangen, worden niet genoemd. Zo is veel natuur uit het boerenland verdwenen, maar in dit boek wordt er geen woord aan gewijd.

Wat het boek wel biedt, is een vrij standaard overzicht van de algemene modernisering van de agrarische sector, met de bekende voormannen, nationale en Europese beleidskronkels, ruilverkavelingsperikelen en agrarisch-technische ontwikkelingen, deels gezien door de bril van de gewone, wat mopperige boer.

K.A.H.W. Leenders

Middeleeuwen en nieuwe tijd

Michel Summer, *Willibrord between Ireland, Britain and Merovingian Francia (690-739). Beyond Mission*. Studies in Medieval and Early Modern Belief and Culture (Liverpool: Liverpool University Press, 2024).

XVIII + 275 p. krtn. ISBN 978-1-83553-418-2. £ 120,00.

Geschiedschrijving is altijd reconstructie en interpretatie en daarmee, ondanks alle wetenschappelijkheid, ook een creatief proces in het heden. Hierdoor is het verleden dat de historicus beschrijft, altijd zijn of haar verleden en in het beste geval het verleden van ons, tijdgenoten. Een figuur waaraan zich dit uitstekend laat illustreren is Willibrord († 739). In de uitgebreide historiografie over hem uit de afgelopen eeuw zien we zijn beeldvorming veranderen van die van een heilige, wonderen verrichtende geloofsverkondiger die de bewoners in de Lage Landen uit barbarij en heidendom haalde, via een menselijker missionaris, (aarts)bisschop en kloosterstichter naar een geloofsverkondiger die in samenspraak met de paus en regionale machthebbers niet alleen het geloof bracht, maar ook bijdroeg aan de onderwerping van de Friezen en ondertussen in het Frankische, Merovingische gebied een flink goederenbezit opbouwde.

Elk van deze interpretaties van Willibrord was relevant in zijn eigen tijd en context, en de ene duiding is niet per se beter dan de andere. Wel bouwt elke nieuwe interpretatie voort op de vorige. Door nieuwe vragen te stellen en Willibrord vanuit nieuwe invalshoeken te belichten ontstaat een nieuwe invulling. Hierbij zou sprake moeten zijn van voortschrijdend inzicht, zodat we een stap dichterbij komen bij de ‘echte’ Willibrord. Dit geldt voor elk onderwerp waarover een historicus zich buigt en betekent dat het belangrijk blijft kennis te nemen van ouder onderzoek. We bouwen immers voort op wat eerder is gedaan. Dit wil niet zeggen dat elk verhaal ‘goed’ is of ‘ook maar een mening’: geschiedschrijving blijft een academische disci-

pline met eigen regels en methoden, die steeds worden verfijnd.

Zo'n nieuwe interpretatie van Willibrord biedt het boek van Michel Summer, die in 2022 aan Trinity College Dublin promoveerde op een proefschrift met de titel *Beyond Mission: Willibrord as a Political Actor between Early Medieval Ireland, Britain and Merovingian Francia (690-739)*. Het hier besproken boek is de bewerkte handelseditie. De titel van de dissertatie is wat scherper dan die van het boek. De *political actor* verdween en staat in het boek meer op de achtergrond. Willibrord handelde wel, maar het blijft de vraag of en vooral hoe hij dat deed in het politieke machtsspel van zijn tijd. Summers conclusie is dat hij zelfstandiger handelde dan tot nog toe werd aangenomen: Willibrord trok zijn eigen plan. Bovendien handelde hij niet alleen in de seculiere, Merovingische politiek, maar ook in een kerkelijk spanningsveld, waarin hij zich moest verhouden tot de paus, bisschoppen en abten en voor zichzelf een positie moest verwerven. Om tot dit inzicht te komen, analyseert Summer de bronnen die we tot onze beschikking hebben. Anders dan tot nu toe veelal is gedaan, doet hij dat bron voor bron, zonder op voorhand uit te gaan van een samenhang die tot een sluitend verhaal moet leiden. Dit leidt tot verrassende inzichten.

In het eerste hoofdstuk zet Summer de hagiografische bronnen naast de diplomatische (*the charter evidence*). Van de twee relevante heiligenlevens schreef Beda († 735) zijn versie in zijn *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* toen Willibrord nog in leven was. In Beda's beschrijving van de Friezenmissie staat echter niet Willibrord centraal, maar abt Egbert († 729), die Willibrords mentor was, eerst in de kloosterlijke gemeenschap in Ripon in Northumbrië (Noord-Engeland) en vervolgens in Rath Melsigi nabij het huidige Carlow in Ierland. Egbert initieerde de Angelsaksische Friezenmissie, maar stak zelf niet over naar het Europese vasteland. In de *Historia ecclesiastica* blijft Willibrord een afschaduw van Egbert, of van wat Egbert had kunnen zijn als hij wel naar de Friezen was gegaan. Summer maakt duidelijk dat Beda zijn kennis over de gang van zaken aan het Merovingische hof en de rol die 'hofmeier' Pepijn II († 714) daar speelde, niet uit de eerste hand had

en ook niet accuraat was. Ook hier hebben we te maken met een interpretatie, weliswaar door een tijdgenoot, maar op afstand.

Het volgende 'Leven van Willibrord' werd ongeveer zeventig jaar later geschreven door de geleerde Alcuin († 804). Ook hij was Angelsaksisch en mogelijk een verwant van Willibrord, maar hij schreef zijn *Vita* aan het Karolingische hof en voor een publiek dat er belang bij had Willibrord en de Friezenmissie in te lijven in de traditie en geschiedenis van de Karolingen. Summer concludeert dat de huidige wetenschappelijke interpretatie van de Angelsaksische missiestrategie is gebaseerd op het selectief combineren van de levensbeschrijvingen door Beda en Alcuin. Deze duiding gaat eraan voorbij dat deze auteurs uiteenlopende motieven hadden en een ander publiek bedienden. Bovendien focussen beide bronnen op de Friezenmissie, waardoor andere aspecten van Willibrords leven en activiteiten buiten beeld blijven.

Om dit gat te vullen hebben we de oorkonden uit Echternach, die zijn overgeleverd in het *Liber aureus Epternacensis*. Dit handschrift kwam tot stand rond 1200 en biedt ook geen 'neutrale' geschiedschrijving. De abdij in Echternach verkeerde toen in een crisis en had behoefte aan een stevig verhaal over de stichting en de opgebouwde rechten, waarvoor oude documenten – met de nodige aanpassingen – werden overgeschreven. Summer besteedt dan ook veel aandacht aan de totstandkoming van deze bron en aan de nog steeds maatgevende editie ervan door Camille Wampach in 1929-1930. Ook hier moeten we aannemen dat de opgenomen oorkonden een selectie vormen van wat er ooit was. Nadrukkelijk gaat Summer in op het simpele, maar weinig opgemerkte feit dat de volgorde van de schenkingsoorkonden in het *Liber aureus* niet strikt chronologisch is. Wampach paste dit in zijn editie aan, zoals ook het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* alle oorkonden – en dus ook die uit Echternach – in chronologische volgorde presenteert. De vraag moet dan ook zijn wat de reden was achter de afwijkende volgorde in het *Liber aureus*.

Wat Summer voortdurend doet, is niet zoeken naar een consistent, samenhangend verhaal. Hij is juist op zoek naar inconsistenties, waar de bronnen elkaar tegenspreken of waar gaten vallen die

niet door de bronnen worden ingevuld. In dit geval met de volgende vragen: waarom zijn juist deze oorkonden opgenomen in het *Liber aureus*? Wat deed Wampach door ze opnieuw te ordenen en hoe interpreteerde hij ze? En hoe verhoudt deze bron zich tot de hagiografische bronnen? Ook probeert hij de Pippinidische schenkers aan Willibrord los te maken van de niet-Pippiniden en te zien hoe Willibrord zich tot beide groepen verhiel. Dit is niet volledig nieuw, maar leidt hier wel tot nieuwe ideeën.

Summer zoomt in op de kleine groep oorkonden waarmee schenkers tussen circa 698 en 721 goederen in Texandrië overdroegen aan Willibrord. Deze teksten zijn voor de geschiedenis van (Noord-)Brabant van bijzonder belang. Deze schenkingen hebben in het verleden al veel aandacht gekregen en stonden na het verschijnen van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* in 1979 geruime tijd centraal in het onderzoek van onder anderen Frans Theuws, Arnoud-Jan Bijsterveld en Nico Roymans naar de vroege middeleeuwen in de Kempen. Wat opvalt in hun publicaties, is dat de omvangrijke schenking van goederen in Alphen en in Bern, gedaan in 709 in Tilburg, grotendeels buiten beeld bleef. Deze tekst is niet opgenomen in deel 1 van het *Oorkondenboek* en mogelijk bleef hij buiten beeld omdat de onderzoekers Alphen en Bern niet tot ‘de Kempen’ rekenden. Summer beschouwt de hele groep samen en ziet ze nadrukkelijk als schenkingen door personen buiten de directe invloedssfeer van Pepijn II, die ook veraf stonden van zowel Utrecht als Echternach – hoewel Texandrië op een route over land toch aardig halverwege ligt.

Zoals Marios Costambeys eerder betoogde, illustreren deze schenkingen dat Willibrord in staat was om los van de politiek van de Pippiniden in Austrasië relaties aan te gaan met landeigenaren in het noordoosten van het Merovingische koninkrijk, grofweg het oosten van het huidige Frankrijk, het westen van Duitsland, België ten oosten van de Schelde en delen van Zuid-Nederland. Deze schenkers waren geen nieuwkomers in het gebied, want zij schonken uit hun erfdelen. Zij waren in elk geval deels verwant aan elkaar en de schenkingsoorkonden kenmerken zich door een eigen terminologie en vorm die enige mate van

traditie verraadt. Dat enige tijd later ook Pepijn II in dezelfde regio wat bezit blijkt te hebben, lijkt voor deze groep donoren – en voor Willibrord – van geen belang. Bovendien was onder hen geen sprake van missionering want de schenkers waren al christelijk. Eerder is al opgemerkt dat Willibrord in Texandrië lijkt te opereren als kerkelijk organisator en kerkenbouwer in een regio die minstens één generatie eerder tot het christendom was overgegaan.

Opvallend in dit geheel is Bertilindis, een non in het klooster van Chelles, ten oosten van Parijs. Zij schonk aan Willibrord goederen in Texandrië die zij erfde van haar moeder. Vrouwen traden vaker op als schenkers. Net als in de latere middeleeuwen speelde hierbij misschien dat zij vrijelijk konden beschikken over hun bezittingen, die anders in handen van een echtgenoot of voogd en zodoende in een andere familie zouden komen. Bij dergelijke schenkingen gaat het vaak om een uitgebreid en verspreid liggend bezit.

Summer concludeert dat we in Texandrië een afzonderlijke groep schenkers zien, die losstond van het Austrasische hof en met wie Willibrord zelf relaties opbouwde. Of omgekeerd: landeigenaren die op eigen houtje Willibrord benaderden. Dit lijkt illustratief voor de onafhankelijke manier waarop Willibrord ook elders – en waarschijnlijk ook in Friesland – relaties aanknoopte met regionale (groepen) grondbezitters. Hij was hierbij niet afhankelijk van het Austrasische hof en bracht deze groepen ook niet per se in de invloedssfeer van de Pippiniden, later de Karolingen.

Door op deze manier het ‘macro-perspectief’ van Beda en Alcuin los te koppelen van het ‘micro-perspectief’ van de oorkonden krijgen we een ander beeld van Willibrord en zijn handelen. Het ene perspectief is niet beter of meer objectief dan het andere, maar door ze niet op voorhand samen te brengen tot één hagiografisch verhaal krijgen we een meer gelaagd, caleidoscopisch en misschien wel realistischer beeld van de man. En ook, zo kan worden toegevoegd, van de Texandriëse schenkers.

Dit zelfstandig optreden van Willibrord in de Frankische samenleving in het gebied tussen Trier en Echternach roept de vraag op welke verbanden er bestonden tussen de plaatsen in

Noord-Engeland en Ierland waar Willibrord zijn opleiding genoot en de bisdommen in het noordoosten van het Frankische rijk (Francia). Dit is het onderwerp van het volgende hoofdstuk, waarin Summer de kalender van Willibrord als bron aan een diepgaande analyse onderwerpt. Deze kalender is bijzonder, want het is het enige manuscript waarvan we met zekerheid weten dat Willibrord het zelf heeft gebruikt. Zijn korte, eigenhandige biografie in de marge bij de maand november getuigt hiervan. Aan de hand van de liturgische feesten van de martelaren en heiligen die in de kalender worden genoemd, analyseert Summer hoe Willibrord zich verhiel tot de kerk in Northumbrië, Ierland en Francia. Naast heiligen vermeldt de kalender wereldlijke figuren en (waarschijnlijk) medebroeders van Willibrord, alsmede een enkele gebeurtenis, zoals de wijdingen van kerken in Ruimel en Waalre. Dat de kalender op verschillende momenten werd aangevuld, laat zien dat hij geruime tijd in gebruik bleef, maar ook dat de focus in de loop van de tijd verschoof. De stichting van het klooster in Echternach omstreeks 698 lijkt het scharnierpunt te zijn geweest. Daarna ging de aandacht vooral uit naar kerkelijke netwerken in Austrasië.

Dit hoofdstuk is behoorlijk technisch, maar helder geschreven. Het is van belang omdat de kalender maar zelden zo diepgaand is geanalyseerd. Ook is er ruimschoots aandacht voor de algemene context en het functioneren van kalenders in deze vroege periode. Eén ding ontbreekt: Summer verwijst naar de contemporaine *Zürich Calendar*, die waarschijnlijk is vervaardigd in de abdij van Nijvel. Deze kalender is fragmentarisch overgeleverd, maar heeft sterke overeenkomsten met die van Willibrord en biedt daardoor belangrijk vergelijkingsmateriaal. In het boek ontbreekt echter de verwijzing naar deze belangrijke bron. Een noot in Summers dissertatie biedt uitkomst, het gaat om folio's 166v-169v in het *Sacramentarium Rhenauensis: Handschrift Rh 30 der Zentralbibliothek Zürich*, uitgegeven door Anton Hänggi and Alfons Schönherr (Freiburg i.d. Schweiz 1970) 294-299. Deze publicatie staat wel in de literatuurlijst, dus blijktbaar is er simpelweg een noot zoekgeraakt.

Het is moeilijk dit lange hoofdstuk recht te doen in een recensie als deze. Het getuigt van de

hand die Immo Warntjes als promotor heeft gehad in dit onderzoek. Warntjes is een van de leidende figuren in het onderzoek naar vroegmiddeleeuwse tijdrekenkunde en kalenders. Dit hoofdstuk toont aan dat dit een vruchtbare onderzoekslijn is die lang onderbelicht is gebleven. De conclusie is dat ook deze bron laat zien hoe Willibrord in verschillende kerkelijke en wereldlijke netwerken bewoog en deze met elkaar wist te verbinden, met de abdij van Echternach als centrum. Zo werd hij een succesvol speler op het Frankische toneel. De vergelijking tussen de verschillende soorten bronnen toont de dynamiek in Willibrords netwerk. Zijn integratie in de Frankische wereld werd meer bepaald door het Karolingische kader waarbinnen hij opereerde dan lang is aangenomen. Tot slot wordt duidelijk dat Willibrord niet kan worden beschouwd als de vertegenwoordiger van één enkele missionaire beweging. Er waren ook andere groepen actief, die hun eigen doelen stelden en eigen netwerken opbouwden. Er waren verschillende missionaire bewegingen, die we lang niet allemaal even goed in de bronnen terugzien.

Het derde en laatste hoofdstuk is het kortst en behandelt de relatie van Willibrord met de familie van Pepijn II. Dat gebeurt onder de titel “Vassal” or “Political player”?. Na het voorgaande kan de lezer al raden wat de uitkomst is. Summer begint met een beschouwing over het feit dat het paus Sergius was die Willibrord in 695 in Rome tot aartsbisschop van de Friezen aanstelde. De functie van aartsbisschop was in die tijd nog nauwelijks gedefinieerd maar gaf Willibrord een status waarmee hij zich vrij kon bewegen tussen de gevestigde bisschoppen van Trier, Keulen en Maastricht/Luik.

In de inleidende paragraaf zet Summer uiteen waar hij heen wil: Willibrords interactie met de familie van Pepijn was niet gebaseerd op een vooropgezet plan en eerder de consequentie van, dan de voorwaarde voor zijn activiteiten op het Europese vasteland. De steun die Willibrord kreeg van Pepijn en de zijnen was vooral een reactie op de veranderende politieke situatie en werd vooral ingegeven door Willibrords bijzondere status als (aarts)bisschop, abt en grondbezitter die opereerde tussen Friesland en Austrasië. In veel opzichten liften Pepijn c.s. eerder mee met het werk en de

successen van Willibrord dan omgekeerd. Opnieuw stelt Summer dat er enkele ‘gaten’ zitten in de chronologie van Willibrords activiteiten die we op basis van de verschillende bronnen kunnen opstellen. Het gaat om perioden waarvan we niet weten wat er gebeurde, maar die in de historiografie nogal achteloos zijn weggemoffeld om tot een sluitend verhaal te komen over de missionaris die zich in dienst stelde van Pepijn II en zijn familie. Willibrord was wel een wegbereider, maar stond niet ‘in dienst van’.

Op de laatste pagina van de conclusie worden twee belangrijke zaken samengevat. De eerste is dat de focus op Austrasië en zijn grensgebieden het gevolg is van de ontwikkeling van nieuwe handelsroutes en communicatiewegen tussen de insulaire wereld, Francia en Rome. De tweede is dat Willibrords activiteit in het Frankische rijk niet baanbrekend was. Hij deed wat andere Ierse en Northumbrische geloofsverkondigers als Fursa, Fóillán, Agilbert en Wilfrid ook deden. Hij kon aanhaken bij netwerken waarin figuren als Gertrudis van Nijvel, Adela van Pflalzel en Aelflaed van Whitby hem waren voorgedaan. Het verschil is dat we voor Willibrord verschillende, uiteenlopende bronnen hebben en hij als ‘apostel der Friezen’ al decennialang in de schijnwerpers staat.

Tot slot iets waarover Summer niets zegt: deze ‘nieuwe’ Willibrord komt vooral naar voren als een Ierse abt. Doordat het christendom in Ierland vroeg voet aan de grond kreeg in een omgeving waar nooit een Romeinse bestuursstructuur had bestaan, waren er geen provinciehoofdsteden (*civitates*) die bisschopszetel konden worden. Er waren überhaupt geen steden. Wel ontstonden er grote kloosters waarvan de abten de functie van bisschop kregen en die gaandeweg ook een pre-stedelijk karakter kregen. De abten kwamen veelal uit adellijke families en hadden door geboorte en klerikale functies een hoge status. Ze konden zich dus gemakkelijk bewegen in de wereld van wereldlijke machthebbers. Willibrord past in dit patroon.

Lauran Toorians

G.A.M. Van Synghele, ed.,

De oorkonden van de abdij van Thorn 950-1300.

Werken van het Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig
Genootschap 29 (Roermond:
LGOG, 2023). 253 p. ill. ISBN
978-9071-5812-67. € 65,00.

Dit boek is het tweede deel van het Oorkondenboek van Limburg, dat als doel heeft de oorkonden tot 1301 uit te geven die bewaard worden in archieven in de huidige Nederlandse provincie Limburg. Anders dan de oudere, territoriale oorkondeboeken is het uitgangspunt dus niet de historische begrenzing van het hertogdom Limburg, maar de huidige bewaarplaats. Dit heeft tot gevolg dat in dit tweede deel een aanzienlijk deel van de oorkonden betrekking heeft op bezittingen en rechten in Noord-Brabant.

De abdij van Thorn werd aan het eind van de tiende eeuw gesticht. Vermoedelijk aan het begin van de dertiende eeuw werd het vrouwenklooster een kapittel en later groeide het uit tot een zogeheten ‘stift’ waar uitsluitend hoogadelijke dames konden intreden. De abdisen waren tevens vorstin van het abdijsvorstendom Thorn, dat bestond uit een lappendeken van bezittingen rondom de plaatsen Thorn, Baexem en Stramproy. Dit vorstendom was rijksonmiddelbaar, wat wil zeggen dat het direct ondergeschikt was aan de keizer.

Dit tweede deel bevat de editie van 73 oorkonden die hetzij in origineel, hetzij in afschrift in de twee archieffondsen van de abdij berusten. Omdat het uitgangspunt van het *Oorkondenboek van Limburg* zoals vermeld afwijkt van dat van oudere oorkondeboeken, is er overlap met onder meer het *Oorkondenboek van Noord-Brabant*, waarvoor Van Synghele deel II en het *Digitaal Oorkondenboek van Noord-Brabant* bewerkte, het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* en het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*. Verschillende oorkonden zijn reeds in deze oorkondeboeken uitgegeven.

In het geval van een origineel is een foto van de oorkonde afgedrukt, samen met het regest (een korte samenvatting van de inhoud van de oorkonde), de uitgave van de oorkondetekst en een vertaling. Wanneer het stuk al eerder is uit-

gegeven, wordt volstaan met een verwijzing naar deze uitgave en enkel een vertaling. Dit is jammer, omdat het de geïnteresseerde lezer dwingt om andere werken erop na te slaan om aan de tekst te komen. Gezien de luxe uitgave van het boek hadden die paar extra pagina's er best aan toegevoegd mogen worden. In het geval van een afschrift is er geen foto opgenomen en bestaat de editie uit het regest, de uitgave (indien het stuk niet eerder is uitgegeven) en een vertaling. Voor de transcriptie- en uitgaveregels heeft Van Synghel de regels van het *Oorkondenboek van Noord-Brabant* toegepast.

Het is niet gebruikelijk om oorkonden ook te vertalen, omwille van de interpretatievrijheid van de vertaler en de mogelijke vertaalproblemen die zich kunnen voordoen. Desondanks is dit een waardevolle toevoeging aan het oorkondeboek. Om redenen van toegankelijkheid is er geen letterlijke vertaling gemaakt van de teksten, maar een interpretatieve, waarbij niet alle diplomatische formules zijn meegenomen. Voor de vertalingen heeft Van Synghel samengewerkt met Th. Ebben, G. Janssen, J. Hartmann en G. Venner.

Behalve de gedrukte editie van de oorkonden is het Limburgs Oorkondenboek ook digitaal toegankelijk, op de website 'Een overzicht van 113 van de 442 Limburgse oorkonden' op waarvanakte.eu/. Deze website is feitelijk de gedigitaliseerde versie van het boek, met enkele aanvullende opties, zoals de mogelijkheid tot inzoomen op de foto's en het zoeken op trefwoorden.

Mark Vermeer

Frans van Gaal, René Kok en Kees van den Oord, *Gehavend en vernederd. 's-Hertogenbosch in de Tachtigjarige Oorlog* ('s-Hertogenbosch: Jheronimus Bosch Art Center, 2024). 223 p. ill. ISBN 978-90-833216-2-2. € 24,50.

In de geschiedenis van 's-Hertogenbosch vormt het beleg en de inname van de stad door stadhouder Frederik Hendrik in 1629 een kantelpunt. Niet alleen stond de zetel van het gelijknamige bisdom voortaan onder protestants bewind, de

stad zag tevens haar status als één van de vier hoofdsteden van het hertogdom Brabant gereduceerd tot front- en vestingstad. Met *Gehavend en vernederd. 's-Hertogenbosch in de Tachtigjarige Oorlog* willen Van Gaal, Kok en Van den Oord het verhaal van Den Bosch brengen voor een breed publiek. Hierbij besteden ze expliciet aandacht aan de langetermijngevolgen van de Tachtigjarige Oorlog. Vooral de verhoudingen tussen de overwegend katholieke bevolking en de protestantse bewindvoerders vormen een rode draad.

Het boek volgt een vrij klassieke chronologische indeling waarbij de auteurs hun relaas beginnen bij de aanloop naar de oorlog. Episodes als de Beeldenstorm en het Schermersoproer vormen het raamwerk van een verhaal, dat uiteindelijk culmineert in het beleg van Den Bosch in 1629. Dit is echter geen puur militair verhaal en de auteurs nemen ruim de tijd om het politieke, sociale en religieuze weefsel van de stad gedurende de behandelde periode te beschrijven. Bovendien eindigt het verhaal niet bij de inname van de stad door Frederik Hendrik. De laatste drie hoofdstukken zijn gewijd aan de politiek-maatschappelijke gevolgen die het beleg had voor 's-Hertogenbosch. In het tiende hoofdstuk verschuift de focus van de Bossche bevolking naar de restanten van de vestingwerken en de militaire infrastructuur die de stad aan de Tachtigjarige Oorlog heeft overgehouden. Dit is het enige hoofdstuk dat doorloopt tot de dag van vandaag, voor de rest hanteren de auteurs 1796 als einddatum.

Het boek is bedoeld voor een breed publiek dat niet noodzakelijk veel achtergrondkennis bezit over de Tachtigjarige Oorlog, maar wel een interesse heeft in het wel en wee van Den Bosch in deze periode. De hoofdstukken zelf zijn vrij kort en rijkelijk voorzien van kleurillustraties. Met een lengte van een tweehonderdtal pagina's is het dan ook snel uitgelezen. Het gevolg hiervan is dat de auteurs voornamelijk de hoofdlijnen van het verhaal geven, maar nooit diep ingaan op de thema's die ze behandelen. Voor lezers met een uitgebreidere kennis over de Tachtigjarige Oorlog in het algemeen en Den Bosch in het bijzonder bevat dit boek weinig nieuwe informatie. Wel weet het de kernpunten in behapbaar te presenteren, waardoor het voor de leek een interessant startpunt is.

Het is dan ook jammer dat de auteurs niet meer aandacht hebben besteed aan hun schrijfstijl en de structuur van hun tekst, die kortweg als rommelig kan worden omschreven. Door het overmatige gebruik van korte, eenvoudige zinnen komt de tekst simplistisch over en leest het helemaal niet vlot. Het gebrek aan bijzinnen en de nodige voegwoorden om de informatie in een zinvol verband te plaatsen werkt al snel op de zenuwen en leidt de aandacht af van de inhoud van de tekst. Ook de tekststructuur komt vaak rommelig over, met een betoog dat tussen alinea's van het ene naar het andere thema springt zonder deze echt met elkaar te verbinden. Feiten worden vaak herhaald of op een plaats in het betoog aangehaald waar ze eigenlijk nog niet relevant zijn. Het gevolg is dat het boek gewoonweg niet aangenaam is om te lezen. Het zou zeker baat gehad hebben bij een betere tekstredactie.

Even problematisch is de partijdige houding die de auteurs aannemen ten opzichte van de eigen geschiedenis, wat vooral tot uiting komt in hun taalgebruik. In plaats van de rol in te nemen van neutrale observator kiezen de auteurs expliciet de kant van de Bossche bevolking en framen ze het protestantse bestuur tijdens de zeventiende en achttiende eeuw als een historisch onrecht dat nog altijd niet is goedgeemaakt. Omdat de auteurs al in hun eerste hoofdstuk aangeven dat deze houding wel meer voorkomt in de historiografie over Den Bosch, is het des te opmerkelijker dat ze zich hier vervolgens zelf aan bezondigen. Een dergelijke partijdigheid, die bijvoorbeeld tot uiting komt in de oproep van de auteurs om een straat en een plezierboot te hernoemen, doet afbreuk aan het verhaal dat ze willen brengen en is niet op zijn plaats in een publicatie als deze.

Als je je als lezer over de partijdigheid van de auteurs en de simplistische schrijfstijl heen kan zetten, biedt dit boek een interessante eerste kennismaking met 's-Hertogenbosch tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Als synthesewerk heeft het zijn waarde als startpunt voor een verdere verkenning van de bestaande publicaties over het thema. Voor de lezers die al gepokt en gemazeld zijn in het onderwerp, heeft het echter weinig nieuws te bieden.

Florian Daemen

Jac. Biemans e.a., eds.,
Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch door mr. J. H. van Heurn ('s-Hertogenbosch: Jheronimus Bosch Art Center en Erfgoed 's-Hertogenbosch, 2022). 728 p. ill. ISBN 978-90-8258-618-3. € 40,00.

De meeste historici zullen Van Heurn vooral kennen van zijn *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch alsmede van de voornaamste daden der Hertogen van Brabant*, tussen 1776 en 1778 in vier delen te Utrecht uitgegeven. Behalve zijn *Historie* produceerde de enthousiaste amateurhistoricus enkele andere werken, die echter nooit in druk verschenen. Eén van deze werken is de *Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch*, waarvan de autograaf momenteel berust in de Brabant-Collectie in de bibliotheek van Tilburg University. In 2022 verscheen de editie van dit handschrift.

De uitgave begint met een inleiding waarin de ontstaanscontext en de lotgevallen van het handschrift worden besproken, alsmede de materiële kenmerken en de grondslagen van de uitgave. Hierna volgt een korte levensbeschrijving van Johan Hendrik van Heurn (1716-1793), een respectabel figuur en een belangrijk bestuurder in achttiende-eeuws Den Bosch. Hij was, evenals zijn vader, griffier van Leen- en Tolkamer en wel gedurende bijna vijftig jaar, en vervulde daarnaast de functie van rentmeester van de kerken en kapellen. Op latere leeftijd was hij lid van de schepbank. Bovendien toonde Van Heurn een grote interesse in de lokale geschiedenis.

De eigenlijke editie valt uiteen in dertien boeken, verdeeld over twee delen van respectievelijk zes en zeven boeken, zoals door Van Heurn was beoogd. Het werk is niet chronologisch, maar thematisch ingedeeld: grofweg beslaat het eerste deel de religieuze instellingen en gebouwen, en het tweede deel de wereldlijke partijen. Boek 1 en 2 bespreken de stedelijke en gewestelijke bestuurslichamen, alsmede de oorsprong van de stad, haar naam en de vroegste geschiedenis. Boek 3 en 4 behandelen de kerken en de kloosters. De gasthuizen en het Geefhuis komen aan bod in

boek 5, terwijl in boek 6 de scholen en het intellectuele en artistieke leven centraal staan.

Het tweede deel begint met boek 7, waarin de militaire organisatie en functionarissen beschreven worden in de tijd dat 's-Hertogenbosch een garnizoensstad aan de grens was. Boek 8 behandelt verscheidene aspecten van het poorterschap, zoals de wijze van verkrijging, de voorrechten in de eigen stad en in andere territoria. Boek 9 bespreekt de gilden, in boek 10 gevolgd door de ambachten die nooit in een gilde zijn georganiseerd. Tevens behandelt dit boek het economische leven in 's-Hertogenbosch, waaronder de week- en jaarmarkten en de handel met Skåne in Zweden, waar de Bosschenaren vanaf de veertiende eeuw een handelspost hadden. In boek 11 bespreekt Van Heurn het Bossche wapenschild en de verschillende stadszegels, de positie van de stad tegenover de rest van de Meierij en de stedelijke bezittingen en inkomsten zoals accijnzen en gemene gronden. In boek 12 komen de stedelijke schutterijen aan bod; boek 13 sluit af met de geschiedenis van het vrijdom van de stad, waaronder de dorpen Orthen, Den Dungen en Hintham.

Uit de annotatie, die ook overgenomen is uit het handschrift, blijkt dat Van Heurn niet alleen gebruikmaakte van de bekende historiografische werken die in zijn tijd beschikbaar waren, zoals die van Butkens, Gramaye, Haraeus en Van Oudenhoven voor Brabant, en Bor, Burman en Van Leeuwen voor de Lage Landen, maar dat hij daarnaast ook leunde op primair bronnenmateriaal. Hier had hij immers ambtshalve toegang toe. Daarnaast kende hij de kroniek van Molius, die op dat moment enkel in handschriftelijke overlevering bestond: hij vermeldde bij deze titel telkens 'MS' (*manuscript/manu scriptum*). Vermoedelijk is dit de door de uitgevers van Molius als handschrift C aangeduide codex, die Van Heurn in 1759 had aangekocht.² Met de kroniek van Peter van Os lijkt hij daarentegen niet bekend te zijn geweest. Het zou overigens mooi zijn geweest als de door Van Heurn gebruikte bronnen nauwkeuriger waren geïdentificeerd, bijvoorbeeld aan de hand van de inventaris van het Bossche Stadsarchief van Hoekx en Paquay, of met volledige bibliografische gegevens van de gedrukte werken. Niet alleen zou dit een aanzet hebben kunnen geven

tot onderzoek naar de genese van het werk, de circulatie van kennis in de achttiende eeuw en de houding ten opzichte van het gebruik van historische documenten, maar zou de uitgevers ook de mogelijkheid hebben geboden de eigen editie te controleren. De door Van Heurn in bijlage IV fragmentarische opgenomen oorkonde waarin Waldemar IV van Denemarken aan de Bosschenaren voorrechten schonk in Skåne, is namelijk opgenomen en uitgegeven in zowel het *Diplomatarium Suecanum* (nr. 8377) als het *Diplomatarium Danicum* (nr. 13630912001, met verwijzing naar de *Historie*). Daar blijkt dat de oorkonde niet uit 1366 dateert, zoals de uitgevers aangeven, maar uit 1363.

Zoals de bewerkers in de inleiding hebben aangegeven, hebben zowel Van Heurn als latere eigenaars en gebruikers aan het handschrift annotaties toegevoegd. Meestal waren dit handgeschreven aanvullingen, maar incidenteel werd ook gedrukt materiaal toegevoegd. Achteraan in ieder boek zijn deze bijlagen uitgegeven, met een verwijzing naar de juiste vindplaats in de uitgave van de hoofdtekst en zo mogelijk de identiteit van de betreffende auteurs. Deze annotaties laten duidelijk de meerlagigheid van het handschrift zien en de persoonlijke interesses van de gebruikers.

De opmaak is zorgvuldig en overzichtelijk: de brede buitenmarges zijn gebruikt om de titels en de foliëring weer te geven. De uitgave is een lijvig boekwerk dat is voorzien van veel afbeeldingen. Het meest bijzonder zijn de gravures die Van Heurn had laten maken met het oog op de publicatie van zijn *Beschrijving*, die zijn dood helaas heeft gedwarsboomd. Daarnaast hebben de uitgevers allerhande beeldmateriaal toegevoegd uit de achttiende en negentiende eeuw. Minder gelukkig is de keuze de door Van Heurn doorgehaalde tekstgedeelten in grijs af te drukken. Deze kleur steekt namelijk niet echt af tegen de zwarte hoofdtekst. Hier hadden de uitgevers beter een andere, contrasterende kleur gekozen. Dit is slechts een kleine en vooral praktische bemerking. Met deze uitgave hebben de uitgevers een indrukwekkend werk afgeleverd en een waardevol handschrift beschikbaar gemaakt voor een breder publiek.

Bart Van Loo, *Stoute schoenen*.
*In de voetsporen van de
 Bourgondiërs* (Amsterdam: De
 Bezige Bij, 2024). 848 p. ill. krtn.
 ISBN 978-94-031-47911-8. € 45,00.

Na het immense succes van zijn boek *De Bourgondiërs* uit 2019, dat werd gevolgd door een theatertour en vertalingen in het Engels, Frans, Duits, Italiaans en Pools, kwam de Vlaamse auteur Bart Van Loo in 2024 met een vuistdik vervolg. Na de geschiedenis verteld te hebben van de hertogen van Bourgondië, tevens hertogen en graven van een resem Nederlandse gewesten, aan de hand van de vorsten en hun entourage, doet hij dit nog eens dik over door middel van een reis langs alle plaatsen in de Nederlanden, Frankrijk en Zwitserland waar zij regeerden, verbleven en veldslagen leverden.

In tijd bakent hij zijn ontdekkingsreis af tussen Filips de Stoute, hertog van Bourgondië vanaf 1363, door zijn huwelijk in 1384 de facto graaf van Vlaanderen, en diens achterachterkleindochter Maria, die overleed in 1482. Maar Van Loo weidt geregeld uit naar voren en naar achter, zodat het boek niet dik een eeuw maar de tweeënhalve eeuw tussen pakweg 1300 en de tijd van Karel V bestrijkt, met uitstapjes naar vroeger en later. Toch ordende hij zijn als een *road movie* getypeerde boek niet strikt chronologisch maar geografisch, hoewel hij de regio's en plaatsen wel bereist in een volgorde die aansluit bij de periode waarin ze hun historische rol speelden. De reis valt uiteen in twee grote delen: de Lage Landen (verdeeld in België en Nederland) en Bourgondië zelf. Naar het laatste reist hij toe door de begrafenisstoet van Filips de Stoute na te reizen vanuit Halle – in het toenmalige Henegouwen, ten zuidwesten van Brussel – naar Dijon.

Heel gelukkig is de keuze om de kernlanden van het Bourgondische verzamelryk net zo veel aandacht te geven als de 'rafelranden': de graafschappen Loon en Artesië, het hertogdom Gelre en de prinsbisdommen Luik en Utrecht. Ook bezoekt hij de bakermat van het hertogdom Limburg: het

tussen Verviers en Eupen gelegen Limbourg, een al te onbekende historische parel. Hierbij merkt hij terecht op dat 'zowel Belgisch als Nederlands Limburg geen enkele historische band (hebben) met het oorspronkelijke hertogdom Limburg' (p. 191), althans territoriaal, en dat de Belgische provincie Limburg veel beter 'Loon' had kunnen heten (p. 192), nog zo'n vergeten historisch territorium dat Van Loo bezoekt. Nog iets wat positief opvalt: de adellijke dames krijgen minstens zoveel aandacht als de heren!

Van Loo ziet dit boek als het tweede van een tweeluik, een aanvulling en een reisgids voor wie zelf de geschiedenis van de Bourgondiërs wil nareizen. In het laatste is hij alleszins geslaagd en ik ga ervan uit dat velen het boek zo zullen gebruiken. Hij gaat encyclopedisch te werk en geen feit, geen gebouw of persoon uit de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw in de plaatsen die hij bezoekt, blijft onbenoemd en onbeschreven. Daardoor had ik soms het idee een Michelin-gids te lezen. Van Loo zelf noemt het boek 'breedvoerig', een 'gekkenwerk van een boek' en realiseert zich dat het 'wellicht geen boek (is) dat in enkele rukken uit te lezen valt'. Ik deed dat wel en werd niet teleurgesteld, al was het soms doorbijten.

Het hertogdom Brabant, waarvan Van Loo schrijft dat het over twee landen werd verdeeld en daardoor 'vaak tussen de plooiën van de klassieke nationale geschiedenis' verdween en 'een van de mooiste ondergeschoven kindjes uit de Belgische geschiedschrijving' vormt, komt goed uit de verf. Van Loo volgt een route door de tijd en begint in Leuven, dat in zijn stedelijke identiteitsvorming vanouds zijn 'feodale' Brabantse roots verdonkeremaant ten voordele van de geschiedenis van ambachtslieden, kunstenaars en de universiteit. Ik kan hoogstens aanmerken dat Hendrik I (1190-1235) in mijn ogen niet 'de eerste hertog' was (p. 98) en het wellicht wat overdreven is de slag bij Woeringen in 1288 te typeren als de manier waarop 'onze gewesten zich heldhaftig losweekten van de Duitse invloedssfeer' (p. 101). De typering van de Engelse *Magna Carta* (1215) als een 'leenovereenkomst' (p. 105) lijkt me bezijden de waarheid. Van Loo mist bovendien het belangrijkste punt waarop het Charter van Kortenberg (1312) afwijkt van de *Magna Carta*: het eerste legt

het zwaartepunt van de macht voor het eerst in de West-Europese geschiedenis bij de steden en de burgerij ten koste van adel en geestelijkheid. Volgens reist Van Loo naar Brussel. De hier in 1568 onthoofde graven van 'Egmont en Hoorn' (p. 137, 178) zou ik liever de graven van Egmond en Horn noemen (zoals op p. 321 'Egmond' staat). Willem van Oranje een 'rechtstreekse voorvader' noemen van koning Willem I (p. 331) gaat voorbij aan de slingerbochten in het voorgeslacht van de laatste.

Verderop, in het deel 'Naar Nederland', komt Van Loo in Antwerpen, Lier, Bergen op Zoom (p. 311-322), Breda (p. 322-335) en 's-Hertogenbosch (p. 336-353), waarna hij doorreist naar Gelre. Dit zijn allemaal mooie en rijke hoofdstukken, met uitgebreide aandacht voor de heren van Glimes en de graven van Nassau, ook al is het praalgraf dat hij graaf Hendrik III van Nassau, heer van Breda, op p. 332 toedicht, er in werkelijkheid nooit geweest. Op p. 335 concludeert Van Loo met recht dat het feit '[d]at de geliefde stadhouders van Nassau-Oranje hun opkomst te danken hebben aan tijdens hun Bredase periode verleende diensten aan de Bourgondische vorsten (...) al snel in het Nederlandse vergeetboek (zou) raken'. Zo is het ook waar dat de 'trots [waarmee Nederlanders – AJB] Willem van Oranje op het schild kunnen hijsen als Vader des Vaderlands (...) zonder deze specifieke voorgeschiedenis onmogelijk (zou) zijn geweest'. In Noord-Brabant wordt verder het tussen 1322 en 1815 Hollandse Woudrichem aangedaan.

De volgepakte en soms opsommerige hoofdstukken worden ruim afgewisseld met meeslepend en grandioos proza, want Van Loo is natuurlijk een meesterverteller. Dit is vooral het geval in zijn beschrijving van de laatste reis van Filips de Stoute in 1404, de lange tocht met diens lijk naar het kartuizerklooster van Champmol bij Dijon. Voor ieder van de zestien 'staties' of tussenstops – Oudenaarde, Kortrijk, Rijsel, Dowai en verder Frankrijk in – weet Van Loo de droeve processie en memoriediensten pakkend tot leven te wekken. In zijn uitvoerige beschrijving van Bourgondië en het graafschap Nevers, met de steden Dijon, Beaune, Cîteaux, Semur-en-Auxois, Autun maar ook heel onbekende plekken, weet hij *Fernweh* naar deze gebieden en steden op te wekken, bij deze lezer althans. In deel III van het boek volgt

dan nog beschrijving van de grote déconfiture, de laatste reis van Karel de Stoute op zijn veldtocht tegen de Zwitsers in 1476-1477. Hiervoor doet Van Loo plaatsen aan in de Franche-Comté en Zwitserland, zoals de kastelen van Orbe en Grandson, om via Bern – waar de *Burgunderbeute* wordt bewaard – en Murten te eindigen in Nancy, in de nabijheid waarvan Karel zijn Waterloo vond.

Het is duidelijk dat Van Loo begeesterd is door de kunst, architectuur, literatuur en bronnen uit de veertiende en vijftiende eeuw en die strooit hij dan ook rijkelijk door zijn betoog. Hij gaat op zoek waar zijn geliefde bouwmeesters en kunstenaars – de gebroeders Maelwael alias van Lymborch, Klaas Sluter, Jan van Eyck – woonden en werkten. Mooi is het dat hij steeds beschrijft wat er in de eeuwen erna van hun werken is geworden en waar het vele dat er nog van rest is beland. Van harte ondersteun ik zijn pleidooi op p. 595 om te durven dromen van een groot-Bourgondisch netwerk van erfgoed-specialisten, hoogleraren, gidsen, boekhandelaren, museumconservatoren, archivarissen, beleidsmensen en burgemeesters die de 'Groot-Bourgondische' erfenis in een grensoverschrijdend netwerk meer voor het voetlicht zouden kunnen brengen.

Ondanks de losse vertelstijl spant Van Loo zich in dicht bij actuele wetenschappelijke kennis te blijven. Hij liet zich adviseren door alle experts die ertoe doen of ertoe deden, de laatste door hun boeken te bestuderen. Dat betekent dat dit boek ook voor kenners van de periode uiterst genietbaar is en nieuwe kennis te berde brengt. Zo integreert hij recente ontdekkingen door kunst- en bouwhistorici en archeologische vondsten, zodat ik bij volgende bezoeken aan bijvoorbeeld Gent en Antwerpen 'nieuwe' historische plekken kan opzoeken. Andere plekken, die ik nog niet zo goed ken, zal ik zeker met andere ogen bekijken, zoals Halle en Rijsel (Lille). Van Loo kiest ook positie en kiest bijvoorbeeld voor Maaseik als geboorteplaats van Jan van Eyck en niet voor Bergeijk. De eigentijdse foto's van landschappen, steden, gebouwen en objecten, historische illustraties en talrijke stadsplattegronden zijn fraai en bieden meer dan een plaatje bij een praatje.

Van Loo schrijft verzorgd – soms misschien wat 'popi' – en vindt het goede midden tussen Vlaams-

en Noord-Nederlands, al struikelde ik iedere keer over ‘niet in het minst’ (= helemaal niet) waar hij ‘vooral’ bedoelt en ik ‘niet het minst’ zou schrijven. *Onze Taal* schrijft hierover: ‘De uitdrukking *niet het minst* wordt in de praktijk steeds minder gebruikt. Veel mensen voegen altijd *in toe*: daardoor heeft de uitdrukking *niet in het minst* er de betekenis “vooral” bij gekregen. Hoewel dit van oudsher onjuist is, is *niet in het minst* dus inmiddels een synoniem van *niet het minst*.’ Hetzelfde geldt voor ‘niet te onderschatten’ versus ‘niet te overschatten’. Ook hier acht *Onze Taal* beide formuleringen juist om aan te geven dat iets bijzonder belangrijk is. Ik ben als Nederlander inmiddels kennelijk puristischer dan de Vlaming!

Zoals gezegd is het boek historisch uitstekend verzorgd, zoals de talrijke genealogische schema’s, plattegronden, routekaarten en andere overzichten laten zien, op wat kleine missers na. Met de sterfdatum van Elisabeth van Görlitz, tweede echtgenote van hertog Antoon van Brabant, gaat het fout, in de stamboom op de schutbladen voorin en in de tekst: zij overleed in 1451, niet in 1481. Op p. 288 schrijft Van Loo dat Staats-Brabant na 1648 werd ‘gereduceerd tot generaliteit onder rechtstreeks gezag van de Staten-Generaal, kortom (...) tot een soort wingewest’. Dat is wat kort door de bocht. Driehoekige ‘weiden’ omgeven door hoeven gelden allang niet meer als ‘Frankisch’ (p. 290) en dat Antwerpen stadsrechten kreeg ‘van de eerste Brabantse hertog Hendrik I’ (p. 291) is ook wat te simpel gesteld. Wanneer hij zich op p. 295-296 afvraagt hoe in Antwerpen de ‘geleidelijke afbraak van het oude en de opbouw van het gotische (kerk) gebouw precies in zijn werk’ ging, had hij veel kunnen hebben aan het proefschrift van Ronald Glaudemans over de ombouw van de Sint-Jan in ‘s-Hertogenbosch.³ In de stamboom van de graven van Holland (p. 382) gaat het mis met Albrecht en Willem V van Beieren: zij waren niet de zonen van Willem IV van Holland en Zeeland maar van diens zus Margaretha van Beieren. Het gebint van de Ridderzaal in Den Haag is een replica uit de twintigste eeuw en niet dertiende-eeuws (p. 408).

Als het gaat over het verschil tussen het geestelijk gezag van de bisschoppen van Utrecht over het bisdom en hun wereldlijke macht in het Sticht en Oversticht (p. 418), schrijft Van Loo abusievelijk

dat zij in het laatste geval ‘als prinses (regeerden) over het eigenlijke bisdom (...) en geestelijk over een veel grotere oppervlakte’. Het laatste is waar en ‘het eigenlijke bisdom’ viel dus niet samen met Sticht en Oversticht. Een pagina verder noemt hij het Diaconessenziekenhuis (sic!) ‘het oudste van Nederland’ en ook dat kan niet waar zijn. Als koning Filips II Augustus de bouwheer is van het kasteel van Druyes (p. 696), dateert het uit de laatste decenia van de twaalfde, niet van de dertiende eeuw.

De grote verdienste van dit boek is dat het de historische samenhang van de Bourgondische landen overtuigend naar voren haalt. Voor wie dit boek heeft gelezen en de talrijke door Van Loo aangebrachte dwarsverbanden volgt, is meer dan eens duidelijk hoe Nederland en België, maar ook Luxemburg en grote delen van Noordwest- en Midden-Frankrijk, een gedeelde geschiedenis hebben die opmerkelijk goed bewaard én zichtbaar is in gebouwen, in het stedelijke landschap, in musea en de levende herinnering aan talloze bekende en onbekende kunstenaars en historische personages.

Arnoud-Jan Bijsterveld

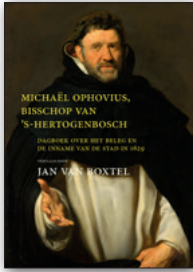

Paul Hulsboom,
Krijgstoneel van Europa.
Tijdgenoten over het beleg
van Breda, 1624-1625 (Zwolle:
WBOOKS, 2025) 184 p. ill. ISBN
978-94-6258-706-9 € 24,95.

In augustus 2022 startte de derde etappe van de Ronde van Spanje, de Vuelta, in Breda. Voorafgaand bezochten de renners de Onze-Lieve-Vrouwe- of Grote Kerk. De symbolische betekenis van dit bezoek ontging de Nederlandse pers, maar was zonneklaar voor het Spaanse thuisfront. De overgave van Breda door de overwonnen Justinus van Nassau, gouverneur van de stad, aan Ambrogio Spinola, generaal in dienst van de Spanjaarden, in juni 1625 is geboekstaafd als een topprestatie in de Spaanse krijgsgeschiedenis. Bovendien geldt de edelmoedige houding van de overwinnaars als een toonbeeld van de Spaanse volksaard. Voor alle

Spanjaarden is Breda een begrip: ze gloeien van trots wanneer ze de naam horen, die ze uitspreken met de klemtoon op de eerste lettergreep, zoals ook Vlamingen doen. Ook ter plaatse, in en rond Breda, leeft de herinnering aan het krijgsgesbeuren van weleer voort, vooral door een drietal levensgrote kopieën van het door Velázquez vervaardigde schilderij van de overgave van de stad, bijgenaamd *Las Lanzas* en heel geschikt als achtergrond voor trouwfoto's. In het landschap zijn er de overblijfselen van de zogenoemde Spinolaschans. Bij gelegenheid van het eeuwfeest in 2025 was er een mini-expo in het Stedelijk Museum Breda. De expo zelf was wat zuinigjes opgezet, maar het bij deze gelegenheid gepresenteerde boek van Paul Hulsenboom compenseerde dat ruimschoots. Veel mensen zullen zich van de lagere school de dag herinneren waarop Alva zijn bril verloor, 1 april 1572; Jan Klaassen en de slag op de Mookerheide op 14 april 1574; het ontzet van Leiden met witbrood en haring op 3 oktober 1574; het 'aan de dijk zetten' van het Amsterdamse stadsbestuur op 26 mei 1578; de inname van Breda met het turfschip op 4 maart 1590, maar niet de inname van de Oranjestad door Spinola op 2 juni 1625. Daarom nu eerst het laatste wapenfeit in een notendop. Met de belegering van Breda hadden de uit Genua afkomstige veldheer en zijn opdrachtgever, landvoogdes Clara Isabella Eugenia, zich geen gemakkelijk te behalen doel gesteld. De aanvoeroute naar de stad was kwetsbaar. De stad zelf was goed verdedigd en via gemanipuleer met waterstanden ook goed bereikbaar voor de Staatsen. Spinola zag zich genoodzaakt rond de stad een tientallen kilometerslange wal met schansen en forten aan te leggen. De kosten voor het Spaanse koninkrijk rezen de pan uit. De Staatsen, onder leiding van prins Maurits en na diens dood in 1625 zijn halfbroer Frederik Hendrik, spaarden evenmin kosten noch moeite om de Nassastad te ontzetten. Maar toen het erop aankwam, vooral in de wintermaanden, had Spinola de weergoden aan zijn zijde. In mei 1625 zagen de Staatsen in dat de situatie hopeloos was en begonnen de besprekingen over de overgave. Begin juni was de overgave een feit en mochten Justinus, zijn soldaten en andere getrouwen de stad verlaten, ongedeerd en met medeneming van hun voornaamste bezittingen. De verovering van

Breda was wereldnieuws en een enorme opsteker voor de landvoogdes, de Spaanse koning Filips IV en paus Urbanus VIII. Dankzij Hulsenboom worden we niet alleen bekender met een stuk Nederlandse en Vlaamse krijgsgeschiedenis, maar realiseren we ons dat '1625' de andere zojuist opgenoemde wapenfeiten doet verbleken tot lokale schermutselingen. Qua voorbereiding, strategie, omvang, uitvoering, publiciteit, propaganda en kosten was de *Obsidio Bredana* ongeëvenaard. Al snel na aanvang van het beleg op 27 augustus 1624 werd de voortgang ervan op de voet gevolgd, niet alleen door pro- en anti-Spaanse machthebbers, maar ook door de hele internationale pers. Van heinde en verre kwamen krijgsheren in spe kijken hoe het moest en het legerkamp van Spinola werd zo'n beetje de Koninklijke Militaire Academie van Europa. Door al deze aspecten te belichten en Breda als casus te nemen slaagt Hulsenboom er op creatieve wijze in de Tachtigjarige Oorlog in een bredere context te plaatsen en 'de interne verwevenheid van zeventiende-eeuws Europa te verkennen'. In vijftien hoofdstukken belicht hij telkens eerst een bron die iets vertelt over een aspect van het beleg, bijvoorbeeld een medisch verslag van de situatie in de stad, een lofdicht of juist een satire. Vervolgens geeft hij de desbetreffende bron weer, vergezeld van zijn ver- of hertaling. Zo ontstaat er interactie tussen schrijver, bronnen en lezer: de schrijver heeft de regie, de bronnen spreken, de lezer oefent zich in historische kritiek en proeft het internationale karakter van het krijgsgesbeuren. Met zijn keuze voor vijftien teksten, overeenkomend met evenzovele genres, geschreven in het Frans, Latijn, Pools, Nederlands, Duits, Italiaans en Engels, levert Hulsenboom bepaald geen afgeronde monografie. De aandachtige lezer blijft met vragen zitten. Hoe valt bijvoorbeeld het erbarmelijke verslag van stadsarts Frederik van der Meye (hoofdstuk 2) te rijmen met de waarneming van Herman Hugo dat de overwonnenen blijkbaar geen gebrek hadden geleden (hoofdstuk 11)? Ook de religieuze dimensie komt betrekkelijk weinig aan bod (zie hiervoor bijvoorbeeld de lemma's over Breda op bedevaart.meertens.knaw.nl/). Maar juist wie geboeid is blijft met vragen zitten. Daarom hulde aan *Krijgstoneel van Europa*.

Michaël Ophovius,
bisschop van 's-Hertogenbosch.
Dagboek over het beleg en de
inname van de stad in 1629,
 vertaald door Jan van Boxtel
 ('s-Hertogenbosch: Aldus
 Uitgevers, 2024). 144 p. ISBN
 978-90-70545-65-9. € 16,29.

Dit boek is een partiële vertaling van het handschrift waarin de Bossche bisschop Michael Ophovius (1570-1637) tussen 1629 en 1631 op dagelijkse basis verslag deed van zijn bezigheden en de gebeurtenissen in zijn directe omgeving. Dit dagboek, in het Latijn geschreven en bedoeld voor eigen gebruik, begint op 4 augustus 1629, enkele maanden voor de capitulatie van 's-Hertogenbosch. De vertaling eindigt op 31 december 1629, maar er is geen uitleg waarom juist deze dag gekozen is, anders dan dat het kalenderjaar eindigde. In een toelichting achter in het boek schrijft de bewerker dat hij van plan is metertijd ook de jaren 1630 en 1631 uit te geven. Wellicht was het een betere beslissing geweest om het hele dagboek ineens uit te geven.

Het boek begint met een voorwoord van bisschop Gerard de Korte, Ophovius' verre opvolger. Hierna volgt een biografie van Ophovius door Hildo van Engen. Deze levensbeschrijving is vrijwel volledig gestoeld op het werk van A.M. Frenken, her en der aangevuld met jongere literatuur.

De kern van het boek is uiteraard de vertaling door Jan van Boxtel. Als basistekst gebruikte hij de editie die Frenken in 1937-1938 in het tijdschrift *Bossche Bijdragen* publiceerde. Deze keuze heeft uiteraard gevolgen voor de betrouwbaarheid, want in de editie is afgeweken van het handschrift. Zo heeft Frenken de dagaanduidingen weggelaten die Ophovius aan het begin van iedere aantekening geeft. Enkel de zondagen nam hij over. Leestekens zijn door Frenken toegevoegd conform modern gebruik, maar hierbij heeft hij de meermaals door Ophovius gebruikte ronde haken vervangen door liggende streepjes. Frenken gebruikte dan weer ronde haken om woorden ter verduidelijking toe te voegen. De vertaling heeft deze ingrepen van Frenken gedeeltelijk gevolgd.

De geïnteresseerde lezer wordt erop gewezen dat zowel de editie van Frenken als het originele handschrift van Ophovius digitaal beschikbaar is. De editie is te vinden op Delpher; het handschrift wordt bewaard in het Brabants Historisch Informatiecentrum. De hyperlink die gegeven wordt is wat omslachtig; het dagboek bevindt zich als inventarisnummer 2 in het archieffonds Handschriften van het bisdom 's-Hertogenbosch, 13e-19e eeuw (toegangnr. 2166). Deze digitale beschikbaarheid geeft de recensent de gelegenheid de keuzes van Van Boxtel te vergelijken met die van Frenken bijna honderd jaar geleden, alsmede met hetgeen door Ophovius is neergeschreven.

Van Boxtel heeft de Latijnse tekst nauwgezet gevolgd. Dit leidt ertoe dat ook in de vertaling de telegramachtige stijl van Ophovius merkbaar is. Deze aanpak geniet mijn persoonlijke voorkeur: een vertaler dient idealiter zo dicht mogelijk bij een tekst te blijven en de eigen inkleuring tot een minimum te beperken. Alleen dan is een vertaling voldoende betrouwbaar om te gebruiken voor historisch onderzoek. Ondanks de eigenheid van de door Ophovius neergepende tekst is de vertaling prettig leesbaar.

Blijkens de tekst op de achterzijde van het boek heeft Van Boxtel een gymnasiale opleiding gevolgd. Het Latijn dat hem onderwezen is, zal vermoedelijk dat van de klassieke Romeinse auteurs zijn geweest. De kwaliteit van zijn vertaling is ontegenzeggelijk van hoog niveau, maar er vallen enkele kleine zaken op die het gevolg zijn van de tijdgebonden context van de brontekst. Het Latijn dat een zeventiende-eeuwse bisschop in de Lage Landen gebruikte, is qua grammatica en vocabulaire immers niet identiek aan dat van Cicero of Horatius. Dit blijkt allereerst uit de aanduiding van tijdseenheden. Hoewel Ophovius zich doorgaans beperkt tot algemene aanduidingen, zoals 'in de ochtend', 'bij het ontbijt' of 'in de avond', zijn enkele aantekeningen voorzien van een meer specifiek tijdstip. Zo slaagt de vijand er op dinsdagochtend 11 september 1629 in een bres in de stadsmuur te slaan. Dit heeft volgens Ophovius plaats *mane hora 3 cum ½*, hetgeen Van Boxtel vertaalt als 'vroeg in de morgen om 3.30 uur' (p. 52). Nog in de zeventiende eeuw, en zeker in kerkelijke milieus, begon men doorgaans met

het tellen van de uren vanaf zonsopgang. Drieën-half uur na zonsopgang in september zou derhalve eerder rond 10.30 uur liggen. Van Boxtels vertaling van *mane* als ‘vroeg in de morgen’ is daarmee ook overbodig uitgebreid: ‘s ochtends’ zou voldoende zijn. Evenzeer zal een afspraak van Ophovius *post prandium inter 3 et 4am*, hetgeen vertaald is als ‘na het ontbijt (...) tussen het derde en vierde uur’ (p. 31), niet tussen drie en vier uur ‘s ochtends hebben plaatsgevonden, maar tussen tien en elf.

Zo zijn er nog andere vertaalslagen die op zichzelf niet incorrect zijn, maar die niet geheel de vroegmoderne lading dekken. Het vertalen van *cum litteris apertis* als ‘met een open brief’ (p. 34) gaat eraan voorbij dat de term ‘brief’ in de volkstaal van die tijd meer betekenissen kan hebben en dat het hier eerder om een oorkonde met een publieke inhoud zal zijn gegaan – daarentegen heeft een gesloten brief een vertrouwelijk karakter. Als wordt afgesproken dat de pastoor van Geel betrokken zal zijn bij de verkiezing van de kapelmeesters en de ‘berekening’ (*computus*, p. 82), dan wordt bedoeld dat hij de rekeningen zal afhooren en goedkeuren. Dit zijn uiteraard geen zaken die Van Boxtel aan te rekenen zijn; strikt gezien is zijn vertaling ook niet incorrect. Het zou raadzaam zijn voor de toekomstige uitgave van de rest van het handschrift de vertaling na te lopen met een specialist van het vroegmoderne Latijn om dergelijk tijdgebonden taalgebruik te signaleren en wellicht aanvullende voetnoten toe te voegen voor de geïnteresseerde maar niet gespecialiseerde lezer.

Een enkele maal is er een duidelijke vertaalfout ingeslopen. Aan de vooravond van de capitulatie verhaalt Ophovius hoe hij uit de Sint-Jan heiligenbeelden en liturgische voorwerpen verwijderde om deze naar een veiliger oord te verhuizen. Hieronder bevonden zich twee bronzen (Van Boxtel vertaalt overigens ‘koper’, maar mijns inziens ligt brons meer voor de hand) beelden van de oudtestamentische figuren David en Mozes. De volgende dag, wanneer de beelden worden ingeladen op karren, spreekt Van Boxtel plots over zilveren standbeelden. Wellicht heeft de Heer gedurende de nacht een wonder laten plaatsvinden ter sterking van zijn dienaar, maar in beide gevallen geeft de Latijnse tekst het woord *aeneus*, ‘koper’. Ook een

beeld op het kruis van het kerkhof is volgens Van Boxtel van zilver, terwijl de tekst over een *statua aenea* spreekt. Andere voorwerpen zijn daarentegen *argentea*, hetgeen wél als zilver moet worden vertaald.

Rondom de karren vindt men twee andere fouten. De vertaling verhaalt dat Ophovius van de 1.200 karren die waren aangerukt, ‘er 4 van genomen en in twee kasten ervan’ voorwerpen uit de Sint-Jan heeft ingeladen. Dit is een ietwat vreemde zin, maar die wordt helder wanneer de Latijnse tekst ernaast wordt gelegd. Hier lezen we namelijk: *Ego accepi 4 et in duobus posui duas magnas cassas*, oftewel: ‘ik heb er 4 van genomen en in twee [ervan] heb ik twee grote kisten/kasten geplaatst’. De twee resterende karren worden vervolgens in de Latijnse tekst genoemd: zij blijken namelijk gebruikt te zijn om de beelden van Mozes en David te vervoeren: *Et statuas David et Moysis aeneas in duobus curribus comitatus est* [volgen drie namen]. In de vertaling is de verwijzing naar de karren weggelaten: ‘En [drie namen] hebben de zilveren [*sic*] standbeelden van David en Mozes begeleid’ (p. 55). Uiteraard zijn dit slechts kleine bemerkingen bij een verder indrukwekkende en omvangrijke vertaling.

Na de vertaling volgen nog enkele bijlagen. Allereerst zijn de voetnoten toegevoegd die Frenken bij zijn editie heeft geplaatst. Dit zijn meestal biografische gegevens over de genoemde personen, maar bevatten soms ook informatie over de herkomst van citaten, kruisverwijzingen naar andere dagboek aantekeningen en keuzes die Frenken als bewerkster maakte. Daarna volgt de eerdergenoemde toelichting van Van Boxtel bij de vertaling, de inleiding die Frenken aan zijn editie in *Bossche Bijdragen* liet voorafgaan, de door hem gebruikte literatuur, een nuttige concordans om in de vertaling vlot de corresponderende passages in Frenkens editie en het handschrift te vinden, een personenregister, en een lijst met door de auteurs van dit boek gebruikte literatuur. Een dankwoord door Jeroen Lijdsman, initiator van de uitgave, sluit het boek af.

Concluderend: dit boek bevat een goede en prettig leesbare weergave van Ophovius’ relaas en biedt een fascinerend verslag van een kantelpunt in de Noord-Brabantse geschiedenis in het

Nederlands. Uit de uitgebreide verslagen in de eerste maanden krijgt de lezer een mooi beeld van Ophovius' inspanningen tijdens de belegering van zijn bisdomszetel. Haaks hierop staan de korte aantekeningen die hij na de val van de stad en gedurende zijn rondreis schreef: het gevoel van ontheemding is tastbaar. Ik kijk uit naar de vertaling van de jaren 1630 en 1631 om zijn latere ervaringen te kunnen volgen.

Mark Vermeer

Achttiende, negentiende en twintigste eeuw

Thijs Kemmeren, *Tilburg sport (1840-1940). Identiteit, diversiteit en distinctie* (Woudrichem en Tilburg: Pictures Publishers en ZHC, 2024). 280 p. ill. ISBN 978-94-92576-80-4. € 24,95.

‘Voetbal is de belangrijkste bijzaak van het leven,’ luidt een uitspraak van sportpresentator Kees Jansma. Wie op zoek gaat naar de bron van deze uitspraak, komt uit bij een boek van Horst Peets uit 1960 getiteld *Sport – die wichtigste Nebensache der Welt*. Peets wilde hiermee zeggen dat sport weliswaar geen basisbehoefte is, maar wel van groot maatschappelijk, cultureel en individueel belang.

Deze uitspraak past uitstekend bij het proefschrift van Thijs Kemmeren over de ontwikkeling van sport als maatschappelijk verschijnsel in Tilburg gedurende de eeuw voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog. Zijn doel is ‘een gefundeerd inzicht krijgen in de wijze waarop sport zich tussen 1840 en 1940 als modern en stedelijk verschijnsel in Tilburg heeft gemanifesteerd en bijdroeg aan een grotere betrokkenheid en identificatie van diverse geledingen met en in de snel groeiende industriestad’ (p. 15). Om dat inzicht te verkrijgen geeft Kemmeren een antwoord op de vraag ‘in hoeverre (...) de opkomst en ontwikkeling van sport en de sportverenigingen (...)

bij(droegen) aan zowel een dynamisch proces van identiteitsvorming als aan de constructie van lokaal chauvinisme met een eigen unieke collectieve herinnering, waarmee de stad zich onderscheidde van andere steden’.

Hiervoor hanteert Kemmeren drie begrippen, ten eerste ‘identiteit’ als individueel en collectief zelfbeeld en uitkomst van dynamische identificatieprocessen. Identiteit is niet alleen gekoppeld aan individuen, maar ook aan groepen, organisaties, sociale bewegingen en gemeenschappen. Sport biedt mogelijkheden om uiting te geven aan identiteit en vormt het kader voor identificatieprocessen: de vorming van identiteit, bijvoorbeeld met behulp van sportidolen. Het tweede begrip is ‘diversiteit’, de verschillen tussen individuen en groepen. Dit kunnen sociaalgeografische en economische verschillen zijn maar ook verschillen in sportieve activiteiten. Een gevolg van diversiteit is te omschrijven met het door Bourdieu geïntroduceerde begrip ‘distinctie’. Statusverschillen tussen sociale klassen, mannen en vrouwen, nieuwkomers en autochtonen, jong en oud, en tussen mensen afkomstig uit verschillende regio's spelen een rol bij de ontwikkeling van sport en de wijze waarop mensen sport beoefenen. In het theoretisch kader introduceert Kemmeren daarnaast het begrip ‘sportificering’, de transformatie van sportachtig vermaak naar sport zoals wij die nu kennen door reglementering, standaardisering en institutionalisering. Door sportificering kreeg sport een steeds voornamere plaats in de samenleving en grotere maatschappelijke invloed. Dit verliep parallel aan de ontwikkeling van de *civil society*, het deel van de samenleving waar mensen zich op vrijwillige basis verenigen.

Om zijn vragen met behulp van de besproken begrippen te kunnen beantwoorden heeft Kemmeren zes casestudies gekozen. Hij heeft daarbij gekeken naar de beschikbaarheid van bronnen en de diversiteit van sporten zoals team- en individuele sporten, het soort beoefenaren en (de ontwikkeling van) de maatschappelijke positie van de betreffende sport. Voorafgaand aan de casestudies is een schema opgenomen waarin per sport is aangeduid welke aspecten van de begrippen identiteit, diversiteit en distinctie bij die sport aan bod komen met de vermelding van de

betreffende paragraaf. In het hoofdstuk over handboogschieten wordt gekeken naar de bijdrage van de handboogschietverenigingen aan het nieuwe sociale weefsel van Tilburg en de manier waarop zij verbinding zochten met de natiestaat door uitingen van cultureel regionalisme.

In het hoofdstuk over wielrennen laat Kemmeren zien hoe de (bestuurs)leden van de oudste plaatselijke wielclub dankzij dat lidmaatschap kansen kregen om deel uit te maken van stedelijke netwerken. Verder worden in dit hoofdstuk de rol en invloed van wielersheld Pijnenburg en de wielersbanen besproken. In het hoofdstuk over voetballen staan de talrijke derby's centraal en de wijze waarop deze de verschillen tussen de diverse sportverenigingen duidelijk maakten. Voorts vraagt Kemmeren zich af hoe het R.K. Tilburgsch Sportpark uitgroeide tot *identity-marker* van de stad.

Gymnastiek is een sport die door zowel mannen als vrouwen beoefend kan worden en in dat kader is de opstelling van de katholieke kerk interessant. Verder wordt gekeken naar de inzet van gymnastiek als opvoedings- en vormingsmiddel. In de vijfde casestudy, over korfbal, staat de achtergrond van de leden van de korfbalverenigingen centraal en de vraag waarom deze verenigingen het trefpunt werden van bepaalde sociale groepen. De laatste vragen betreffen de rol van de hockeyclubs als bolwerk van de Tilburgse elite en de tegenstellingen tussen de hoogste sociale groepen in de stad.

Elk hoofdstuk begint met een karakteristieke anekdote waarin voor dat hoofdstuk kenmerkende aspecten aan bod komen. De inleiding en daarmee ook het boek start met het landskampioenschap van Willem II in 1916. De zes casestudies worden door de volgende anekdotes ingeleid: in 1898 vergaderden de presidenten van de handboogschietverenigingen uit Tilburg en omgeving over een passend cadeau voor de nieuwe koningin. Wielersheld Jan Pijnenburg vierde in 1936 zijn koperen jubileum. De beslissingsstrijd om het Zuidelijk kampioenschap met de voetballers van Noad werd in 1928 gespeeld. In 1937 vond er tijdens Koninginnedag een estafetteloop voor gymnastiek- en atletiekverenigingen plaats. De protestantse Fries Roel Engelsma richtte in 1926

korfbalclub Quick op. Het bestuur van hockeyclub TMHC vergaderde in 1937 over de procedure voor toelating van nieuwe leden.

De zes inhoudelijke hoofdstukken vormen samen een interessante sportgeschiedenis van Tilburg, waarbij bekende en minder bekende personen en gebeurtenissen de revue passeren. Ze illustreren echter ook de ingrijpende maatschappelijke betekenis die sport en sportbeoefening kunnen hebben. De handboogschutters werden enerzijds door de sportificering van hun sport opgenomen in de moderne sportwereld, maar boden anderzijds weerstand hiertegen met behulp van *invented traditions*. Ook het wielrennen sportificeerde en dat ging gepaard met de popularisering van een bezigheid die aanvankelijk vooral aan de hogere sociale klassen was voorbehouden. Die popularisering was mede mogelijk door de aanwezigheid van wielersbanen in Tilburg. De 'gewone Tilburger' kon zich met wielersheld Jan Pijnenburg identificeren.

Voetbal groeide uit tot de meest beoefende en bekeken sport in Tilburg als gevolg van een ingewikkeld proces waarin een groot aantal individuen, groepen en instituties betrokken was. Dit proces speelde een rol in de identiteitsvorming van Tilburgers tijdens de beschreven periode. Zij voelden zich lange tijd meer betrokken bij hun wijk of parochie dan bij de stad als geheel. De wijkgebonden voetbalteams die onderling hun wedstrijden speelden waren hier een uitdrukking van. Bij het landskampioenschap van Willem II in 1916 bleek de toegenomen verbondenheid met de stad als geheel. De stadsderby's uit de jaren dertig waren behalve sportwedstrijden ook een strijd tussen supportersgroepen met verschillende sociale achtergronden. Omdat de diverse clubs een eigen terrein met accommodatie wilden hebben, was de verspreiding van voetbal tevens van invloed op het gebruik van de stedelijke ruimte.

Gymnastiek, 'een sport voor hele gewone mensen' (p. 138), had een opvoedkundige en vormende component en werd beoefend op scholen en in het jeugdwerk. Als gevolg van de deelname van meisjes en vrouwen was de invloed van de katholieke kerk groot en dat leidde tot animositeit tussen neutrale en katholieke gymnastiekverenigingen. Dé neutrale vereniging was de aan Volt

gelieerde bedrijfssportvereniging. Korfbal werd in Tilburg geïntroduceerd en voornamelijk beoefend door ‘stedelijke dorpelingen’, migranten of sociale groepen met eenzelfde achtergrond die elkaar opzoeken. Toen voetbal voor de hoogste sociale klassen geen mogelijkheid meer bood om sociaal kapitaal op te bouwen en sociale banden te versterken, werden hockeyverenigingen opgericht. Bij het Tilburgse TMHC was plaats voor een groot aantal nieuwe Tilburgers met een niet-katholieke achtergrond. De sterke nadruk op sociale distinctie maakte dat hier niet voor iedereen uit de hogere sociale klassen plaats was, zodat andere verenigingen werden opgericht. De hockeyclubs waren gesloten bolwerken waarin het sociale aspect minstens zo belangrijk was als het sportieve.

Dit proefschrift laat zien dat sport, sportbeoefening en sportbeleving van groot maatschappelijk belang zijn. Hoewel niet alle aspecten van deze fenomenen en maatschappelijke functies van sport aan bod komen, maakt het duidelijk dat de bestudering hiervan een nieuwe kijk biedt op de ontwikkelingen in een industrialiserende stad als Tilburg. Kemmeren stelt in het afsluitende hoofdstuk andere onderwerpen voor die zich lenen voor onderzoek met de kernbegrippen. Te denken valt aan de naoorlogse sportgeschiedenis, een vergelijking van de sportgeschiedenis van industriestad Tilburg met andersoortige steden of de verbinding van sport met andere sociaal-culturele verschijnselen.

Kemmeren heeft gebruikgemaakt van zowel archiefbronnen als kranten en tijdschriften. Hieraan ontleende data worden gepresenteerd in tabellen en bijlagen. Deze bevatten onder andere overzichten van verenigingen, stadsderby's, lijsten van (bestuurs)leden en teamleden. Daarnaast bevat de publicatie een flink aantal afbeeldingen die een mooi beeld geven van de sportbeoefening en -beoefenaars in het Tilburg van de eerste decennia van de twintigste eeuw. Jammer is dat niet alle verwijzingen naar bijvoorbeeld tabellen en bijlagen juist zijn. Dit doet echter geen afbreuk aan deze fraaie uitgave.

Klaasje Douma

Mart J.M. Franken,

Jacques van Groenendael (Nunhem 1864-Breda 1932). Architect, aannemer, zakenman en meer. Van Limburg via Hilversum naar West-Brabant. Rijkdom verworven, failliet gestorven (Hilversum: Verloren,

2024). 256 p. ill. ISBN 978-94-6455-151-8, € 35,00.

De architecten en aannemers Van Groenendael uit het Limburgse Nunhem hebben het de onderzoekers niet gemakkelijk gemaakt. Joannes van Groenendael (1799-1880) en zijn zoon Jan (1835-1912) behoorden tot de grootste aannemers van katholiek Nederland en voerden onder meer gebouwen uit van Pierre Cuypers, Johannes Kayser en Evert Margry. Van de zeven zonen van Jan werden Jean (J.H., 1863-1919) en Jacques (N.J.H., 1864-1932) op hun beurt aannemer en architect. Om het nog ingewikkelder te maken had ook de middelste zoon Hubert (J.H.H., 1868-1942) een omvangrijke architectenpraktijk, waarbij hij vaak samenwerkte met broer Jacques. Hij tekende onder meer de fraaie kerk van Helvoirt en het Doveninstituut in Sint-Michielsgestel. Aannemer-architect Jean bouwde onder meer het Bossche Mariënburghklooster en de neogotische Sint-Agathakerk te Lisse. Architectuurcriticus Jan Kalf wond zich in het grote werk *De katholieke kerken van Nederland* op over deze kerk: de toren was al te spichtig, al viel over de kerk verder niet veel kwaads te zeggen. Maar toch: ‘Eigenlijk is het geen wonder en voor een groot deel de schuld der architecten zelf, dat het bouwen van een “gothische” kerk nu al een kunstje is geworden, dat een aannemer, die het eenige malen onder bouwmeesters leiding volbracht, dan ook wel op eigen kracht weet te volvoeren.’ Een niet helemaal terechte kritiek, want Jean was immers ook architect.

Jarenlang heeft Gerrit Louwe al het beschikbare materiaal over de familie Van Groenendael verzameld: foto's, werkenlijsten en vooral tekeningen. Een monnikenwerk, waarvan de weer slag is bewaard in het Stadsarchief Breda. Hij publiceerde in 2008 een beknopte monografie

over Hubert van Groenendael in *Honderd en één. Dongense St. Josephkerk op de drempel van een nieuwe eeuw* (Dongen 2008). Dankzij dit voorwerk heeft jurist en kunsthistoricus Mart Franken voor zijn boek de puzzel van uiteenlopende ontwerpen en toeschrijvingen kunnen ontwarren. Dat was niet gemakkelijk, want de haast gelijklopende voorleters van de broers hebben bij veel onderzoekers en monumentenbeschermers tot verwarring geleid.

Nu ligt er een klassieke, goed verzorgde monografie over de meest productieve van deze architecten en aannemers, Jacques van Groenendael. Hij behoort niet tot de top van Nederlandse kerkenbouwers, maar is als kleine meester zeer interessant. Zijn werken ontstonden in een periode waarin de Nederlandse kerkenbouw overging van de doctrinaire neogotiek naar een vrijere vormtaal met een soms romaniserende, dan weer expressionistische of meer traditionele vormtaal. Van Groenendael was een *selfmade* man. Hij genoot zijn opleiding in de praktijk en in het aannemersbedrijf van zijn vader. Hij was geen vooraanstaande, eersteklas architect als Joseph Cuypers, Jan Stuyt, Jos Wielders of Jan van Dongen. Hij beoogde niet de bouwkunst te vernieuwen en is nooit echt losgekomen van de neostijlen. Spits- en rondbogen domineren tot het laatst zijn ontwerpen. Veel katholieke architecten hadden door hun relaties een afgebakend werkgebied. Zo werkte Jacques vooral in het bisdom Breda en werkte hij een tijdlang samen met Jacques Hurks uit Roosendaal.

Vaak gaat het om kerkelijke clusters, combinaties van kerkgebouw, pastorie, school en klooster als middelpunt van een kerkdorp of stadswijk. De kerken en kapellen van Jacques Groenendael tonen neoromaanse en neogotieke stijlvormen, die hij later in de eeuw combineerde met de zakelijke elementen van het rationalisme of de paraboolbogen van het expressionisme. Dit is prachtig te zien in het priesterkoor voor Baarle-Nassau, dat het omslag van het boek siert. Zijn kloosters met hun lange reeksen van kruisramen en dakkapellen representeren de 'katholieke gestichtsstijl' in optima forma. Hiervan is onder meer de Bredase Sint-Franciscus Kweekschool een goed voorbeeld.

Na een beschrijving van het werk van Van Groenendael als aannemer en architect in de ar-

chitectuurhistorische context van de jaren 1850-1940 behandelt Franken de kerken, villa's, scholen, kloosters, pastorieën en sociale woningbouw. Hij besteedt ook aandacht aan Van Groenendael als zakenman die twee timmerfabrieken, een Limburgse bruinkoolontginning, een modelboerderij en een woningcorporatie exploiteerde. En dan was hij ook nog belegger en raadslid. Het is verrassend dat deze veelzijdige ondernemer na zijn overlijden toch nog failliet is gegaan.

Bijna de helft van het boek wordt ingenomen door een goed geïllustreerde chronologische catalogus van werken. Historische en nieuwe opnamen wisselen af met bouwkundige tekeningen en perspectieven. Tussen veel weinig opvallende gebouwen zitten enkele markante toppers. In de koepelkerk van Teteringen heeft de architect het interieur van de kerk van Wageningen grotendeels overgenomen, wat leidde tot een gerechtelijke procedure, die de Wageningse architect overigens verloor. De kerk van Sint Willebrord heeft hij samen met de pastoor ontworpen, waarbij het silhouet de basiliek van het bedevaartsoord Lourdes herhaalt. Deze kerk valt op door de rijke en gecompliceerde plattegrond met een krans van maar liefst 23 straalkapellen. Een constructief huzarenstuk! Mooi is de Sint-Bavokerk van Rijsbergen in een sobere laatgotische stijl. De helaas gesloopte Sint-Corneliuskerk te Roosendaal kreeg een opmerkelijke plattegrond, waarbij de gewelven op slechts zes ranke zuilen rustten. Van Groenendael inspireerde zich hier op Cuypers' Amsterdamse Sint-Maria Magdalenakerk, die hij als aannemer uitvoerde. Het boek is een aanwinst voor de kennis van de jongere kerkelijke bouwkunst in Noord-Brabant.

Wies van Leeuwen

**Cees Vanwesenbeeck
en Jan Brouwers, red.,**

*Rond half tien. Verhalen van 150
jaar Mastboomhuis* (Oud-Gastel:
De Mastboom-Brosens Stichting,
2024). 290 p. ill. krtn. ISBN
978 908253 242 5. € 32,50.

In 1874 liet bierbrouwer Petrus Mastboom een door Floris van der Vaart ontworpen huis bouwen naast het toenmalige familiehuis aan de Dorpsstraat in Oud Gastel. Dit huis kennen we nu als het Mastboomhuis. De laatste uit de familie afkomstige bewoner van het huis, Henri Mastboom, liet in zijn testament vastleggen wat er moest gebeuren met zijn bezittingen en na zijn overlijden werd een stichting opgericht om zo goed mogelijk tegemoet te komen aan zijn wensen.

Deze stichting beheert onder meer het Mastboomhuis, dat zich zoveel mogelijk in de staat bevindt zoals die was bij het overlijden van Henri Mastboom op 13 november 1999 om half tien. Om dat te bereiken zijn huis, interieur en inventaris geconserveerd volgens het principe van *suspended decay* of 'vertraagd verval', ontleend aan het werk van de Britse *National Trust*. Het resultaat is een voor Nederland uniek ensemble van een woonhuis met complete inventaris van een notabele dorpsfamilie uit het begin van de twintigste eeuw.

Omdat er over dit bijzondere huis nog geen alomvattende publicatie bestond, vormde het honderdvijftigjarige bestaan van het Mastboomhuis een goede aanleiding voor de verschijning van dit boek. Het is een publicatie geworden van formaat koffietafelboek, waarvan de tweede helft bestaat uit een beeldessay door fotograaf Frans Strous over het hele complex van het Mastboomhuis. Dit geeft een prachtig overzicht van huis en interieur, maar dompelt de kijker vooral onder in de sfeer zoals die geweest moet zijn tijdens het leven van Henri Mastboom.

De eerste helft is gevuld met artikelen over de geschiedenis en conservering van het huis, de families Mastboom en Brosens, Henri Mastboom en zijn interesses, en Oud Gastel. Het eerste artikel biedt de lezer een inkijk in de omstandigheden in dit dorp ten tijde van de bouw van het Mastboom-

huis, een periode waarin het op weg was naar een andere tijd. Vervolgens komen architectuur en architect van het huis aan bod. Een vergelijkbaar fraai pand was de brouwerswoning van Antoon Brosens in Hoogstraten, de oom van moederszijde van Henri Mastboom. Na het artikel over hem en zijn woning wordt de familie Brosens besproken, een met de familie Mastboom vergelijkbare brouwers- en burgemeestersfamilie aan de andere kant van de grens. In de familie Mastboom komen we behalve brouwers en burgemeesters ook suikerfabrikanten, eigenaars van een verzekeringsmaatschappij, artsen, kunstenaars en religieuzen tegen, die voorgesteld worden. De 'erfenis' van de brouwers Mastboom in de vorm van hun biermerk staat centraal in het laatste artikel van het eerste deel.

Nadat in deze artikelen de materiële en familiale achtergrond is geschetst waartegen het leven van Henri Mastboom zich afspeelde, volgt hijzelf. De persoon Henri Mastboom komt tot leven door aandacht voor zijn leven en levenswaarden, zijn zoektocht naar zijn vermeende adellijke wortels, de verhalen over hem aan de hand van de inventaris van het Mastboomhuis en de herinneringen van Pieck van Hoven, eerste rentmeester van de stichting. Henri's interesses passeren de revue in artikelen over de kaarten in het Mastboomhuis en de heemkunde in Oud Gastel.

De conservering van het gehele complex wordt besproken in een drietal artikelen. Centraal hierbij staat de genoemde methode van *suspended decay*. Deze houdt in dat de bouwdelen en inventaris zoveel mogelijk onaangetaast blijven, inclusief sporen van achterstallig onderhoud, gebruik en vervuiling, om de belevingswaarde te behouden.

Alle artikelen zijn voorzien van fraaie afbeeldingen. De auteurs hebben een verschillende achtergrond en niet alle artikelen zijn geschreven vanuit een historisch oogpunt. Dit betekent dat ze een uiteenlopend karakter hebben. De meeste artikelen zijn wel voorzien van noten en/of bronvermeldingen. Deze bevinden zich echter op de laatste bladzijden van dit zware boek waardoor ze voor de geïnteresseerde lezer lastig te raadplegen zijn. Het doel van dit boek wordt echter wel bereikt: het bieden van een introductie in de wereld van het Mastboomhuis.

Klaasje Douma

Joep van Gennip en
Karim Schelkens,
Licht in het donkere zuiden.
Een cultuurhistorisch portret van
de beginjaren van de Tilburgse
Universiteit (Amsterdam:
Boom, 2024). 238 p. ill. ISBN
978-90-22268-847-8 € 29,90.

In 2027 viert Tilburg University haar honderdjarig bestaan. Vanaf 1927 ging zij achtereenvolgens door het leven als Rooms-Katholieke Handelshogeschool, R.K. Economische Hogeschool, Katholieke Hogeschool Tilburg, Katholieke Universiteit Brabant en Universiteit van Tilburg. In de aanloop naar dat jubileumjaar hebben het College van Bestuur van de universiteit en de Stichting Steunfonds ten behoeve van het Katholiek Onderwijs hun zegen gegeven aan de Nijmeegse historicus Joep van Gennip en de Vlaamse theoloog Karim Schelkens, allebei verbonden aan de in 2007 opgerichte Tilburg School of Catholic Theology, om een boek te schrijven over de beginperiode van de universiteit. Waarom eigenlijk? Over dit onderwerp is bij het vijftigjarig bestaan van de hogeschool in 1978 al een boek verschenen van de hand van Hans Bornewasser (1924-2010), destijds hoogleraar kerkgeschiedenis aan de tot veler verdriet in 2007 opgeheven Theologische Faculteit Tilburg.⁴ Dit boek geldt als een modelstudie qua compositie, betooglijn en beeldend taalgebruik. Misschien was de literaire stijl van Bornewassers boek reden voor het CvB en de Stichting Steunfonds om te kunnen beschikken over een boek ‘in makkelijke taal’? Beide auteurs denken daar uiteraard anders over: ‘Wat de Tilburgse universiteit betreft is de gangbare studie naar de eigen wortels al zo’n halve eeuw oud. Hoog tijd dus voor een frisse blik’ (p. 9). Meer dan in eerdere studies is gedaan, willen Van Gennip en Schelkens de aanloop en start van de Hogeschool in de historische context plaatsen. Ook willen ze laten zien dat de oprichting van de hogeschool teamwork was. Hiervoor kunnen zij beschikken over veel tot nog toe onbenutte informatie uit een kleine veertig archiefcollecties in binnen- en buitenland, zoals het Katholiek Documentatie Centrum (Nijmegen),

waarin in de loop der decennia verschillende relevante persoonsarchieven zijn terechtgekomen. Kortom: ‘Het verhaal van de aanloop en startperiode van de universiteit moest opnieuw worden verteld, met het oog op vergeten gebeurtenissen en personages’ (p. 8). Deze heldere doelstelling werken de auteurs uit in zeven hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken, respectievelijk ‘Een kantelend tijdperk’ en ‘De kibbelende katholieken’, gaan over de brede landelijke en kerkelijke voorgeschiedenis. In de eerste twee decennia van de twintigste eeuw steeg de druk op de ketel van de katholieke emancipatie in Nederland. De oprichting van een eigen universiteit was een van de belangrijkste desiderata. Binnen het episcopaat bestond schroom voor zo’n intellectuele onderneming, maar enkele gestudeerde priesters, zoals de uit de Congregatie van de Fraters van Tilburg voortkomende dr. P.C. de Brouwer (1874-1961), pleitten voor vestiging van de universiteit in het zuiden des lands, waarbij Tilburg steeds meer in het vizier kwam. De hoofdstukken 3 en 4, respectievelijk ‘Hendrik Moller en zijn Leergangen’ en ‘Rector Thomas Goossens aan het roer’, gaan beide over de Katholieke Leergangen. Deze opleiding voor docenten in het voortgezet onderwijs was vanuit Amsterdam via ‘s-Hertogenbosch in Tilburg terechtgekomen. Omdat deze opleiding een hogere kwalificatie had dan de rooms-katholieke kweekscholen, ontstond de wens tot een instituut met scholing op universitair niveau. Het accent moest liggen op economie en handel, niet alleen ten dienste van de katholieke emancipatie maar ook omdat industrialiserend Nederland dringend behoefte had aan ethisch en inhoudelijk goed onderlegde ondernemers. Ook het vijfde en het zesde hoofdstuk, respectievelijk ‘De broedertwist van Nijmegen en Tilburg’, en ‘Houtskoolschets van een handelshogeschool’, gaan niet over de beginjaren van de hogeschool/universiteit maar over de voorafgaande periode. Hierdoor is de ondertitel van *Licht in het donkere zuiden* enigszins misleidend. Toch hoeft de lezer zich niet bekocht te voelen: de Leergangen waren immers het kraambled van wat nu Tilburg University heet. Bovendien kan de vestiging van de hogeschool in de toenmalige Wolstad slechts begrepen worden uit het ingewikkelde krachtenspel dat in deze vier hoofdstukken

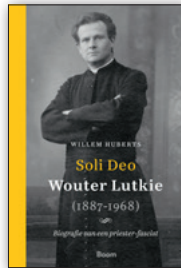
wordt geschetst. Daarom verwijzen de auteurs net zo vaak naar Bornewassers boek *Vijftig jaar Katholieke Leergangen 1912-1962* (Tilburg 1962) als naar diens boek over de Hogeschool.

Het krachtenspel speelde niet alleen in kerkelijk Nederland. Zo was de in 1905 door de bisschoppen opgerichte Sint-Radboudstichting ter bevordering van katholieke wetenschapsbeoefening eerder een hinderpaal dan een steun voor Tilburg. Ook universitair Nederland was erin betrokken: de Katholieke Universiteit Nijmegen was de grote concurrent en de Handelshoogeschool Rotterdam het grote voorbeeld van Tilburg. Ten slotte speelden ook de stadsbesturen een rol. Uiteindelijk had de gemeente Tilburg meer te bieden dan andere gemeenten.

De auteurs laten zien dat in dit krachtenspel meer protagonisten actief waren dan de bekende Martinus Cobbenhagen (1893-1954), die geldt als de architect van het curriculum waarmee de hogeschool van start ging en vaak als *founding father* wordt betiteld, en Thomas Goossens (1882-1970), de eerste rector magnificus. Ook al lagen deze meer dan eens met elkaar in de clinch, allemaal hebben ze bijgedragen aan de oprichting van de hogeschool. Hoe kon het ook anders? Dit is ook zichtbaar op het omslag van het boek, met cartoons van de eerste hoogleraren: Emilius Gimbrère (1891-1949), Frans Weve (1884-1976), Han Kaag (1897-1970) en de twee zojuist genoemden. Na de lange voorgeschiedenis vertellen de auteurs in het zevende hoofdstuk over 'De kinderjaren van de universiteit'. Hierin vinden we onder meer wat *petite histoire*, de positionering van de piepjonge en kleine hogeschool op wereldbeschouwelijk vlak, en – met misprijzen – de opleiding koloniale economie. Hoe welkom het boek ook is, mijn complimenten worden wel iets verzuurd door de talrijke slordige of zelfs onjuiste formuleringen in *Licht in het donkere zuiden*. Dat de auteurs niet weten waar de Spaanse griep vandaan kwam, is nog een vergeeflijke blunder (p. 11), maar dat zij de Waalwijkse geestelijke Petrus van Gils (1869-1956) aanduiden als een rechtstreekse nazaat van de priester Antonius 'Primus' van Gils (1758-1834; p. 39), is van de malle. Bij deze komische noot zullen we het maar laten. Anderen waren strenger in hun oordeel: zo schreef Frans Godfroy een

uitgebreid en vernietigend besprekingsartikel in *Brabant Cultureel*, waarin hij de auteurs betichtte van luchtfietserij en het verdoezelen van een belangrijke bron van hun betoog, te weten een bij hen geschreven masterthesis.⁵

Charles Caspers

Willem Huberts, *Soli Deo.*

Wouter Lutkie (1887-1968).

Biografie van een priester-fascist

(Amsterdam: Boom, 2022).

464 p. ill. ISBN 978-90-

24446-41-4. € 42,90.

De naam Wouter Lutkie zegt veel historisch geïnteresseerden wel iets. In grote lijnen is van hem bekend dat hij een 'zwarte' priester was, maar geen nazi, en dat hij voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog een invloedrijk persoon was, maar dat daarna zijn stem niet meer meetelde in het publieke debat. Hij was oprichter van het maandblad *Aristo* en leidde een leefgemeenschap in Nuland. Ik leerde als student kerkgeschiedenis zijn naam kennen omdat een groot deel van zijn boekenbezit is terechtgekomen in de bibliotheek van de voormalige Theologische Faculteit Tilburg (thans Tilburg University), steeds met *Soli Deo* als ex libris. Doubletten van zijn werken werden weggedaan, zoals *Van Toorop naar Mussolini* (1928). Dit boek is verlucht met verbazingwekkende prenten van Jan Toorop en qua tekst doordrenkt van idolatrie voor de *Duce* en paus Pius XI. Het is duidelijk het product van een extravagant auteur en over hem heeft Willem Huberts een veelomvattende biografie geschreven. Met vaardige pen beschrijft Huberts de jeugd en jonge jaren van deze oudste zoon uit een Bosch' koopmansgezin, zijn late priesterroeping – die erin resulteerde dat hij als 'oudere jongere' naar het seminarie ging – zijn niet zo denderend kapelaanschap in Gemonde (thans gemeente Sint-Michiëlsgestel) en zijn vele activiteiten daarna als publicist en verspreider van extreme politieke denkbeelden. Lutkie streefde naar restauratie van de standenmaatschappij, zo nodig te bereiken door een revolutie. In zijn visie vormden alle mensen

in de samenleving als het ware één lichaam, maar dat lichaam bestaat niet uit gelijke delen. Zijns inziens dienden de besten uit te maken wat het beste is voor iedereen. Zoals de titel van zijn tijdschrift al aangeeft, was Lutkie dus op en top een aristocraat. Deze kijk op mens en samenleving herkende hij in de rooms-katholieke kerk met haar hiërarchische structuur en onderverdeling in leken en priesterkaste. Maar in de Rooms-Katholieke Staatspartij herkende hij zijn visie niet, want die voegde zich naar de regels van de democratische rechtsstaat. Over het fascistisch regime in Italië (1922-1943), dat het hiervoor genoemde corporatisme had omarmd, was Lutkie dan weer bijzonder enthousiast. Al spoedig door de Bossche bisschop A.F. Diepen vrijgesteld van parochiewerk, bouwde hij als niet partijgebonden publicist en inspirator een groot netwerk op met andere publicisten in binnen- en buitenland. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was hij met fascistische geestverwanten, zoals Arnold Meijer, verenigd in het Nationaal Front. Over Lutkies denkbeelden, initiatieven en persoonlijkheid is in de geschiedschrijving heel verschillend geoordeeld: was hij een goedbedoelende maar naïeve geest, of was hij gewoon helemaal fout? Steeds opnieuw is hem de maat genomen, waarbij vooral gekeken is naar zijn optreden in de Tweede Wereldoorlog. In ieder geval was hij een vat vol tegenstrijdigheden. In Huberts' biografie komt Lutkie naar voren als een tegendraadse man met narcistische trekken, maar ook als een man met empathie en grote inzet voor medemensen die in gevaar verkeerden. Intrigerend is het te lezen hoe in Lutkies perceptie het door hem voorgestane fascisme (kortweg: mensvriendelijk en opbouwend) wezenlijk verschilde van het door hem verfoeide nationaalsocialisme (kortweg: mensvijandig en destructief). Voor de Duitse bezetter was dat standpunt blijkbaar niet duidelijk: bij hen genoot Lutkie zelfs enig aanzien dankzij zijn persoonlijke band met Mussolini. Als 'zwarte priester' maakte hij hiervan dankbaar gebruik en slaagde hij erin meer dan tweehonderd door de *Sicherheitsdienst* gevangengenomen personen op vrije voeten te krijgen. Een treffend en tragisch voorbeeld van de verschillende kanten van Lutkie is zijn relatie met de tot het katholicisme bekeerde Jood Herman de Man (1898-1946), met wie het goed klikte. De Man

publiceerde graag in *Aristo* en droeg Lutkie zelfs voor als lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, wat overigens niet werd ingewilligd. Toen in augustus 1942 De Mans echtgenote, Eva Kalker, en vijf van hun zeven kinderen werden opgepakt – De Man zelf verbleef in Londen – benaderde Lutkie vliegensvlug de *Sicherheitsdienst*, de Joodse Raad en andere instanties om hen te sparen voor deportatie. Zijn pogingen waren echter tevergeefs, want een week na de arrestatie werden zij alle zes vermoord in Auschwitz. In augustus 1945 keerde Herman de Man terug in Nederland. Hij herinnerde zich nu dat Lutkie al in 1920 in zijn boek *Nooddruf en liefdedwang* haatdragend over Joden had geschreven en hiermee een van de wegbereders was van de Jodenvervolging. In het licht van de geschiedenis was dat onvergeeflijk; van wederzijdse waardering was geen sprake meer.

Charles Caspers

Anton van Duinkerken,
Brabantse herinneringen
(herdruk Amsterdam: Boom
Uitgevers, 2024). 360 p. ill. ISBN
9789024468201. € 29,90.

In 1955 begon Anton van Duinkerken, pseudoniem van Willem Asselbergs, met het schrijven van zijn memoires. Ze verschenen in het tijdschrift *Roeping* en werden in 1964 gebundeld als *Brabantse herinneringen*. Zijn vertrek naar Amsterdam, waar hij redacteur werd van het dagblad *De Tijd*, vormt het eindpunt van dit boek. Zijn plannen voor een vervolg heeft hij niet meer kunnen uitvoeren want hij overleed in 1968. De *Brabantse herinneringen* zijn daarmee het meest persoonlijke werk uit zijn oeuvre, dat onder meer bestaat uit gedichten, essays en wetenschappelijk werk over literatuur.

Het is het verhaal van een zoon van een brouwer uit Bergen op Zoom die voorbestemd is om priester te worden. Dat is zijn roeping en tegelijkertijd voelt hij zich onweerstaanbaar aangetrokken tot de dichtkunst – later zal hij de Constantijn Huygensprijs en de P.C. Hooftprijs ontvangen. Hij

komt in contact met jonge katholieke kunstenaars die ingaan tegen het in hun ogen oubollige en gezapigeatholicisme van hun tijd. Hij is ervan overtuigd dat priesterschap en dichterschap samen kunnen gaan, maar uiteindelijk wordt hij gedwongen voor het laatste te kiezen.

De beschrijving van die seminarietijd en de opkomst van de jonge katholieke kunstenaars geven een uniek beeld van een tijd waarin de rooms-katholieke Kerk haar emancipatie voltooid heeft en op het toppunt van haar macht is. Het leven op het seminarie is vaker beschreven, maar de beeldende manier waarop Van Duinkerken dit doet, is bijzonder.

Toen Van Duinkerken *Brabantse herinneringen* schreef, was de herinnering aan die tijd nog levendig. Dat maakt dat het werk op veel plaatsen gedateerd is en moeilijk te lezen, zelfs voor de lezer die enigszins is ingevoerd in de geschiedenis van die tijd. Plotseling wijdt Van Duinkerken een hoofdstuk aan H.W.E. Moller. Hij was de oprichter van de Katholieke Leergangen, een van de voorgangers van de Fontys Hogeschool, en werd na een conflict ontslagen als rector. De lezer moet de context van deze kwestie kennen en ook een term als integralisme weten te plaatsen. Dat maakt het boek lastig voor de hedendaagse lezer. Wanneer hij daarentegen mensen beschrijft – een Belgische vluchteling in Bergen op Zoom, docenten op het seminarie – is Van Duinkerken op zijn best. Ook het hoofdstuk waarin hij de totstandkoming van zijn essay *Verdediging van carnaval* beschrijft, is zelfs spannend. Hoe dan ook is dit boek een cultuurhistorisch document van grote waarde.

Jan Brouwers

Peter Jan Margry,
*Vurige liefde. Het geheim
rond het Bloedig Bruidje
van Welberg* (Amsterdam:
Prometheus, 2021). 389 p. ill. ISBN
978-90-446-4858-4. € 27,50.

land en omstreken. Dit was te danken aan Janske Gorissen (1906-1960), het ‘bloedig bruidje’ van Christus. De ziekelijke Janske Gorissen ontwikkelde stigmata: zweren of (bloedende) wonden op die plekken waar ook Jezus tijdens zijn lijdensweg werd verwond, met name de handen, het hoofd en de borst. Meteen al rees de vraag of Janske ze kreeg of zelf maakte. Ook werd zij bezocht door de duivel en ontving ze verschijningen en boodschappen van Maria, Jezus en tal van heiligen. De jonge en ambitieuze pastoor van Welberg Janus Ermen (1892-1972) was hiervan zo onder de indruk dat hij een kans zag tot wat we nu marketing noemen. Gorissen en Ermen wisten vanaf 1937 eendrachtig een stroom van pelgrims naar Welberg op gang te brengen. Welberg leek zich te ontwikkelen tot het Lourdes van het Noorden. Controversieel was de *fanbase* van Gorissen onder clerici, die zich voor advies en intieme vriendschap naar het kerkdorp spoedden. Ze vormden een hechte groep, die vaak samenkwam achter de hoge muren van de pastorietuin.

In deze beslotenheid ontwikkelde de relatie tussen Gorissen en Ermen zich tot grotere innigheid dan wenselijk was. Na kerkelijk ingrijpen in 1950 verdampte Janske’s faam als stigmatica en zienares net zo snel als die was ontstaan. De kerk was zo beschaamd over de affaire dat men pogde deze met een zogeheten *damnatio memoriae* (‘vervloeking van de nagedachtenis’) uit het collectief geheugen te wissen. Mede hierom is het lovenswaardig dat kerkhistoricus Peter Jan Margry deze casus van koortsachtige katholieke devotie heeft afgestoft en in een uiterst lezenswaardig en gedetailleerd boek heeft beschreven. De aanzet tot het boek werd gegeven door de voormalige bisschop van Breda Tiny Muskens (1935-2013), die Margry toegang verschaftte tot de geheime archieven over de kwestie Gorissen-Ermen. Wat zich in Welberg afspeelde en de commotie die dit in kerkelijke kringen veroorzaakte, heeft Margry op een aantrekkelijke verhalende manier beschreven, waardoor het boek een *page turner* op hoog niveau is geworden. Wie wil weten hoe Gorissens en Ermens letterlijke en figuurlijke affaire verliep, neme het boek van Margry ter hand.

Kees Schepers

Het is bijna niet voor te stellen, maar niet zo lang geleden was Welberg ‘wereldberoemd’ in Neder-

Ad van Liempt,

Wraak op het verzet.

Hoe de laatste maanden van Kamp Vught vele honderden levens

kosten (Amsterdam: Uitgeverij

Balans, 2024). 296 p. ill. ISBN

978-94-638-2356-2. € 23,99.

Het onderzoek naar Kamp Vught in zijn verschillende gebruiksfasen is de laatste jaren in een stroomversnelling geraakt. In 2014 publiceerde Marieke Meeuwenoord de publieksversie van haar proefschrift over de sociale verhoudingen tussen de uiteenlopende groepen gevangenen in Kamp Vught in de jaren 1943-1944.⁶ Marijke Verduijn kwam in 2023 met haar boek *De verliezers* over het naoorlogse gebruik van Kamp Vught als verblijfs- en interneringskamp voor Duitse evacuees en echte en vermeende collaborateurs, oorlogsmisdadigers en mensen met de Duitse nationaliteit.⁷ Al in 1996 verscheen van Henk Smeets een boek over de Molukkers die vanaf 1951 het voormalige kamp bewoonden.⁸

Ad van Liempt spitst zijn boek toe op de laatste drie maanden van *Konzentrationslager Herzogenbusch*. Dolle Dinsdag – 5 september 1944 – werd een keerpunt. In de aanloop tot die fatale dag waren al enkele honderden van de ongeveer vierduizend resterende gevangenen op de fusilladeplaats doodgeschoten, oplopend tot ruim zestig daags voor Dolle Dinsdag. Onder de in februari 1944 aangestelde kampcommandant Hans Hüttig (1894-1980) werd het kamp systematisch ‘uitgedund’. Van Liempt beschrijft de gebeurtenissen helder en compact in chronologisch geordende hoofdstukken. Begin juni moesten de 496 Joodse vrouwen en mannen van het Philips-Kommando het kamp verlaten. De trein reed linea recta naar Auschwitz-Birkenau. Het grootste deel van de vrouwen mocht na enkele dagen naar een werkplaats van Telefunken in Reichenbach. In de laatste maanden van de oorlog werden de vrouwen en de mannen van het Kommando van hot naar her gesleept, hetgeen ongeveer honderd van de oorspronkelijke 496 fataal werd.

Ondertussen kwamen ook nieuwe gevangenen binnen, uit gevangenis in het westen van het land die werden ‘geëvacueerd’, zoals het Oranje-hotel, maar ook uit het Belgische concentratiekamp in Fort Breendonk. Onder hen waren verzetmensen uit heel Nederland, die in de weken en maanden erna het slachtoffer zouden worden van de meedogenloze repressie die de laatste maanden van het nazibewind in Nederland kenmerkte. De leiding van de SS c.q. de *Sicherheitsdienst/Sicherheitspolizei* in Den Haag gaf die zomer opdracht tot standrechtelijke executie van ‘saboteurs en terroristen’. Op de aanstichters – onder wie Karl Eberhard Schöngarth (1903-1946) en Erich Deppner (1910-2005) – gaat Van Liempt terecht uitgebreid in. Vanuit de zogeheten bunker, de naargeestige strafgevangenis van Kamp Vught, werden de verzetmensen vanaf eind juli in groepjes naar de fusilladeplaats geleid en daar vermoord, waarna hun lijken in het crematorium werden verast. Een bijzondere groep vormden de 23 mannen van de verzetskrant *Trouw*, die na een ultimatum op 9 en 10 augustus werden gefusilleerd. In de promotie van het boek werd het aangeprezen met de ietwat overdreven ‘scoop’ dat het vaststelt dat het totale aantal in de zomer en nazomer van 1944 in Vught gefusilleerde mannen niet 329 is – het aantal namen op het in 1947 onthulde monument – maar ‘iets boven de vierhonderd’ ligt (p. 128).

Maar de nadering van de geallieerde legers en Dolle Dinsdag brachten meer dan een verheviging van de executies. Op 5 en 6 september besloten de nazi’s het kamp te ontruimen en zetten zij alle nog levende gevangenen, 3450 mannen en vrouwen, op treinen naar de kampen Sachsenhausen (circa 2800) en Ravensbrück (650; zie p. 224, 228-229). Meer dan de helft, rond de 1900 verzetslieden, zou uiteindelijk bezwijken, daar en in andere kampen, zoals Neuengamme en Bergen-Belsen. Deze deportaties staat centraal in deel II van het boek; het lot van de gedeporteerden in deel III. Dit gaat ook in op de ongeveer 780 gevangenen die al eind mei 1944 naar Dachau waren afgevoerd, van wie meer dan driehonderd het niet overleefden. Aangrijpend is het lot van zeven Noord-Brabantse burgemeesters die in juli 1944 waren gearresteerd nadat ze hadden geweigerd burgers aan te wijzen voor dwangarbeid; slechts één van hen keerde te-

rug. Ook tot op de dag van vandaag aansprekende personen als Corry ten Boom (1892-1983), Coba Pulskens (1884-1945), Anton de Kom (1898-1945) en het Haagse verzetspaar Waldemar Nods (1908-1945) en Rika van der Lans (1891-1945), bekend van het boek *Sonny Boy* van Annejet van der Zijl, maakten deel uit van deze groep. Opeenvolgende hoofdstukken beschrijven de lotgevallen van sommigen van hen. Ze maken duidelijk hoe desastreus het besluit van de SS tot ontruiming van Kamp Vught is geweest.

Op 7 september 1944 was Kamp Vught nageenoe leeg: alleen de gijzelaars bleven achter en zij moesten het kamp schoonmaken. Ze werden aangevuld met gijzelaars uit Sint-Michielsgestel. Half september mochten zij opeens naar huis. Op 22 september vertrok commandant Hüttig met medeneming van de krijgsgevangenen. Het zou nog tot 26-27 oktober duren eer geallieerde soldaten het verlaten kamp bereikten. De naoorlogse berechting van de daders van Kamp Vught is een pijnlijke geschiedenis: voor zover zij voor de rechter kwamen, werden zij nooit aangeklaagd vanwege hun misdaden in het kamp en tegen de kampgevangenen. Velen gingen na enkele jaren straf vrijuit, onder wie Hüttig en Deppner en de ontoerekeningsvatbaar verklaarde leider van de bunkergevangenis, Johann Schweiger (1910-?).

Net als Meeuwenoord en Verduijn in hun boeken maakt Van Liempt ruim gebruik van de aangrijpende getuigenissen van gevangenen, waaraan de laatste jaren de nodige zijn toegevoegd, zowel geschreven tijdens als (lang) na de kampperiode. Ook citeert hij uit verhoren van de daders, onder wie leden van de vuurpelotons. Te summier is Van Liempt daarentegen met verwijzingen naar literatuur en bronnen. De boeken van Peter Bak over Kamp Haaren (*Een oord van bang wachten*, uit 2018) en de 23 van Trouw (*Duivels dilemma*, 2019) lijken hem te zijn ontgaan. Hoewel in de eindnoten wordt verwezen naar archiefbronnen, ontbreekt een overzicht hiervan. Niettemin schreef Van Liempt een belangrijk boek, dat ons tot op persoonlijk niveau inzicht geeft in de laatste, gruwelijke maanden van *Konzentrationslager Herzogenbusch*.

Inmiddels wordt het genoemde viertal studies over Kamp Vught gecompleteerd door de in mei 2025 verschenen studie van Bert Oomen over *Da-*

ders en drijfveren, gewijd aan het optreden en de motieven van kampcommandanten en kampbewakers alsmede de gebeurtenissen in het kamp in de periode 1943-1944. Natuurlijk zijn er nog tal van onderwerpen waarover minder is geschreven. Allereerst wachten specifieke groepen gevangenen, zoals de gijzelaars, ‘asocialen’, vrouwen en studenten, nog op nadere studie. Ook een preciezere reconstructie en analyse van de grotere en kleinere transporten vanuit Vught naar de verschillende kampen en tuchthuizen, met data en aantallen, blijft wenselijk.

Nu het aantal overlevende ooggetuigen op één hand te tellen is, worden de authentieke plekken van het kamp en zijn omgeving belangrijker als *lieux de mémoire* en ankerpunten voor de toekomstige herinneringscultuur. Voor de hedendaagse bezoeker is het niet eenvoudig een goede indruk te krijgen van het oorspronkelijke kamp, hoewel er buiten de feitelijke gedenkplaats nog heel wat overeind staat, al dan niet als zodanig herkenbaar of aangeduid. Bovendien is de laatste jaren het nodige gereconstrueerd dan wel toegevoegd. Een gedegen studie van wat er ooit geweest is en wat er nog rest, in combinatie met de bestudering van foto- en filmmateriaal, uitmondend in een 3D-animatie, lijkt me een must. Het gaat dan om plekken direct in en bij het kamp, zoals de bunker, de vliegtuigsluiperij en het *SD-Lager*. Ook zou de onderlinge samenhang van de verschillende kampen en gevangnissen in dit deel van Noord-Brabant onderzocht kunnen worden vanuit een landschappelijke insteek en het concept *terrorscape*: behalve Kamp Vught gaat het om de gijzelaarskampen Beekvliet en Ruwenberg in Sint-Michielsgestel, de *Polizeigefängnis* in Haaren, de vele buitencommando's van Kamp Vught, de gevangenis in 's-Hertogenbosch en de *Wehrmacht*, SD- en SS-hoofdkwartieren in en rond Den Bosch. Wellicht kan dergelijk onderzoek aansluiten bij het in 2025 gestarte onderzoeksproject over traumalandschappen (fysieke plekken die verbonden zijn met collectief trauma en verdriet) in het kader van de Nationale Wetenschapsagenda (NWA), geleid door hoogleraar Landschapsarcheologie Jan Kolen van de Universiteit Leiden.

Maarten van Riel,

Het verdriet van Tilburg

(Amsterdam: Thomas Rap, 2025).

415 p. ill. krt. ISBN 978-94-

004-1034-3. € 26,99.

De auteur, geboren in 1982 in Tilburg en hier opgegroeid, is historicus en deed voor dit boek veel archiefonderzoek, maar toch is dit boek geen historische studie, althans geen geschiedenis van Tilburg. In de verantwoording achterin is nadrukkelijk sprake van 'een verhaal' en 'geen complete familie- of stadsgeschiedenis'. Het boek is er te persoonlijk en te eclecticisch voor. Anderzijds is het dan weer wel uitgebreid geannoteerd en voorzien van een literatuurlijst. Van Riel vond de aanleiding om dit boek te schrijven in de wetenschap dat zijn grootvader van moederszijde in 1977 door zelfdoding stierf. Dit bleef binnen de familie altijd onbesproken, waardoor ook de grootvader zelf, zijn leven en zijn motieven duister bleven. Maarten van Riel ging op zoek naar zijn opa, met dit boek als resultaat. Daarmee gaat *Het verdriet van Tilburg* minstens net zozeer over het verdriet van Van Riel.

Het boek is opgebouwd uit iets meer dan honderd korte hoofdstukken, waarin de auteur nogal impressionistisch heen en weer springt tussen de geschiedenis van Tilburg, waar het verhaal zich grotendeels afspeelt, zijn familiegeschiedenis en een verslag van zijn onderzoek. Het leest als een trein en is minstens net zoveel een familieroman als een duik in het verleden. De geschiedenis van Tilburg als industriestad is meer decor dan onderwerp. Er passeren allerlei wetenswaardigheden de revue, vaak in de vorm van anekdotes, die soms grappig zijn of op zijn minst ironisch.

De suggestie – ook overgenomen in verschillende (veelal lovende) recensies – dat de grootvader zich het leven benam als gevolg van de ellende waarmee de ondergang van de Tilburgse textielindustrie gepaard ging, wordt niet ondersteund door het beeld dat Van Riel van hem en van zijn omgeving schetst. Het blijft weliswaar een ruwe schets, want directe bronnen over de grootvader

zijn er nauwelijks, maar er speelde duidelijk meer dan 'alleen' het verlies van zijn werk. De grootvader, afkomstig uit Oirschot, was als kind aan één oor doof geworden. Dat was een handicap waarmee hij werd geplaagd, maar die anderzijds onder textielarbeiders niet ongewoon was. Het letterlijk oorverdovende lawaai van vooral de weefmachines leidde bij veel arbeiders tot gehoorschade. Bij de Tilburgse wollenstoffenfabriek AaBe leerde hij als jongeman kort na de oorlog een meisje kennen dat hij zwanger maakte, waarna de twee moesten trouwen. Dat dit bepaald geen huwelijk uit liefde was, wordt door Van Riel overduidelijk gemaakt, maar er kwamen wel enkele kinderen, onder wie de moeder van Maarten van Riel. Al deze personen worden in het boek slechts aangeduid met een voorletter, zodat de familie verder anoniem blijft. Alleen grootvader Frans en zijn echtgenote Els hebben een naam.

In de periode waarin de grote fabriekssluitingen plaatsvinden, valt ook het gezin uit elkaar. Els besluit met de kinderen weg te gaan. Frans blijft achter, verkommert, krijgt psychische problemen en beneemt zich uiteindelijk het leven. Waarom? De vraag blijft ook voor Maarten van Riel onbeantwoord en met die conclusie gaat het boek toch enigszins als een nachtkaars uit. Het komt door de 'omstandigheden' en die staan in *Het verdriet van Tilburg* dan ook centraal.

Vanuit het perspectief van de historisch ingevoerde lezer wekt het verbazing dat de keuze van de gebruikte literatuur zo willekeurig is. De gebruikte archiefbronnen worden gaandeweg het boek behoorlijk verantwoord, maar in de literatuurlijst achterin valt op dat nogal wat literatuur over de opkomst en ondergang van de Tilburgse (textiel)industrie ontbreekt. Ook lijken sommige van de aangehaalde werken helemaal niet gelezen. Zo wordt verwezen naar het boek van Kitty de Leeuw, *Alles Flink Dicht. De invloed van religie en ideologie op kledinggedrag in Nederland (met Casus Tilburg) 1914-1970* (Tilburg 2012), om de bijnaam van de streng katholieke – en van oorsprong Tilburgse – bisschop A.F. Diepen te verklaren, maar Van Riel lijkt niet te hebben gezien dat dit boek juist beschrijft hoe 'gewone Tilburgers' vaak in verzet kwamen tegen deze strengheid. Ook anderen schreven hierover, zoals Ad van den Oord

in *Voor het oog van het kerkvolk. Tilburgs volksklasse tussen klerikale normering en geleefde praktijk, 1927-1939* (Tilburg 2007). Dit boek ontbreekt zelfs in de literatuurlijst. Beide boeken hadden context kunnen bieden aan het gegeven dat Frans en Els geen kerkgangers waren. Maar voor een boek dat geen complete familie- of stadsgeschiedenis wil zijn, is dat natuurlijk geen verwijt.

Wellicht omdat dit het eerste boek is dat het familieleed van de teloorgang van de Tilburgse industrie beschrijft vanuit een heel persoonlijk perspectief, werd het boek terecht een kassucces en kreeg het de Lanciersprijs 2025, toegekend door het Regionaal Archief Tilburg. Het haalde zelfs de shortlist van de landelijke Libris Geschiedenis Prijs 2025.

Lauran Toorians

Sabine Ticheloven,
*Samen op Beekvliet. De
 Javaanse Surinamers in
 Sint-Michielsgestel (1975-
 2017)* (Edam: LM Publishers,
 2024). 127 p. ill. ISBN
 978-94-602-2963-3. € 24,50.

Vijftig jaar geleden, luttele weken voor de Surinaamse onafhankelijkheid op 25 november 1975, arriveerden enkele honderden Javaanse Surinamers in Nederland, van wie er ruim tweehonderd naar Sint-Michielsgestel werden gebracht; een deel kwam terecht in Berkel-Enschot. In Sint-Michielsgestel werden zij ondergebracht in het sinds 1972 leegstaande voormalig kleinseminarie Beekvliet. Dit was het begin van een opmerkelijke episode in de migratiegeschiedenis van Noord-Brabant. Onder deze Javaanse Surinamers waren er nog zo'n 75 die decennia eerder, tussen 1918 en 1929, als jonge contractarbeiders vanaf Java naar Suriname waren versleept. De overigen waren kinderen van contractarbeiders, gezinnen met samen zo'n tachtig, vaak jonge kinderen. Stante pede moest het onderkomen en slecht verwarmde seminariecomplex bewoonbaar worden gemaakt.

De oudere Javaanse Surinamers vormden een klein deel van de bijna 33.000 Javaanse contractar-

beiders die tussen 1890 en 1930 in de Nederlandse kolonie in Zuid-Amerika terecht kwamen. Hoewel het bedoeling was dat zij na vijf jaar plantagearbeid teruggingen naar Nederlands-Indië, bleven de meeste als arme, veelal analfabete landarbeiders in Suriname. Als islamitische groep met eigen normen, regels, taboes en tradities vormden zij een afzonderlijke groep in de Surinaamse samenleving, ook nog eens vooral woonachtig buiten Paramaribo.

In aanloop naar de onafhankelijkheid van Suriname vreesden zij Creoolse en in mindere mate Hindostaanse dominantie en kozen zij, aangezet door hun leiders, voor Nederland. Verwacht werd dat velen van hen zouden doorreizen naar Indonesië, maar dat deden er van de Gestelse groep uiteindelijk maar veertien; tien keerden terug naar Suriname. Door te kiezen voor de Nederlandse nationaliteit wisten zij zich verzekerd van AOW en levenslange verzorging. Op Beekvliet werden zij opgevangen door de gemeente (ook de wethouder en zijn vrouw staken hun handen uit de mouwen) en veel vrijwilligers en verzorgers uit het dorp, van wie een aantal later professioneel zorg bleef verlenen.

Na enkele jaren woonden er nog zo'n 125 oudere Javaanse Surinamers op Beekvliet; de anderen, vooral de jongeren, vonden een woning in en rond Sint-Michielsgestel. Degenen die in Beekvliet bleven, zetten hun Javaanse levenswijze en dagritme voort, met de nadruk op het zelf koken van hun eten en de strikte vervulling van hun islamitische rituele verplichtingen, zoals *slametans*, dankmaaltijden ter gelegenheid van gebeurtenissen als een geboorte, besnijdenis, huwelijk en overlijden. Mede omdat de meesten niet konden lezen of schrijven en geen Nederlands en alleen Javaans spraken, kozen ze voor isolement en creëerden ze, met hun toegewijde verzorgers, een hechte onderlinge sfeer. In plaats van voor hun huis te zitten, zoals ze in Suriname gewend waren, zetten ze een stoel op de gang, zodat de lange gangen van het oude seminarie (en later het nieuwe bejaardenoord) fungeerden als ontmoetingsplaats.

De bewoners vertrouwden blindelings op Riboet Dasiman (1933-2006), voormalig lid van de Staten van Suriname (de volksvertegenwoordiging tot de onafhankelijkheid), die hen ook naar

Nederland had geleid. In verschillende hoedanigheden, ook als religieus leider, voerde hij bijna een kwarteeuw een bevoogdend bewind over de afhankelijke ouderen. Hij richtte een islamitische vereniging op, die zorgde voor moskeediensten en begrafenisrituelen. De Nederlandse verzorgers hadden soms moeite met de ingetogenheid en het vermijden van conflicten door de oudere Javanen, maar zetten zich met hart en ziel in voor hun welzijn.

Spanningen waren er echter volop, vanwege onzekerheid over de toekomst, de Nederlandse bureaucratie en religieuze, cultuur-, competentie- en generatieverschillen: de jongere Javaanse Surinamers integreerden snel, leerden Nederlands en namen, tegen de verwachting van hun ouders in, niet de zorg voor hen op zich. De eerste jaren stonden de Javaanse Surinamers onder de hoede van het zogenoemde Bureau Rijksgenoten, die echter het beheer moest delen met de stichting die Beekvliet exploiteerde in opdracht van het bisdom 's-Hertogenbosch. Al in 1978 beloofde de minister de bouw van een nieuw bejaardenhuis, maar uiteindelijk zou Nieuw Beekvliet pas in 1988 openen en konden de resterende ouderen hier hun intrek nemen. Van hen waren er na jaren van getouwtrek, een grote brand in het complex in 1984, het vertrek en vooral het overlijden van velen, nog 45 Javanen over, die door hun hoge leeftijd steeds meer zorg nodig hadden. Nieuw Beekvliet was aangepast aan hun wensen en had dus een eigen moskee, die ook door mensen van buiten werd bezocht.

Tot de sluiting van Nieuw Beekvliet in 2017 veranderde er veel: andere oud-Surinamers namen er hun intrek, van Hindostaanse, creoolse en Chinese (en later ook Nederlands-Indische, Molukse en Antilliaanse, en zelfs Turkse en Marokkaanse) afkomst, wat oude koloniale spanningen en standsverschillen deed opspelen. Na heel wat wijzigingen in opzet en zorgaanbod, fusies en de instroom van nieuwe bewoners was Nieuw Beekvliet in 2010 een verpleeghuis geworden voor ouderen met een multiculturele achtergrond. In 2017 verhuisden de laatste bewoners naar verpleeghuis Wereldhuis in Boxtel. In 2020, tijdens de coronapandemie, overleden de allerlaatste Javaans-Surinaamse bewoners.

Aan deze bijna vergeten groep en hun geschiedenis heeft tekstschrijver Sabine Ticheloven, die zich specialiseert in levensverhalen, een indrukwekkend boek gewijd. Het kwam tot stand op initiatief van de Stichting Herdenking Javaanse Immigratie (STICHJI), in het Herdenkingsjaar Slavernijverleden. Ticheloven put uitgebreid uit allerlei bronnen en interviews, waardoor zij het verhaal van de Javaanse Surinamers en hun voorvaderlijke verzorgsters pakkend kan vertellen. De vele foto's in het boek spreken boekdelen en tonen enerzijds gehechtheid aan traditie en anderzijds vervreemding: behalve foto's van koken en eten, van feestelijkheden en rituelen met gamelan en wayangspel, zien we ouderen in dikke jassen aan en met sjaals om, ook als ze binnen zitten.

Het is een leerzaam boek, mede omdat het laat zien wat in een halve eeuw kan gebeuren met mensen die door koloniaal beleid en dekolonisatie tweemaal verscheept werden van het ene naar het andere continent. Daardoor, en door hun stijgende leeftijd, raakten zij steeds verder vervreemd van hun roots en sletten uiteindelijk hun laatste dagen in Noord-Brabant. Het boek toont ook de langetermijngevolgen van het slavernijverleden en kolonialisme: de Javaanse contractarbeiders die in Suriname op suikerriet- en koffieplantages werden tewerkgesteld, moesten immers, net als de Hindostanen uit Brits-Indië en Chinezen, de slaafgemaakten van Afrikaanse herkomst vervangen die in 1873 hun vrijheid herkregen.

Grote indruk maakte op mij een viertal portretfotootjes van piepjonge contractarbeiders, gemaakt vlak voor vertrek uit Batavia in de jaren 1918-1929. Deze zijn terug te vinden via de website van het Nationaal Archief over Javaanse contractarbeiders in Suriname 1890-1930 (op www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/zoekhulpen/javaanse-contractarbeiders-in-suriname-1890-1930). Wie had toen ooit kunnen bedenken dat zij in Sint-Michiëlsgestel zouden belanden?

Dit boek is niet het enige tastbare resultaat van de inspanningen van de Stichting Herdenking Javaanse Immigratie. Op 30 augustus 2025 ont-hulden commissaris van de Koning Ida Adema, voorzitter van STICHJI Hariëtte Mingoën en burgemeester Eiko Smid van Sint-Michiëlsgestel op de gemeentelijke begraafplaats een gedenkzuil, het

eerste gedenkteken in Nederland ter nagedachtenis aan de Javaanse contractarbeiders die op de plantages in Suriname werkten en in de jaren zeventig naar Nederland kwamen. Ruim honderd van hen liggen hier, soms anoniem, begraven op het islamitische deel van de begraafplaats.

Arnoud-Jan Bijsterveld

Algemeen

Jaarboek De Oranjeboom

van Erfgoed- en Geschiedkundige Vereniging Breda en ommeland 77 (2024). 216 p. ill. krtn. ISBN 978-90-73342-21-7. ISSN 2211-3169.

Sinds 2024 vormen de Geschied- en Oudheidkundige Kring Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom' en Erfgoedvereniging Engelbrecht van Nassau samen de Erfgoed- en Geschiedkundige Vereniging Breda en ommeland. Deze nieuwe vereniging treedt op als uitgever van het *Jaarboek De Oranjeboom*. Net als vorig jaar, toen de vernieuwde titel voor het eerst werd gehanteerd, verschijnt het jaarboek in zijn vertrouwde gedaante van een kloek, gebonden boek met illustraties in kleur.

Dit jaar is het jaarboek bijna geheel gewijd aan de periode van het Interbellum, met een accent op architectuur en volkshuisvesting. Het opent met twee artikelen van de hand van Mart Franken, het eerste over architect, aannemer en ondernemer Jacques van Groenendael (1864-1932) en de eerste Bredase arbeiderswijk, Sint-Anneke, die hij in 1921 bouwde ten noorden van de Haagweg. Het tweede artikel gaat over de Sacramentskerk van architect Jan van Dongen jr. (1896-1973), gebouwd in 1925-1926. Deze periode kenmerkt zich als een korte 'tussentijd', waarin architecten de vrijheid kregen te experimenteren met zowel vorm als materiaalkeuze voor de kerken die zij bouwden. Even was er geen sprake meer van neogotiek maar ook nog niet van het 'nieuwe' traditionalisme, geïnspireerd

door M.J. Granpré Molière (1883-1972). Franken plaatst de Bredase Sacramentskerk in de context van vergelijkbare kerken en gelijktijdige architectuurontwikkelingen en geeft hiervan veel voorbeelden. Opmerkelijk genoeg gaf architect Van Dongen kort na het voltooiën van deze kerk zijn experimenteerdrijf op en conformeerde hij zich volledig aan de nieuwe mode in de kerkenbouw: hij werd traditionalist. Het artikel bevat foto's van exterieur en interieur van de Sacramentskerk, maar dat hadden er meer mogen zijn.

Ook in drie andere artikelen staan architecten of bouwondernemers centraal. Het eerste (van Just de Leeuwe) betreft Machiel Vrijenhoek (1884-1947), die bouwde voor de socialistische Algemeene Woningbouwvereniging Breda (AWB), de twee andere (door Frans Gooskens) gaan over bouwonderneming Korteweg en ondernemer Jan van Poppel. De Leeuwe stelt in het eerste van deze drie bijdragen architect Vrijenhoek centraal, maar behandelt ook de geschiedenis van de AWB. Jaap Korteweg (1896-1959) bouwde niet voor arbeiders, maar ontwikkelde een woonwijk met ruime 'jarendertigwoningen' voor middenstanders en luxere woningen in de villaparken Watertoren en Baronielaan. Daarnaast bouwde hij woningen die pasten binnen het budget van geschoolde arbeiders en onderofficieren. Door in serie te bouwen wist Korteweg te besparen op de bouwkosten en als ontwikkelaar een renderend bedrijf op te zetten. Jan van Poppel (1888-1957) begon als stukadoor en ontwikkelde zich al snel tot aannemer en bouwondernemer. Hij realiseerde een aantal projecten met woningen en villa's, en bouwde de chique winkelpassage aan de Nieuwe Ginnekenstraat die nu Passage Zuidpoort heet. Dat was in 1934-1935 een opmerkelijk project, want overdekte winkelpassages waren toen al geruime tijd passé.

Aan het eind van zijn artikel over Van Poppel vergelijkt auteur Frans Gooskens zijn hoofdpersoon met Jaap Korteweg. Dat is interessant, want hoewel beide ondernemers in Breda bouwden in jarendertigstijl, zijn er duidelijke verschillen in beider werkwijze. Gooskens wijst erop dat Korteweg protestant was en Van Poppel katholiek. Maar afgezien van het feit dat zij werkten in een verzuilde samenleving, wordt mij niet duidelijk

welke invloed dit heeft gehad op hun werkwijze en hun (gebouwde) nalatenschap. De verschillen lijken toch eerder voort te komen uit het karakter van beide mannen dan uit hun kerkelijke achtergrond.

Het vierde artikel in dit jaarboek behandelt de radiopionier Albert J. Vennings (1874-1938), die in de jaren 1919-1933 aan de Vismarktstraat de firma A.J. Vennings en Zn. runde, een zaak in radio-onderdelen. Marianne Laurijssens beschrijft het wedervaren van Vennings en zijn bedrijf en plaatst die in de context van de introductie van de radio in Nederland. Zodoende is het artikel ook interessant voor wie meer wil weten over de snelle opkomst van de radio. Een oom van mijn Tilburgse moeder wilde in de jaren 1930 geen radio hebben omdat er, zo geloofde hij, al snel een apparaat zou komen dat de wereld niet alleen liet horen, maar ook zien. Daar wachtte hij op. In een tweede artikel laat Laurijssens zien dat mijn oudoom het bij het rechte eind had. Het was Vennings' zoon Albert C. Vennings junior (1907-1983) die in 1928-1930 een 'televisor' bouwde, een voorloper van de televisie. De televisor was een Nipkow-televisie, waarvoor Paul Nipkow in 1883 de basis legde door de uitvinding van de Nipkow-schijf. Vennings was natuurlijk niet de eerste die hiermee experimenteerde, maar wel de eerste in Breda. Freek Kerkhof (1904-1993) uit Nederweert bouwde in 1919 als student werktuigbouw aan de MTS in Dordrecht zijn eerste televisor. Hij slaagde erin die te perfectioneren en trad in 1929 in dienst bij Philips. Vanaf 1936 verzorgde Kerkhof geregeld een televisie-uitzending vanuit zijn woning in Eindhoven. Vennings junior behoorde zodoende tot de kleine groep televisiepioniers in Nederland.

De twee laatste artikelen in het jaarboek kijken naar een verder liggend verleden. In het eerste gaat het nog om de bebouwde omgeving. Centraal staat het verdwenen Huis Merwede aan de Catharinastraat, aan de zuidzijde van het Valkenberg. Op de locatie waar zich nu een entree naar het park bevindt, werd tussen 1987 en 1994 kleinschalig archeologisch onderzoek gedaan. Hans de Kievith brengt de onderzoeksresultaten samen met andere gegevens en reconstrueert zo de eerdere inrichting en bebouwing van dit perceel.

Ton Kappelhof sluit af met een artikel over 'zoenen' als wijze van conflicthantering in Breda en Baronie. Wie een beetje historische kennis heeft, kent de Zoen van Delft. Dat was het vredesverdrag waarmee Jacoba van Beieren, gravin van Holland, en hertog Filips van Bourgondië in 1428 een (voorlopig) einde maakten aan de Hoekse en Kabeljauwse twisten, een soort burgeroorlog tussen adellijke partijen. Kappelhof laat aan de hand van verscheidene voorbeelden zien hoe in de middeleeuwen een overtreding of misdaad vaak niet werd bestraft met een lijfstraf of opsluiting, maar door een overeenkomst waarbij de geleden schade – inclusief eerverlies – moest worden vergoed en de dader een offer moest brengen, waarna beide partijen zich met elkaar konden 'verzoenen'. Het offer bestond vaak uit een opgelegde bedevaart naar een soms verafgelegen bedevaartsoord. Zo'n bedevaart moest binnen een gestelde tijd worden volbracht en de dader moest terugkomen met bewijs dat hij of zij het oord inderdaad had bereikt. Verder behelsde de boetedoening vaak een publieke vernedering waarbij de dader publiekelijk op zijn blote knieën en letterlijk in zijn hemd berouw moest tonen. Ook (tijdelijke) verbanning kon onderdeel zijn van de straf. Dit voorkwam dat dader en slachtoffer (of familieleden) in elkaars buurt kwamen. De oorsprong van de zoen ligt in het gewoonterecht. Kappelhof beschrijft hoe dit recht zich ontwikkelde en de zoen een plaats kreeg in het gecodificeerde recht, maar daar uiteindelijk ook weer uit verdween.

De huidige praktijk van schikking en mediatie is duidelijk anders dan de oude zoen, omdat die veelal achter gesloten deuren tot stand komen en er juist op zijn gericht gezichtsverlies te voorkomen. In de middeleeuwse praktijk was de eer van het slachtoffer (en zijn of haar familie) geschonden en beoogde de zoen die te herstellen doordat de dader publiekelijk berouw moest tonen en schuld bekennen, wat uiteraard ook zijn eer aantastte. De zoen was een belangrijk middel om familievetes in de kiem te smoren en te voorkomen dat geweld leidde tot meer geweld. En dat – los van de opgelegde bedevaarten – buiten de kerk om.

Lauran Toorians

Jaarboek 84 [2024].
De Ghulden Roos (Roosendaal:
 Stichting Ghulden Roos, 2024).
 176 p. ill. ISBN 978-94-90358-
 20-4. ISSN 0920-5179.

Het thema van dit jaarboek is 'Kunstenaars'. Feitelijk gaat het over kunst in allerlei verschijningsvormen en over kunstenaars in het westen van Noord-Brabant. De zeven artikelen bestrijken de late middeleeuwen tot het heden. Het eerste artikel, door Jean Bastiaensen, behandelt 'Lenaert van Bergen (1425/1429-1504), een Antwerpse beeldsnijder uit Bergen op Zoom'. Dit biografische en sterk genealogische artikel draagt aan de hand van archiefbronnen nieuwe gegevens over deze kunstenaar aan en corrigeert oude aannames over diens leven. Lenaert van Bergen komt in de bronnen vooral naar voren als ondernemende bezitter van onroerend goed. Van zijn hand is geen enkel werk bekend, mogelijk met uitzondering van een retabel dat werd gemaakt voor de kerk in Venray en zich nu bevindt in de basiliek in Tongeren.

Cees Vanwesenbeeck beschrijft 'De West-Brabantse periode van Gerard Houckgeest, schilder van kerkinterieurs'. Hij doet dit door Houckgeest (circa 1600-1661) en zijn werk te presenteren naast twee andere schilders van kerkinterieurs die net als hij werkzaam zijn geweest in Delft, Hendrick van Vliet (1611/1612-1675) en Emanuel de Witte (1616/1617-1691/1692). Gerard Houckgeest werd geboren in Den Haag en zijn relatie met West-Brabant blijft onduidelijk. De laatste twaalf of dertien jaar van zijn leven bracht hij door in achtereenvolgens Steenberg en Bergen op Zoom. In de laatste stad legde hij het interieur van de kerk vast. Vanwesenbeeck schrijft dat zijn grootmoeder 'op 24 juni 1641 [werd] begraven in de Sint-Gertrudiskerk in Bergen op Zoom'. Dat suggereert een relatie met deze stad, maar de precieze aard blijft duister. Dit artikel laat veel vragen open. Vanwesenbeeck opent zijn artikel met de opmerking dat het Prinsenhof in Delft in 2021 een schilderij van Gerard Houckgeest verwierf. Dit lijkt de aanleiding te zijn geweest tot dit artikel, maar dan

verwacht de lezer toch een afbeelding of een beschrijving van dat schilderij. Die geeft het artikel niet. Het gaat om 'Interieur van de Oude Kerk met zicht op het orgel en orgelbalkon' uit 1650-1651. De website van het Prinsenhof vermeldt daarbij: 'In de periode die volgt, schildert Houckgeest nog elf Delftse kerkinterieurs (...)' Hoe verhoudt dit zich tot de door Vanwesenbeeck opgediepte gegevens, die suggereren dat hij toen al in West-Brabant verbleef? Misschien investeerde hij – net als Lenaert van Bergen – in vastgoed zonder hier zelf te wonen. Of schilderde hij die Delftse kerken aan de hand van schetsen in een atelier in Bergen op Zoom? Ook blijft het artikel onduidelijk over de aard van de schilderijen die wel zijn afgebeeld. Die heten in de tekst allemaal 'doek', terwijl het bijschrift van het 'Interieur Sint-Gertrudiskerk' in de collectie van Iziko Museums of South Africa in Kaapstad spreekt van olieverf op paneel.

Aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen werden in de negentiende eeuw verscheidene architecten opgeleid die vervolgens actief waren in West-Brabant. Joss Hopstaken geeft van hen een overzicht. Het artikel is – haast onvermijdelijk – nogal opsommerig, maar dat wordt goedge maakt door de illustraties. Redelijk wat van de werken van deze architecten staan nog overeind en een flink aantal daarvan is geregistreerd als (rijks)monument.

Jan Bos belicht de carrière van Frans Rombouts (1875-1971), een man die met nauwelijks opleiding en afkomstig uit een straatarm milieu een druk- en uitgeefimperium opbouwde. Zijn specialiteit was vermaak voor de gewone man in de vorm van moord- en brandliederen, gedrukt op losse liedblaadjes en in liedboekjes en liedkranten. Rombouts schreef, drukte en sleet de teksten zelf en kon daarmee snel inspelen op de actualiteit. Maar ook voor gefingeerde ellende draaide hij zijn hand niet om. Het artikel is zowel visueel als met tekstvoorbeelden goed geïllustreerd en wekt bewondering voor deze ondernemer, wiens leven niet altijd over rozen ging. Het verhaal van Rombouts doet denken aan dat van Jacques de Leeuw (1933-2021), die ook van krantenjongen uitgroeide tot mediamagnaat.

Vraag naar een kunstenaar uit West-Brabant en dan valt al snel de naam van A.M. de Jong (1888-

1943), die beroemd werd met zijn romanreeks over Merijntje Gijzen. Jacques Dane werpt de vraag op of De Jong hiermee West-Brabant op de culturele kaart van Nederland heeft gezet. Het antwoord is bevestigend en dat wisten we natuurlijk al. Dane belicht hoe de socialistische De Jong, die in deze cyclus behoorlijk kritisch is over de katholieke clerus, werd gelezen in de Nederlandse samenleving, die eind jaren twintig en in de jaren dertig sterk verzuild was. De katholieke censuur reageerde uiteenlopend op de vier delen van de cyclus. Deel 1 en 2 konden worden gelezen door 'rijpere lezers', volwassenen die in staat waren om kritisch te oordelen. Deel 3 was 'zeer voorbehouden' en kon alleen worden gelezen door professionele en in de leer geharnaste lezers; deel 4 kwam rechtstreeks op de index, de lijst van verboden boeken. Ook in de protestants-christelijke zuil klonken er bezwaren, met name op de volkse en als platvloers ervaren scènes in de boeken, maar hier klonk ook meer gematigde kritiek en zelfs bijval. In praktijk werd *Merijntje Gijzen* door alle gezindten en door jong en oud gelezen. De cyclus werd een rechtstreekse bestseller en al in 1936 werd er een speelfilm gemaakt, *Merijntje Gijzen's jeugd*. Eerder kwam al een theaterstuk op de planken en in 1973 volgde een televisieserie waarin een deel van de hoofdpersonen ook West-Brabants klonk. Jacques Dane schrijft het niet, maar het wachten is natuurlijk op de musical.

Martien J.G. de Jong (Steenbergen 1929) doceerde literatuurwetenschap en Nederlandse literatuurgeschiedenis in Namen, maar schreef ook essays, romans, verhalen en poëzie. In een korte bespiegeling gaat hij in op wat zijn West-Brabantse wortels betekenen voor zijn gedichten. Nostalgie

is dan natuurlijk onvermijdelijk, maar de vier opgenomen gedichten laten zien dat dit niet leidt tot sentimentele verzen over vroeger.

Johanna Jacobs behandelt tot slot 'Behoud van wederopbouwkunst: toekomst voor het verleden'. Jacobs was in 2014 een van de oprichters van de Werkgroep Monumentale Kunst (WMK) binnen de Erfgoedvereniging Bond Heemschut. Aanleiding was de constatering dat kunst uit de naoorlogse wederopbouwperiode op, aan en in gebouwen steeds vaker verdwijnt door verbouwing of sloop. Sinds 1951 gold lang de zogenoemde percentageregeling beeldende kunst, die bepaalde dat bij de bouw van openbare gebouwen een vast percentage van de bouwkosten moest worden besteed aan kunst. Vaak werden dat kunstwerken die nagelvast onderdeel van het gebouw zijn en die zodoende bij aanpassing of functieverandering van het gebouw of bij sloop bijzonder kwetsbaar zijn. Onder meer de inzet van de WMK heeft inmiddels laten zien dat er door tijdig optreden en goed overleg vaak oplossingen zijn om het kunstwerk veilig te stellen. Dat kan door het in te passen bij aanpassing van een gebouw en door bij sloop op zoek te gaan naar een nieuwe locatie waar het kunstwerk tot zijn recht kan komen. Jacobs beschrijft kort de betekenis van de wederopbouwarchitectuur en de plaats van de percentageregeling hierin. Vervolgens belicht zij enkele geslaagde voorbeelden in West-Brabant. Het mag duidelijk zijn dat het werk van de WMK navolging verdient en dat begint met het bewustzijn dat er in naoorlogse openbare gebouwen bijna altijd waardevolle kunst aanwezig is.

Lauran Toorians

- 1 ChatGPT en Henk Baas, 'Klein Zwitserland in Nederland: een toeristisch fenomeen', *Tijdschrift voor Historische Geografie* 10 (2025) 35-44, DOI: doi.org/10.5117/THG2025.1.005.BAAS.
- 2 J. A. M. Hoekx e.a., ed., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch 2003) 33 en 55.
- 3 Ronald Glademans, *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch. Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle en Amersfoort 2017).
- 4 Hans Bornewasser, *Katholieke Hogeschool Tilburg. Deel I: 1927-1954. Economie – Ethiek – Maatschappij* (Baarn 1978), in 2003 opnieuw uitgegeven als tweede deel van *Universiteit van Tilburg. 75 jaar waardenvolle universiteit* (Amsterdam 2003).
- 5 Frans Godfroy, 'Licht in het donkere zuiden', luchtfietsen in de historie van de katholieke universiteit van Tilburg' (8 januari 2025), op www.brabantcultureel.nl/2025/01/08/licht-in-het-donkere-zuiden-luchtfietsen-in-de-historie-van-de-katholieke-universiteit-van-tilburg/.
- 6 Besproken in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 32 (2015) 277-278.
- 7 Besproken in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 41 (2024) 193.
- 8 Besproken in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 15 (1998) 257-259.

Summaries

Ger Jan Onrust

The Bots brothers from Helmond and their plantations

After Prime Minister Rutte apologised for the Dutch history of slavery on 19 December 2022, it was suggested that North Brabant was not involved in this. The Randstad should instead apologise for the exploitation of the southern provinces. Without research, this cannot be said with certainty. There is evidence that the people of Brabant were indeed involved in that history of slavery. The brothers Amandus Hubertus and Arnoldus Gerardus Bots, descendants of a textile family, belonged to the elite of Helmond in the nineteenth century. A cousin of theirs, Johannes Baptista Bots, was a member of the House of Representatives, where he represented the interests of Brabant. He was the driving force behind the establishment of the Rijks HBS in Helmond. In the mid-1850s, Amandus and Arnoldus bought two Surinamese plantations: Killenstein and Esthersrust. The brothers made a name for themselves by publishing a pamphlet in which they argued for fair compensation for the enslaved people who were to be freed. Negotiations were conducted through, among others, the Van Lanschot trading house, the representative of the Nederlansche Handels Maatschappij (Dutch Trading Company). At the end of the 1870s, they left for Esthersrust. They suspected that the director they had appointed there was pocketing a considerable amount of money. Arnoldus moved back to his homeland within a year, and Amandus died a few months later. When the estates of both brothers were later settled, they were found to be virtually empty. The history of the plantation owners, the Bots brothers, shows that the history of slavery in Brabant can be broadened and deepened.

Hans van Oerle

Willi Stöwsand (1907-1972), Postenleiter of the Sicherheitspolizei in Breda (1940-1944)

Willi Stöwsand was born in Greifswald in 1907. He was a detective with the Criminal Police in Schwerin in August 1940 when he received the assignment to go to the occupied Netherlands. There, from November 1940 to 18 September 1944, he was *Postenleiter* of the *Sicherheitsdienst* in Breda. He was responsible for cleansing Western Brabant of Jews and for persecuting people in hiding and members of the resistance. After the war, Stöwsand was imprisoned for four years and interrogated at least 25 times. Finally, he stood trial in December 1948 and January 1949 before the Special Court in 's-Hertogenbosch. He was sentenced to five years imprisonment for his part in the persecution of Jews and in the repression but he received a one-year remission and was extradited to Germany in June 1949. The verdict was justified by the argument that he, as a German SS officer, had behaved relatively moderately. Stöwsand settled in Lübeck, was reunited with his wife and children, who had fled the GDR, in 1951, and resumed his old profession as a police officer. Willi Stöwsand died in 1972.

This article paints a picture of Stöwsand as a person. Where did he come from and what was his background? Was he already a convinced Nazi as a police officer, or was he more of a bread-and-butter Nazi? How did his trial go and what became of him later? To what extent was he really ‘not a bad guy’, as some people qualified him after the war?

Olivier Rieter

North Brabant following in Limburg’s footsteps?

The collaborationist local history magazine Frankenland (1943-1944)

The National Socialist folklore and local history magazine *Frankenland* was published in 1943-1944 and covered the southern part of the Netherlands. It was an initiative of local historians who were oriented towards Germany, most of whom came from Limburg and a few from North Brabant. The first issues of *Frankenland* therefore focused mainly on Limburg, but this changed in later issues. The magazine propagated the National Socialist geographical fiction of the South as a forged *Frankenland* in which Limburg and North Brabant belonged together. However, this idea could not really succeed in North Brabant, where some people were more interested in the Greater Netherlands idea, in which the Netherlands and Flanders are seen as a historical unit. In North Brabant, people tended to look across the southern border rather than the eastern border.

In the National Socialist view, the Franks were a Germanic people, just like the Saxons and the Frisians. These three peoples were said to have inhabited what later became the Netherlands. National Socialist local historians and folklorists built on ideas that were already widespread in the Netherlands before the war (and indeed afterwards), even outside National Socialist circles. In doing so, they made the South part of an ideology based on racial ideas of ethnic kinship.

However, some National Socialists viewed the inhabitants of North Brabant and Limburg as not purely Germanic or even as racially inferior, but this is not reflected in the magazine *Frankenland*, which also contains virtually no direct references to the German occupation. The magazine did, however, oppose Holland and propagated the National Socialists’ *Blut und Boden* ideology. Folklore and local history were thus instrumentalized for spreading the National Socialist view of the past and present, and the magazine functioned as such. It was therefore a cultural-political instrument that emphasized supposed Germanic tribal connections at the expense of a more historically accurate picture of the cultural and political development of North Brabant and Limburg.

Arnoud-Jan Bijsterveld***A Radical Choice for Life Stories. History as Narrative Coping***

In this valedictory lecture, the author draws lessons from his research into the Jewish Polak family, who built and lived in his own house, and applies them to a program for future historical research based on life stories. He argues for moving away from the idea that history is merely the story of victims and perpetrators. The emphasis on victimhood often means pointing fingers at perpetrators and does not do justice to historical complexity. Furthermore, this black-and-white thinking does not lead to a shared culture of remembrance and commemoration. By reconstructing and analyzing life histories in context, people today can better understand the past.

History can connect people with their own past and thus with each other. But because we define our group identity based on a narrative of victim versus perpetrator, we are unable to commemorate and deal with the past together, whether it concerns slavery, colonialism, or the Second World War. This also means that intergenerational traumas remain misunderstood. As long as we judge people in the past, we fail to see the multivocality of and paradoxes in every life story. Any understanding of the past begins with knowing the facts in order to combat myths and one-sided interpretations.

Only when we develop empathy with people in the past can we take joint responsibility for it. This collective coping process can be achieved by accumulating and researching individual memories of certain events. One way of doing this is by describing life stories. Literary non-fiction based on family histories has become a popular genre. These stories serve collective coping when they are provided with context, viewed from a comparative perspective, and given interpretation and meaning. This reveals why and how people acted under oppression in a particular time and context. We see their dilemmas and the mistakes they made. Only then can we gain insight into their scope for action or agency, value their resilience, and ask ourselves what we would have done in their place. Then we can take joint responsibility for remembering and commemorating the past in the present.

Auteurs

Arnoud-Jan Bijsterveld (1962) studeerde middeleeuwse geschiedenis in Nijmegen en aan de Universiteit van Amsterdam (1987), met als bijvakken middeleeuwse archeologie en historische geografie. In 1993 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit. Tussen 1999 en 2025 was hij bijzonder hoogleraar Cultuur in Brabant aan Tilburg University. Daar begeleidde hij onderzoek, uitmondend in 27 dissertaties tot nu toe. Verder was en is hij actief op het gebied van Public History, het domein waarop professionele historici samen met hun publiek vorm, inhoud en betekenis geven aan kennis van het verleden. Zijn belangrijkste aandachtsvelden zijn de geschiedenis van machtsvorming in de volle middeleeuwen; regionale identiteit; en de geschiedenis en de herinneringscultuur van de Holocaust. E-mail a.j.a.bijsterveld@tilburguniversity.edu.

Hans van Oerle (1954) is in 1983 als historicus afgestudeerd aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij werkte nadien tot 1990 als onderzoeker aan het Centrum Parlementaire Geschiedenis aldaar, met als specialisatie de naoorlogse kabinetsformaties en de parlementaire behandeling van de dekolonisatie van Indonesië. Sinds zijn pensionering in 2020 doet hij historisch onderzoek naar bezetting en bevrijding in West-Brabant, Zeeuws Vlaanderen, Rotterdam en Noord-Sumatra. Werkt hard en leeft sober. E-mail hansvanoerle@outlook.com.

Ger Jan Onrust (1962) was adjunct-directeur op het Jan van Brabant College te Helmond. Hij is historicus, met publicaties over met name de Zaanstreek, de Antillen, historische graphic novels/strips en slavernij. Hij publiceert regelmatig in *Kleio*, het vakblad van de Nederlandse docenten geschiedenis. E-mail gjonrust@versatel.nl.

Olivier Rieter (1975) studeerde onder meer geschiedenis in Nijmegen (cum laude). Hij promoveerde in Tilburg op onderzoek naar nostalgie in Noord-Brabant. Rieter was onder meer werkzaam bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur en Immaterieel Erfgoed in Utrecht. Hij is voorzitter van het bestuur van de Stichting Nostalgisch Erfgoed. Zijn belangstelling gaat, naast nostalgie en geschiedenis, uit naar de Tweede Wereldoorlog, literatuur, visuele cultuur, stripverhalen en tijdschriftgeschiedenis. E-mail orieter@yahoo.com.

Beoordelingsproces van artikelen in het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* zoals vastgelegd in de redactievergadering van 2 mei 2024

Het *Noordbrabants Historisch Jaarboek (NHJ)* staat open voor wetenschappelijke artikelen over alle aspecten van de geschiedenis van de regio's, provincies en gewesten die ooit deel uitmaakten van het hertogdom Brabant. Artikelen uit alle historische disciplines komen in aanmerking voor plaatsing. Ieder artikel moet voorzien zijn van een duidelijke vraagstelling en conclusie en adequaat voorzien zijn van bron- en literatuurverwijzingen, waarvoor de richtlijnen kunnen worden aangevraagd bij de redactiesecretaris. In uitzonderlijke gevallen komt ook een beperkte bronuitgave in aanmerking, mits voorzien van een in- en uitleiding. De schrijftaal is in principe Nederlands maar het *NHJ* verwelkomt ook bijdragen in het Frans, Engels en Duits. Alle artikelen worden voorzien van minimaal één samenvatting of abstract in een taal die afwijkt van de taal van het artikel en van een beknopte opgave (ten hoogste 60 woorden) van personalia: naam met eventuele tituluur, geboortejaar, huidige betrekking en één of twee recente publicaties, plus e-mailadres.

De beoordeling van ieder ingediend artikel vindt plaats in twee stappen, waarvan de tweede in de vorm van *single-anonymous peer review*. In de eerste stap beoordeelt de gehele redactie (de *editorial board*) of een artikel, waarvan de auteur niet geanonimiseerd wordt, al of niet plaatsbaar is, eventueel na herziening en aanlevering van een tweede versie. Hierbij gaat het om de vraag of het artikel binnen het thematische aandachtsveld van het *NHJ* valt en van voldoende wetenschappelijk gehalte is, blijkend uit de vraagstelling, historiografische en methodische inkadering en de bron- en literatuurverwijzingen. In de tweede stap beoordelen – op aanwijzing van de redactie – één lid van de redactie als interne beoordelaar en één externe beoordelaar het niet-geanonimiseerde artikel aan de hand van een beoordelingsformulier. Beide beoordelaars moeten experts zijn in het vakgebied waarop het artikel betrekking heeft. Beide beoordelingsverslagen worden gedeeld met de gehele redactie en de belangrijkste onderdelen worden zonder vermelding van de naam van de beoordelaars meegedeeld aan de auteur. Indien een ingediend artikel, eventueel ook na aanlevering van een herziene versie, wordt geweigerd, wordt de auteur van deze beslissing op de hoogte gesteld, onder vermelding van de motieven die hierbij een rol hebben gespeeld. In principe leidt de hoofdredacteur de beoordelingsprocedure, maar zijn/haar taken in de beoordelingsprocedure kunnen gedeeltelijk of geheel overgedragen worden aan de redactiesecretaris of een van de andere redactieleden.

Alle artikelen die worden opgenomen in het *NHJ*, worden in open access aangeboden via openjournals.nl dankzij een overeenkomst met Open Press TiU, aangeboden door Tilburg University.

- 1 **Ger Jan Onrust**
Eene plantagie in uitmuntenden toestand
De Helmondse gebroeders Bots en hun plantages
 - 2 **Hans van Oerle**
Wer war Willi?
Willi Stöwsand (1907-1972), *Postenleiter* van de *Sicherheitspolizei* in Breda (1940-1944)
 - 3 **Olivier Rieter**
Noord-Brabant in het spoor van Limburg?
Het collaborerende heemkundige tijdschrift *Frankenland* (1943-1944)
 - 4 **Arnoud-Jan Bijsterveld**
Radicaal voor het levensverhaal
Geschiedenis als narratieve verwerking
- In memoriam** Cock Gorisse

Het Noordbrabants Historisch Jaarboek is een uitgave van Zuidelijk Historisch Contact, i.s.m. Erfgoed Brabant